

**Eszterházy Károly Katolikus Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola**

Rakita Eszter

**BEVÁNDORLÁS, ASSZIMILÁCIÓ, AKKULTURÁCIÓ A 20. SZÁZADI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN EGY AMERIKAI MAGYAR CSALÁD TÖRTÉNETÉNEK TÜKRÉBEN**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezetők:

Dr. Pap József, PhD, egyetemi tanár
Dr. Majtényi György, DSc, kutatóprofesszor

A Bíráló Bizottság tagjai:

Elnök:

Dr. Rainer M. János, DSc, egyetemi tanár (EKKE)

Opponensek:

Dr. Glant Tibor, PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem)

Dr. Kunt Gergely, PhD, egyetemi docens (Miskolci Egyetem)

Dr. Tarnóc András, PhD, főiskolai tanár (EKKE)

Titkár:

Dr. Bartók Béla, PhD, egyetemi docens (EKKE)

Eger, 2024

**Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források
megfelelő idézéséről**

Alulírott Rakita Eszter ezennel kijelentem, hogy a „*Bevándorlás, asszimiláció, akkulturáció a 20. századi Egyesült Államokban egy amerikai magyar család történetének tükrében*” című doktori értekezést magam készítettem, és abban csak a szakirodalmi hivatkozások listáján megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás egyértelmű megadásával megjelöltem.

Eger, 2024. október 15.

.....
A doktorandusz aláírása

Tartalom

Bevezetés.....	4
1. Az amerikai magyar bevándorlás a historiográfiában	12
2. Áttekintés, kontextualizálás.....	31
2.1. A kutatás fogalomhasználatáról.....	31
2.2. Az amerikai bevándorlás-történet rövid áttekintése.....	37
2.3. A magyarok Egyesült Államokba vándorlásának rövid áttekintése	41
3. A Gondos család a 20. századi Amerika történetének sodrásában.....	47
3.1. Családi háttér és élet Magyarországon.....	47
3.2. Nehéz idők a Nagy Háború alatt	60
3.3. „Dübörgés” és „depresszió” az üzleti- és magánéletben	69
3.4. Jó állampolgár vagy náci kém?	80
3.5. A második világháború után	93
4. Ego-dokumentumok elemzése	99
4.1. Módszertani kérdések	99
4.1.1. A memoár a történeti kutatásokban.....	101
4.1.2. A levelezés módszertani kérdései.....	105
4.2. Két bevándorló-generáció egy memoár tükrében	108
4.3. Fél évszázad családi levelezésének tanulságai.....	128
4.3.1. Kvantitatív áttekintés.....	128
4.3.2. Victor Sr világképe és mentalitása a korai levelezés alapján (1902–1913) ...	138
4.3.3. A családtagok amerikai levelezéseinek tartalmi elemzése (1915–1963)	155
4.4. Nyelvészeti szempontú elemzés.....	191
5. A család történeti, asszimilációs elemzése	201
Záró gondolatok.....	220
Bibliográfia.....	226

Bevezetés

E disszertáció célja, hogy egyetlen család történetén keresztül közelebről vizsgálja az „Új bevándorlás” időszakát.¹ Számos munka foglalkozott már az „Új bevándorlás” történetével az elmúlt évtizedek során. A téma kutatásának egyik fő hiányossága az, hogy kimarad belőle az egyéni történetek (biográfiák, családtörténetek) szakmai igényességgel történő feldolgoása. Ezek fontossága abban keresendő, hogy az ilyen történetek – Pierre Nora szemléletes kifejezésével élve – „a múlt szilánkjai”,² amelyek közelebb visznek ahhoz, hogy a történelem bizonyos szakaszát mélyebben megérthessük. Ehhez a legcélravezetőbb út, a politikusokról és más prominens személyekről való írás helyett az, hogy megpróbáljuk megragadni a hétköznapi emberek szempontjait, akik nem feltétlenül alakították a történelmet, hanem megélték azt, miközben zajlott életük az események sodrásában.

Ezt a mentalitástörténeti irányvonalat követve e munka középpontjában Victor Gondos Sr és családja áll. Céлом az, hogy élettörténetüket részletesen, az amerikai magyar bevándorlás történetének szélesebb kontextusába ágyazva elemezzem. Victor Gondos egy magyar mérnök, az értelmiség tagja volt, aki rövidebb ideiglenes tartózkodások után 1911-ben véglegesen kivándorolt az Egyesült Államokba feleségével Irene-nel és két fiukkal, Victor Jr-al és Robert Zoltannal. Victor Gondos Sr bevándorlóként, az első világháborúban megtépzott hírnévvel, jelentős családi háttér és társadalmi kapcsolatrendszer nélkül indult el az amerikai vállalkozói világban. Kemény munkával, kitartással viszont vagyont és megbecsülést szerzett magának, ismert építőipari céget üzemeltetve elsősorban New Jersey és Pennsylvania, később Florida államokban. A család fordulatokkal teli élettörténetét vizsgálva számos kérdés felmerült. Milyen push- és pull-faktorok eredményezték kivándorlásukat? Hogyan hatottak a 20. század első felének eseményei – két világháború és egy gazdasági világválság – a család életére? Hogyan, és milyen mértékig asszimilálódtak az amerikai társadalomba? Milyen tényezők, hatások formálták a képet, amit a korszakukról, az akkori Egyesült Államokról (és Magyarországról) alkottak? E munka alapjában véve mikrotörténeti tanulmány, amelyen keresztül ezeket a kérdésköröket próbálom meg vizsgálni. Az elemzés és a kérdések megválaszolása a Gondos család hagyatékában található, egyedi mennyiségű forrásanyag alapján válik lehetségessé, emiatt került a család a dolgozat fókuszába.

---

¹ Az „Új bevándorlás” időszakáról: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai, Bp. 1982. 32–43.

² Pierre Nora: *Between Memory and History*. In: Pierre Nora et al. (eds.): *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press, New York. 1996. 13.

A dolgozatnak több célja van: az egyik, hogy egy magyar bevándorló család tagjainak jól feltárható, részletgazdag életpályáján keresztül a Gondos család tapasztalati horizontján mozogva értelmezze a 20. századi amerikai (és amerikai magyar) történelmet. Másik cél ugyanezen család mintegy 80 éven át keletkezett ego-dokumentumai alapján megvizsgálni az asszimiláció és az akkulturáció kérdéskörét. A biográfia- és a családtörténet-kutatásból is tudható, hogy kevésbé ismert, a történelmet nem alakító személyek képesek magukban hordozni egy-egy történelmi korszak társadalmi csoportjaira jellemző vonásokat.³ Habár a Gondos család története egyedinek számít az amerikai magyar diaszpóra históriájában, mégis magában hordozza egy társadalmi réteg esszenciáját. Történetük megismerése által vizsgálhatóvá válik, hogy a 20. század első felében milyen hatással voltak az Egyesült Államok eseményei egy középosztálybeli értelmiségi bevándorló boldogulására, milyen módon tudott érvényesülni egy ilyen háttérből érkező magyar a korszak Amerikájában. A kutatómunka arra is irányul, hogy feltárja, miként látták ezt az időszakot saját, magyar bevándorlói szemszögükből azok a személyek, akik benne éltek.

A „társadalom alulnézetből” régóta népszerű megközelítés a társadalomtörténészek körében. E perspektíva érvényesítésével új megvilágításba helyezhető az elvándorlás kutatása is, a kutatásban szereplő személyek döntései mellett pedig a korkép is felvázolhatóvá válik. Az amerikai magyarság történetének kutatása során az úgynevezett „öreg amerikásokkal” azaz az 1920 előtt elvándoroltakkal kapcsolatban ilyen irányú kutatás igen ritkán kivitelezhető, tekintve hogy a többségében szegény, paraszti származású elvándorlók nem hagytak hátra értékelhető mennyiségű írott forrásanyagot, különösen nem tették ezt angol nyelven. E kutatás fő nívója ennél fogva a forrásanyag különlegességéből és a Gondos család egyedi történetéből fakad. Az „öreg amerikások” körében nem ismert még egy olyan személy, aki középosztálybeli, értelmiségi elvándorlóként, Amerikában sikeres vállalkozóként több állam gazdasági életében is jegyzett tényezővé tudott válni, akinek utódai szintén nyomot hagytak az ország történetében, és akinek életútja ilyen részletességgel dokumentálható lenne. Érdeemes hozzátenni, hogy a Gondos név egyébként nem volt teljesen ismeretlen a korabeli magyar sajtóban, ahogyan nem teljesen ismeretlen történetírásunk előtt sem. A lapok időnként cikkeztek Victor Sr-ról és testvéréről, a botrányhős Alexről is, illetve ők maguk is időről időre közöltek írásokat hazai újságokban. Nevük már előkerült néhány tudományos munkában is. Mindketten szerepelnek a *Magyar*

---

³ Például Nagy Sándor: „Vadházasság” Pesten – válás Budán. Egy budai orvos mozaikcsaládja a 19–20. században. Budapest Főváros Levéltára, Bp. 2023.

írók élete és munkái című műben,⁴ valamint Glant Tibor 2013-ban megjelent *Amerika a csodák és csalódások földje* című kötetében is felbukkannak.⁵

Céljaim között szerepel továbbá, hogy részletesen feltárjam azt a folyamatot, melynek során Victor Gondosnak, a történelmi helyzet és a betegségek által okozott számos akadály és nehézség ellenére, kemény munkával és kitartással sikerült tisztességes megélhetést és szilárdan megalapozott jövőt biztosítani családjának, ezáltal pedig megvalósította az úgynevezett „amerikai álmot”. Victor Gondos és családja kétségkívül sikeres volt e téren, hiszen élt az ország adta lehetőségekkel és elérte azt, amit eredeti hazájában nem tudott. Amerika Victor Sr számára – ahogyan azt e dolgozat lapjain majd látni fogjuk – tulajdonképpen a táptalajt biztosította ahhoz, hogy a benne lévő ambíciók és az ezzel párosuló tehetség utat törhessen, szárba szökkenhessen, és kinőhesse magát a modern vállalkozó, egy amerikai magyar self-made man. A Gondos család története ezáltal az „amerikai álmot” eszméjének⁶ keretében is értelmezhető.

A munka során fontos elem volt még, hogy a különböző asszimilációs elméletek (pl. a Milton Gordon nevéhez köthető modell) alapján megvizsgáljam a család egyes tagjainak beilleszkedési szintjeit, valamint azt, hogy milyen integrációs modellekbe illeszthetők be. Victor Gondos Sr személyén keresztül továbbá megragadhatóvá válik a dualizmus Magyarországon szocializálódott magyar értelmiségi mentalitása, aki az USA társadalmába beilleszkedve, a self-made man attitűdjét magáévá téve, képessé vált modern amerikai polgárrá válni. Ezzel vált cselekvővé, azaz a saját sorsán változtatni, és a történelmi szituációra rezonálni képes személlyé. A mikrotörténet-írás egyik kulcsproblémája, hogy mennyiben tekinthető a vizsgált személy élete reprezentatívnak, azaz levonhatóak-e általánosabb következtetések a dolgozatban bemutatott elemzésből. Véleményem szerint Victor Gondos és családja esetében megáll ez a felvetés, hiszen mentalitásában a modern polgári értékrend lényegi elemei: a munka étosza, a takarékoság, a család jelentősége, a tudás értéke és a reprezentáció⁷ mind olyan elemek, amelyek fontos szerephez jutnak. E folyamatok megjelenítése és értelmezése e disszertáció egyik vállalása.

---

⁴ Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Argumentum, Bp. 1992. XI. kötet

⁵ Glant Tibor: *Amerika, a csodák és csalódások földje – Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*. Bp. 2013.

⁶ Az amerikai álmot fogalma alapvetően abból a gondolatból indult ki, hogy Amerika „az álmok földje, ahol az élet jobb, gazdagabb, teljesebb mindenki számára, ahol mindenkinek képessége szerint adódnak a lehetőségek.” Lényege, hogy az Egyesült Államokban mindenki számára egyenlő mértékben adott a lehetőség a felemelkedésre, függetlenül a korábbi társadalmi pozíciójától, vagy éppen vagyoni helyzetétől. Az amerikai álmot eszméjét a 20. században számos kritika érte a tudományos- és a szépirodalom részéről egyaránt.

⁷ A polgári értékrendről a magyar társadalomtörténet-írásban: Bódán Zsolt: *Polgári életmód-polgári mentalitás. Család-, életmód- és mentalitástörténeti kutatások a gyulai Ladics hagyaték alapján (1850–1950)*. PhD-értekezés. Debrecen. 2015., ill. Nagy 2023.

A kutatás fő forrásanyaga az a 13 doboznyi gyűjtemény, amelyet Philadelphiában, a Historical Society of Pennsylvania levéltárában *Gondos Family Papers* néven találtam az Egyesült Államok levéltáraiban található magyar vonatkozású forrásanyagok online áttekintése során. Ezt követően egy 2019-es Campus Mundi ösztöndíjas kutatóúton személyesen is lehetőségem nyílt kutatni az anyagban. A 13 dobozban több mint 1.200 darabot számláló családi levelezés, több mint száz hivatalos dokumentum, számos fénykép és újságkivágás mellett egy memoár és néhány hangfelvétel is található. Ismét Pierre Nora szavait kölcsönözve, „az emlékezés kötelessége tesz minden embert saját történészévé”.⁸ E kutatás esetében a család legfiatalabb tagja, Robert Z kulcsfigurának nevezhető. Egyrészt az ő tollából olvasható a forráscsoport fontos darabja, a *Recollections of My Early Youth, 1908–1921* című memoár, melyet angol nyelven írt 1978 körül.⁹ Másrészt az ő gyűjtő- és rendszerező munkájának köszönhető az értekezés gerincét adó 13 doboz levéltári forrásanyag. A források feldolgozása során egy 20. századi amerikai magyar család nem mindennapi eseményekkel tarkított története bontakozott ki. Bár a Gondos család nem volt széles körben ismert sem az Egyesült Államokban, sem Magyarországon, de a családfő, Victor Gondos Sr által alapított építőipari vállalkozás, ill. idősebb fia, Victor Gondos Jr történelmi munkássága révén mégis nyomot hagytak a 20. századi Amerika történetén. Ezzel „magyar Amerika” egyébként is igen sokszínű világának újabb izgalmas részlete elevenedik meg, az általuk hátrahagyott forrásanyag pedig sokrétű történelmi elemzést tesz lehetővé.

A Gondos család története lényegében egy bevándorlási sikertörténet, amelynek során egy magyar bevándorló példáján keresztül az amerikanizálódás, az akkulturáció és a tipikus amerikai „self-made man” eszményképének kibontakozását követhetjük nyomon igen részletes dokumentumhalmaz alapján. A forrásanyag legfontosabb része a családi levelezés. Ebben a közel 80 éven át folytatott (bár helyenként hiányos) levélfolyamban zömmel a négy családtag egymásnak intézett üzenetei olvashatóak, de tartalmaz számos hivatalos és a kiterjedt rokonságnak írt levelet is. A jelentős forrástömeg szinte egyedülállónak számít az első világháborút megelőzően kivándorolt magyar diaszpóra kapcsán. Rajta keresztül feltárható a család története mellett számos jelenség, mint például asszimilációjuk és akkulturációjuk, Magyarországhoz, Amerikához és az amerikai magyarsághoz való viszonyuk, ill. a történelmi eseményekkel és személyekkel kapcsolatos kommentárjuk. Természetesen a történésznek óvatosan kell közelítenie a levelekhez, memoárokhoz és más ego-dokumentumokhoz, mivel joggal merülnek fel kritikai jellegű kérdések tartalmukkal és

---

⁸ Nora 1996: 10.

⁹ HSP BIES 3082, Box 7: Gondos, Robert Z. *Recollections of My Early Youth 1908–1921*. Kézirat. Ca. 1978.

megbízhatóságukkal kapcsolatban, ezekre a megfelelő helyeken rá is mutatok a dolgozatban. Az ego-dokumentumok ugyanakkor kétségkívül alkalmasak arra, hogy megjelenítsenek egy-egy történelmi korszakot az azt megélők szemén keresztül.¹⁰

Az amerikai levéltári forrásanyag mellett több internetes adattárból is sikerült kiegészítő forrásokat gyűjteni. Az ADT Plus adatbázisából több mint 70 magyar nyelvű újságcikket töltöttem le, amelyek a család valamely tagjának (főként Victor Sr és Alex) tevékenységével kapcsolatosak. A Kongresszusi Könyvtár (Library of Congress) által fenntartott Chronicling America nevű adattár segítségével pedig az amerikai sajtóból sikerült megtalálni több mint 50 lap írásait, amelyek ugyancsak a család életét dokumentálják. A felsoroltakon kívül a Familysearch, az Ancestry, a Myheritage és a Findagrave weboldalak használatával sikerült számos életrajzi adatot tisztáznom a Gondos rokonság feltérképezésére. A források között elsősorban utaslisták, anyakönyvi bejegyzések, katonai sorozási regisztrációs lapok, népszámlálási ívek, útlevílkérelmek, gyászjelentések, sírfeliratok és más hivatalos dokumentumok szerepeltek. 2021-ben, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával tett kutatóút során a Gondos család temetkezési helyére is alkalmam volt ellátogatni Philadelphiában, emellett a család életének több fontos helyszínét is volt szerencsém felkeresni New York, New Jersey és Pennsylvania államokban, valamint Budapesten is. Emellett a Gondos építőipari vállalkozás még meglévő örökségéből is sikerült megtalálnom néhányat New Jersey államban.

A felhasznált forrásokkal kapcsolatban még egy típus kiemelendő. Az 1940-es évekkel kapcsolatban az amerikai Szövetségi Nyomozóiroda (FBI) nyomozati anyagait is felhasználtam, amelyek a családfő ellen folytatott eljárás során keletkeztek. Ismereteim szerint ilyen dokumentumokat a magyar kivándorlás-kutatás során még nem használtak fel, így a Gondos család történetének feltárása ebből a szempontból is nóvumot jelent historiográfiánkban. A forrásanyag és annak vizsgálatának jelentősége abban rejlik, hogy rendkívül széles, közel 80 éven átívelő a kiterjedése, kiemelkedően magas az elemszáma, változatos és egészen friss, a magyar diaszpórák kutatásában eddig nem alkalmazott szempontok és ismeretek felfedésére ad lehetőséget.

A kutatás során egy részletes kép alakult ki Victor Gondosról és családjáról, ami kettős benyomást kelt. Egyrészt a család rendkívüli mértékben eltér az 1920 előtti amerikai magyar bevándorlásról alkotott általános képünktől, másrészt viszont bele is illeszkedik abba. Eltér, mert ebben az esetben egy magasan képzett, ambiciózus vállalkozóról és családjáról van szó,

---

¹⁰ Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Bp. 2014. 99.

akik nem éltek átlagosnak mondható életet. Ugyanakkor bele is illeszkedik, mert a mélyszegénységből szabadulni kívánó paraszti kivándorló tömegekhez hasonlóan ők is a jobb életminőség, és a lehetőségek szélesebb körének reményében döntöttek a kivándorlás mellett. Emellett a forrásanyag feldolgozása közben folyamatosan kerültek elő újabb izgalmas részletek Victor Gondosról, akinek sorsa sok szálon keresztül fonódott össze a 20. századi amerikai történelemmel.

Az dolgozat elején az amerikai magyarság történetének historiográfiai áttekintését végzem el, ide értve az amerikai bevándorlás szakirodalmának vonatkozó munkáit is. A második fejezetben megkísérlem kontextusba helyezni a kutatásom azzal, hogy ismertetem a fontosabb alapfogalmakat, az amerikai bevándorlás szakaszait, valamint az Egyesült Államokba történt magyar bevándorlás rövid történetét is. A primer forrásokra alapozó kutatómunka eredményeinek bemutatására két nagy részben kerül sor. Az első szakaszban, azaz a 3. számú fejezetben a Gondos család történetének részletes bemutatása kapott helyet. Ebben a részben öt alfejezet tárgyalja a családtörténet főbb szakaszait, jelentős mennyiségű szakirodalom és levéltári forrásanyag alapján, a 20. századi amerikai történelem eseményeibe ágyazva. A kronológiai rendben felépülő fejezetben a családi levelezés, Robert Z memoárja, számos sajtótermék és hivatalos dokumentum felhasználásával rajzolódott ki a család története.

Az első alfejezetben tárgyalom Victor Sr kivándorlásának taszító és vonzó körülményeit, három éves Chicagóban töltött időszakát, az érvényesülésre Magyarországon tett sikertelen kísérleteit, valamint a család amerikai életének kezdeti szakaszát. A második alfejezetben kerül kifejtésre az első világháború időszaka, melynek során börtönbüntetés által okozott traumát és az ellenséges idegenekkel szembeni diszkriminációt kellett megtapasztalniuk. A következő rész tárgyalja az 1920-as és 1930-as évek meglehetősen hullámzó eseményeit, melyek során – Amerika történetéhez hasonlóan – csúcs- és mélypontokat járt meg a Gondos család. A negyedik alfejezetben a második világháború időszakával foglalkozom. Ebben kifejezett jelentőséggel bír a Victor Sr ellen folytatott FBI-nyomozás, amelynek részletes dokumentációja alapján az amerikai háborús hisztéria eddig ismeretlen esete járható körül. A fejezet záró részében első sorban már Victor Sr két fia, Victor Jr és Robert Z. Gondos életpályája kerül előtérbe, akik a maguk módján mindketten nyomot hagytak az amerikai (és amerikai magyar) történelemben.

A primer forráselemzés eredményeinek másik nagyobb része a 4. fejezet, amelyben az ego-dokumentumok középpontba állításával több szempontú elemzésre kerül sor. A fejezet az ego-dokumentumok kutatásával kapcsolatos módszertani kérdések tárgyalásával indul,

ezt követően pedig három fő részre tagolható. Az első részben Robert Z memoárját vizsgálom annak forrásértéke és az olvasásakor kialakuló idealizált család- és Amerika-kép szempontjainak mentén. A másik két fő részben a levelezés kerül előtérbe. A családi levelezés által kijelölt időkeretben (1902–1963), két egymástól elkülönülő szakaszban elemzem a leveleket. Az első szakasz az 1902-től 1913-ig terjedő időszakot öleli fel. Ebben Victor Sr és édesapja, Gondos Mór közötti magyar nyelvű levelezés tartalma kerül vizsgálat alá, fókuszpontba pedig a családi viszonyrendszer, a Magyarországról és Amerikáról alkotott kép és a világ eseményei helyeződnek. A második szakaszban a jóval nagyobb elemszámú angol nyelvű levelezésre tevődik a súlypont. Olyan aspektusok kerülnek kifejtésre, mint például a család érvényesülése az új országban, a Magyarországhoz és a magyarországi rokonokhoz való hozzáállás változásai és a kapcsolattartás szintjei, Victor Sr mint self-made man, és szerepe a rokoni kapcsolatrendszerben, valamint a történelmi események megjelenése és annak hatásai a család életében. Az angol nyelvű levelezés tárgyalását egy rövid lingvisztikai szempontú elemzéssel zárom, hiszen a források jellege miatt a nyelvhasználat kérdésének vizsgálata is lehetővé válik. Az utolsó nagyobb részegységben az asszimilációval foglalkozó szakirodalomra támaszkodva, több különböző modellben próbálom elemezni a Gondos család beilleszkedését az amerikai társadalomba.

Magyarázatra szorul az értekezésben használt nevek helyesírása. Tekintve, hogy egy olyan magyar családról van szó, akik az Egyesült Államokban töltötték életük legnagyobb részét, neveiket angol írásmód szerint használom. Ezt indokolja az is, hogy leveleik túlnyomó részében ők maguk is így hivatkoztak egymásra és saját magukra. Idősebb Gondos Viktor esetében a Victor Gondos, illetve az angolban elterjedt „idősebb” azaz „senior” rövidítéssel a Victor Sr nevet használom, hozzá hasonlóan elsőszülött fiát pedig Victor Jr-ként fogom megnevezni. Gondosné Trautmann Irén nevét szintén az angol Irene alakban használom, ahogy ő és családja, és más ismerőseik is hivatkoztak rá. A legkisebb fiú, Gondos Zoltán középiskolás korában „amerikanizálta” nevét és felvette a Robert keresztnévet, így a disszertációban is Robert Z. Gondos, vagy röviden csak Robert Z néven találkozhat vele az olvasó. Még egy fontos szereplő Gondos Sándor, akire – a levelezésben és a memoárban is használt alakban – Alex Gondosként, vagy csak Alexként fogok utalni. A bevezetőben talán szükségtelen felsorolni a többi szereplő nevét, de ugyanezt a szabályt alkalmazom az összes Amerikában élő rokon esetében, míg a magyarországiaknál megtartom a magyar írásmódot, pl. Victor Sr apja, dr. Gondos Mór esetében.

A lábjegyzetekben a nevekkal kapcsolatban a következő rövidítéseket alkalmazom: Victor Gondos Sr – VGSr, Irene Gondos – IG, Victor Gondos Jr – VGJr, Robert Z. Gondos

– RZG, Alex Gondos – AG, Gondos Mór – GM. A többi családtag hozzájuk képest jóval ritkábban kerül hivatkozásra, így az ő neveiket ezekben az adott esetekben teljes terjedelmükben kiírom. Az értekezésben használt egyéb rövidítések jegyzékét a bibliográfiában ismertetem.

Érdemes még tisztázni néhány további formai kérdést. A család szó használatakor az értekezés egészében a szűkebb, nukleáris családot (Victor Sr, Irene, Victor Jr és Robert Z) értem. Viszont Gondos Mórral olyan szoros volt a kapcsolattartás, ami a levelek számában is megmutatkozott, hogy bár a legtöbb esetben ő nem a családhoz számít, de a szélesebb rokonsághoz sem. Az általa (és neki) írt levelek halmaza egy különálló szigetként kezelendő a forrásanyagban. A memoár, a hivatalos levelek, illetve a családi levelek több mint 90 százaléka angol nyelven íródott. Ezek mindegyikét magyarra fordítottam, a disszertációban szereplő részleteket, idézeteket saját fordításban közlöm. A fontosabb szó szerinti részeket lábjegyzetben az eredeti angol nyelvű alakban is idézem. A földrajzi nevek tekintetében azt az irányelvet alkalmazom, hogy az első alkalommal említett amerikai városok esetén zárójelben megadom az államot, pl: Reading (Pennsylvania), a további említésekben viszont az állam megnevezésétől eltekintek.

1. Az amerikai magyar bevándorlás a historiográfiában

A nagy elvándorlás óta (amit az amerikai történetírás „Új bevándorlásnak” nevez) már három nemzedéknyi idő eltelt, a történelmi emlékezet megőrzése és átörökítése pedig nemzedékről nemzedékre egyre nehezebb feladat. Emiatt rendkívül fontos a magyar történelem e nagy jelentőségű eseményének folyamatos és szakszerű dokumentálása, a szakirodalom nyomon követése, illetve az újabb források feltárása és beépítése az ismeretanyagba. Az itt következő oldalakon kísérletet teszek az amerikai magyarság történetével foglalkozó szakirodalom részletes áttekintésére, az Egyesült Államok és az oda elvándorló magyarok korai krónikáitól kezdve, a lelkes és szorgalmas amatőrökön és a szakszerű történettudomány művelőin keresztül egészen a napjainkban folyó legfrissebb kutatásokig.

Az elvándorlás kutatásának több megközelítése is létezik. A témában megjelent művek jelentős részét fel tudjuk például osztani aszerint, hogy az elvándorlást országos kontextusban, vagy helyi közösségek, azaz városok, falvak, esetleg egész megyék szemszögéből közelítik meg. Egy másik lehetséges szempont, hogy az egyes munkák a magyarországi települések szemszögéből közelítenek a témához, azaz az elvándorlóakra fókuszálnak-e (ezekből van több), vagy már amerikai szemszögből, azaz az elvándoroltak által létrehozott kolóniákra, azok mindennapjaira – netán egyes közösségekre, családokra, személyekre koncentrálnak (ez utóbbi a legritkább). Munkám során ezekre a típusokra is igyekszem kitérni.

A „régí” Amerika-krónikások

Az Amerikai Egyesült Államok a 19. század első felében elsősorban az ott járt utazók úti-beszámolóin keresztül került a magyar olvasóközönség látókörébe. Az ilyen jellegű magyar nyelvű utazási irodalomról kitűnő összefoglalót írt az ismert amerikanisztika kutató, Glant Tibor.¹¹ A 2013-ban megjelent kötetben Glant három nagy csoportra osztotta az Egyesült Államokról szóló utazási irodalmat: a reformkori utazók beszámolóira, a Kossuth-emigránsok visszaemlékezéseire, illetve a dualizmuskori utazási irodalomra. Ez utóbbit még további tíz további csoportra bontja, amelyek között az ifjúsági irodalomtól kezdve a hivatalos kiküldöttek, a turisták és az utazó tudósok beszámolóin keresztül még az utazási irodalom paródiái is szerepelnek. E disszertáció központi figurája, Victor Gondos Sr és gyakran említésre kerülő bátyja, Alex Gondos is szerepel Glant Tibor kötetében. Előbbi¹² a

---

¹¹ Glant 2013.

¹² Glant 2013: 170–171.

gazdasági utazók és kormány megbízottak, míg utóbbi¹³ a bennfentes „Amerikások” (újságírók és egyéb kitelepültek) kategóriában kerül említésre. Ezekről az írásokról és keletkezésük körülményeiről Victor Gondos esetében e dolgozat keretein belül még bőségesen lesz szó.

Az elsők között járt Észak-Amerikában a „demokrácia hírnöke”, Bölöni Farkas Sándor, aki 1831-ben közel három hónapot töltött az Egyesült Államok keleti (New York, Massachusetts, New Hampshire, Vermont, Pennsylvania, Ohio, New Jersey, DC), ill. Kanada déli (Québec, Ontario) vidékein. Erről az utazásáról írt könyve 1834-ben jelent meg *Utazás Észak-Amerikában* címmel.¹⁴ Az útleírásnak nagy hatása volt a korszak számos reformerére, mivel bemutatta a polgárosodás eszméinek gyakorlati megvalósulását az „újvilágban”. Jelentősége abban is megmutatkozik, hogy az ő könyvében olvashatták a hazai olvasók elsőként magyar nyelven az amerikai alkotmányt és a Függetlenségi Nyilatkozatot. Bölöni Farkas természetesen még nem az amerikai magyarság krónikása volt, művében nem is tett említést bevándorolt magyarokról, hiszen ekkor még csekély számban voltak jelen az országban.

Bölöni mellett az első Amerika-krónikások között említhetjük a sok egyéb között a kaliforniai bortermelést is megalapozó Haraszthy Ágostont. *Utazás Északamerikában*¹⁵ című, elsőként 1844-ben megjelent művében – Bölönihez hasonlóan – részletekbe bocsátkozóan írta le az amerikai köztársaság működését. Foglalkozott a gazdaság, a társadalom, a vallás, az oktatás, a hadsereg és minden egyéb fontosabb terület ismertetésével. Haraszthy jóval kalandosabb utazás során járta be az akkor még mindössze 26 tagállamot számláló Egyesült Államokat, így útleírása is izgalmasabb, mint Bölöni hasonló írása. Hagyományosan Haraszthy Ágostonhoz kötik a szőlőtermesztés és bortermelés meghonosítását California államban. Ez azonban csak abban a formában igaz, hogy Haraszthy volt az, aki elsőként hozott létre borászattal foglalkozó telephelyet és vállalkozást, de nem ő honosította meg a szőlőtermesztést.¹⁶ Egy másik neves magyar világutazó, Xántus János levelei is megjelentek kötet formájában, ezt 1853-ban adta közre Prépost István.¹⁷ Xántus egy ideig élt is Amerikában, le is szeretett volna telepedni, például az Iowa állambeli New Budán is próbált földet szerezni.¹⁸

---

¹³ Glant 2013: 195.

¹⁴ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár. 1834.

¹⁵ Haraszthy Ágoston: *Utazás Északamerikában*. Pest. 1844.

¹⁶ Brian McGinty: *Strong Wine. The Life and Legend of Agoston Haraszthy*. 1998.

¹⁷ Prépost István: *Xántus János levelei Északamerikából*. Pest. 1853.

¹⁸ <http://virtualis.sk-szeged.hu/kiallitas/xantus/amerika.html> letöltve: 2024. 04. 10.

Vannak kevésbé ismert „krónikások” is, akik úgyszintén megírták a maguk Amerika-rajzát. Közülük csak néhány érdekesebb személyt érdemes megemlíteni. Az első magyar római katolikus egyházmegyét New York Cityben megalapító Perényi László¹⁹ heves megyei származású plébános testvére, Perényi Béla például 1904-ben, már több mint nyolc éves amerikai tartózkodás után, a kivándorlás ügyében szerzett tapasztalatait írta meg.²⁰ 1902 októberében Amerikában járt Zseni József, az Országos Nemzeti Szövetség tanácselnöke, aki *Nemzeti zászlónk Amerikában* címmel könyvet írt az „amerikai magyarok körében teljesített küldetéséről”.²¹ Ezek a kiskönyvek hullámzó minőséget mutattak, hiszen „elszaporodásukat” is az okozta, hogy sokan (a témához nem feltétlen értő személyek is) Amerikáról, vagy kivándorlásról szóló könyv írására vállalkoztak. Ilyen volt például a Neményi Bertalan által írt, sok pontatlanságot és nyelvi hibát is tartalmazó *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás* című könyv.²² Ebben a szerző például olyanokat fogalmaz meg, hogy egy-egy vármegyéből azért vándoroltak ki a lakosok, mert (!) ott magas volt a munkabér.²³ (Épp fordítva: amiatt emelkedett a munkabér, mert már sokan elvándoroltak az adott vármegyéből.)

Az amerikai magyar diszpóra korai hírnökei

A legelső tanulmány az amerikai magyarságról még az elvándorlás felszálló ágában, 1893-ban született. Márki Sándor történetíró áttekintette az Amerikában járt, Haraszthyhoz hasonló sorsú magyar utazók, vállalkozók történetét, bővebben írt a Kossuth-emigrációról, az egyre növekvő tömeges vándorlásról pedig megfogalmazta vészjósló véleményét.²⁴ Kortársa, Hegedűs Lóránt tudós, író és politikus, akit Puskás Julianna a kivándorlás szakértőjének is nevez, több munkában is foglalkozott Amerikával. E disszertáció szempontjából 1899-es *A magyarok kivándorlása Amerikába* című műve érdemes leginkább említésre, hiszen Victor Gondos Sr is ebben az időszakban kezdett érdeklődni Amerika iránt, amire akár Hegedűs írása is hatással lehetett. A műben nem csak a magyarországi viszonyok

---

¹⁹ Perényi Lászlót, pontosabban amerikai tevékenységét egy korábban megjelent, Ambrus Lászlóval közösen írt tanulmányunkban részletesen bemutattuk: A „világ város mulatós zajába Egyházközséget alapítani” – Perényi László heves megyei pap New Yorkban töltött évei. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Klió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 2021. 9–23.

²⁰ Perényi Béla: *A kivándorlás irányítása és hasznosítása*. Bp. 1904.

²¹ *Nemzeti zászlónk Amerikában. Zseni József beszámolója az Országos Nemzeti Szövetség megbízásából az amerikai magyarok körében teljesített küldetéséről*. Bp. 1903.

²² Neményi Bertalan: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Bp. 1911.

²³ A hibákat részletesen összeszedte a Huszadik Század c. folyóirat 1912-es számában megjelent recenzió szerzője. https://adt.arcanum.com/hu/view/HuszadikSzazad_1912/?pg=659&layout=s letöltve: 2024. 04. 10.

²⁴ Márki Sándor: Amerika és a magyarság. *Földrajzi Közlemények* 21. (1893.)

által jelentett push-faktorok, de az amerikai telepek életmódja és a kivándorlás szabályozására tett kísérletek is bemutatásra kerülnek.²⁵

Vasváry Ödön református lelkész 1914-ben utazott ki az Egyesült Államokba, hogy két éven át a Pennsylvania állambeli Pittsburgh református közösségét segítse, de az első világháború hatására úgy döntött, végleg az országban marad. 1935 és 1957 között az Amerikai Magyar Református Egyesület vezetőségének tagja volt. Emellett amerikai magyar lapokban megjelent több ezer újságcikkében foglalkozott az „amerikás” magyar élet dokumentálásával, történeteik megörökítésével. Vasváry nem volt történész. Autodidakta módon kutatta az amerikai magyar történelmet, írásai gyakran forrásokkal nem, vagy csak részben alátámasztottak, sokszor pedig pontatlanok. Legismertebb műve, a *Magyar Amerika* is tulajdonképpen egy válogatás korábban megjelent cikkeiből.²⁶ Vasváry érdemei ugyan elévülhetetlenek, cikkei pedig gazdag forrásai az amerikai magyarság izgalmas történeteinek, de nem áll mögöttük tudományos igényesség, emiatt a Vasváry-életmű nem kezelhető szigorúan értelemben vett szakirodalomként. Munkássága viszont a mai napig hivatkozási pont az amerikai magyar diaszpórával foglalkozó kutatások számára, hiszen kiemelkedő magyar „ethnic leader”²⁷ volt, aki több ezer darabot számláló könyv- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett. Ez a gyűjtemény 1978 óta Szegeden, a Somogyi-könyvtárban található. A Vasváry-gyűjtemény 1989-től saját folyóiratot is megjelentet, *Vasvay Collection Newsletter* címmel, melynek célja, hogy beszámoljon a gyűjteménnyel kapcsolatos eseményekről, valamint hogy szakmai fórumként és publikációs platformként szolgáljon az amerikai magyarság történetével foglalkozó kutatók számára.²⁸ A Newsletter jelenleg a leginkább naprakész kiadvány, amihez a témakör kutatásának legújabb eredményei iránt érdeklődők fordulhatnak.

Ács Tivadar, aki már a XX. század „szülőte” volt, elsősorban az amerikai polgárháború témájában írt munkájáról ismert. Egyik legfontosabb műve az 1941-ben kiadott *New Buda* volt. Az Iowa államban magyar ’48-asok által 1850-ben alapított település ma Davis City néven létezik. Az 1964-ben megjelent *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban*²⁹ című könyv inkább a mítoszépítésben jeleskedett, a tényszerű, professzionális történetírás

---

²⁵ Hegedűs Loránt: *A magyarok kivándorlása Amerikába*. Bp. 1899. Online elérhető változat: https://mtda.hu/books/hegedus_lorant_a_magyarok_kivandorlása_amerikába.pdf letöltve: 2024. 04. 10.

²⁶ Vasváry Ödön: *Magyar Amerika*. Szeged. 1988.

²⁷ Az ethnic leader tulajdonképpen olyan nemzetiségi szószóló, aki a nyilvánosság előtt képviselte az adott kisebbségi csoport érdekeit. Bővebben lásd John Higham (ed.): *Ethnic Leadership in America*. Johns Hopkins, Baltimore. 1979.

²⁸ <http://vasvay.sk-szeged.hu/newsletter/index.html> letöltve: 2024. 04. 10.

²⁹ Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865*. Pannónia, Bp. 1964.

elemei kevésbé jelentek meg benne. Ez utóbbi tényre – ahogyan Vasváry Ödön esetében is – Vida István Kornél mutatott rá az amerikai polgárháborúban harcolt magyar katonákkal kapcsolatos kutatási eredményei alapján írt kiváló kötetében.³⁰

Ácshez hasonlóan számos munkát hagyott hátra Pivány Jenő is, aki az amerikai-magyar kapcsolatok kutatójaként (a Kolumbusz előtti időktől!) lett ismert. Számos kötetet írt magyar és angol nyelven is, amelyek közül több (pl. a *Magyarok Északamerikában* vagy a *Hungarians in the American Civil War*)³¹ hosszú ideig alaplátnak számított annak ellenére, hogy kutatásai szakmai szempontból nem nevezhetők kifejezetten megalapozottnak.³² Pivány Jenő rendelkezett a legnagyobb amerikai Hungaricana gyűjteménnyel, azonban ez sajnos egy tüzeset során elpusztult.

A *Peoples of America* című sorozatban jelent meg Lengyel Emil *Americans from Hungary* című munkája.³³ Piványhoz hasonlóan az 1921-ben kivándorolt Lengyel is a bankszektorban dolgozott, de tanított pl. a New York University-n is. A nevezett kötetben összefoglalta az amerikai magyarság történetének fontosabb állomásait, közölte a fő statisztikai adatokat, de történelmi elemzésekbe kevésbé bocsátkozott.

Izgalmas színlátként említendő meg Bogáti Péter *Édes Pólim* című könyve. Ujházy László, 1848–1849 egyik ismert alakja családjával Amerikába emigrált a szabadságharc leverése után. Nyolc gyermekéből ötöt vitt magával, köztük két lányát is, Ilkát és Klárit. Magyarországon maradt nővérüknek, Paulinnak rendszeresen írtak leveleket az Újvilágból. Ezek a levelek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában vannak, Bogáti Péter pedig kötetbe szerkesztette és kiadta az anyagot. A két Ujházy lány leveleiből „az élet által írt regény” bontakozik ki, közben pedig az eseményeket átélő szereplők szemén keresztül látjuk az 1800-as évek második felének Amerikáját. A kötet ritka példája emellett az elvándorló családtörténetnek is, igaz, nem szakszerű feldolgozásról, hanem forráskiadásról van szó, mégis fontos hiányt pótol kivándorlás-historiográfiánkban.³⁴

A jelen dolgozat – amely szintén az elvándorló családtörténetek szűkös területéhez kíván hozzátenni – főszereplői, a Gondos család tagjai igen sokszínű életet éltek, sokszor, és sokféleképpen vették ki részüket a 20. század amerikai- és a magyar vonatkozású eseményeiből. Ezért szinte elkerülhetetlen, hogy doktori értekezésem bevezető fejezeteiben

---

³⁰ Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Bp. 2011.

³¹ Pivány Jenő: *Magyarok Északamerikában*. Bp. 1944., ill. Eugene Pivány: *Hungarians in the American Civil War*. Cleveland, OH. 1913.

³² Az amerikai polgárháborúban harcolt magyarok számát például kb. 5.000 főre becsülte, ahogyan arra Vida István Kornél is rámutatott: Vida 2011.

³³ Lengyel Emil: *Americans from Hungary*. Philadelphia, PA. 1948.

³⁴ Bogáti Péter: *Édes Pólim!* Bp. 1979.

is szóba kerüljenek. Az amerikai magyar diaszpóra életének kevésbé ismert krónikásai között mindenképp megemlítendő e disszertáció főszereplője, a családfő Victor Gondos és fivére, Alex Gondos, hiszen mindketten hozzátettek koruk Amerikájának és az ott élő magyarság viszonyainak jobb megértéséhez. „Alex bácsi”, azaz Alex Gondos A. S. Glenn írói álnéven jegyzett munkájával,³⁵ ill. a később több cikkével, pl. a *Magyar Szemle* című folyóiratban közölt – nem kifejezetten pozitív hangulatú – írásával³⁶ került be az amerikai magyarság krónikásai közé. Rendszeresen írt cikkeket magyar lapokba 1913–1914 folyamán az amerikai magyarok helyzetéről, ugyancsak A. S. Glenn álnév alatt.³⁷ Victor Gondos pedig, akit több ízben (1904, 1906, 1911) a magyar kormány küldött az USA-ba a mezőgazdaság és az ipar tanulmányozására, az amerikai munkásviszonyokat írta le az Iparosok olvasótára sorozatban többször megjelent munkáiban, pl. *Egy iparos vándorlásai, A magyar iparos Amerikában* (1907), *Közgazdasági képek Amerikából* (1908).³⁸

A magyar kivándorlás-kutatás professzionalizálódása: Puskás Julianna és utódai

Az Egyesült Államokba vándorlás tanulmányozásának a mai napig stabil alapját képezik Puskás Julianna írásai. Magyar³⁹ és angol nyelven⁴⁰ is megjelent monográfiái mellett számos tanulmány és kisebb-nagyobb szakcikk formájában alapozta meg a téma magyarországi kutatását, emellett pedig forrásgyűjtő- és rendszerező munkája is kiemelkedő volt. Jelentősége elsősorban ebben rejlik, ugyanakkor szintén kulcsfontosságú, hogy Puskás volt az, aki az elvándorlás történelmi vizsgálatát professzionális szintre emelte.

Rajta kívül is sokan foglalkoztak a témával hosszabb-rövidebb lélegzetvételű művekben, de ezek sokszor vagy a régi, levéltári kutatásokkal nem alátámasztott anekdotákat ismételték, gyűjtötték egybe, vagy pusztán a statisztikai adatsorokat közölték és elemezték újra. Előbbire példaként említhető Dojcsák Győző *Amerikai magyar történetek* című könyve,⁴¹ utóbbira pedig a *Magyarok Amerikában* című rövid monográfia Szántó Miklós tollából.⁴² Dojcsák több olyan kötetet is írt, ami az Észak-Amerikába vándorolt magyarsággal foglalkozott, munkái azonban ritkán léptek túl a történelmi érdekességek, anekdoták

---

³⁵ Glenn A. S.: *Amerikai levelek*. Gondos Viktor előszavával. Bp. 1913.

³⁶ Gondos Sándor: Elpusztult az amerikai magyarság. Halottakról csak jót. *Magyar Szemle* 27 (1936). 136–145.

³⁷ Leggyakrabban *Az Ujság* című lapba.

³⁸ Gulyás 1992. 107.

³⁹ Puskás 1982.

⁴⁰ Puskás Julianna: *Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States*. Holmes & Meier, New York. 2000.

⁴¹ Dojcsák Győző: *Amerikai magyar történetek*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp. 1985.

⁴² Szántó Miklós: *Magyarok Amerikában*. Gondolat, Bp. 1984.

összegzésén, vagy újra elmesélésén. Önálló kutatási eredményeket nem publikált, összegzései pedig többségükben vagy már közismert tényeket (pl. Haraszthy Ágoston amerikai tevékenysége), vagy forrásokkal nem igazolható állításokat tartalmaztak (pl. a közismert Pocahontas-történet férfi főszereplőjének, John Smith-nek magyar származásáról szóló legenda, vagy a polgárháborúban az Unió oldalán harcoló több mint 800 magyar tisztról szóló mítosz).

Szántó munkája már professzionálisabbnak tekinthető, hiszen pontosan meghatározza az elemzési fogalmakat (emigráció, asszimiláció, naturalizáció stb.), majd korszakokra bontva áttekinti az Észak-Amerikába (USA és Kanada) vándorlás történetét 1880 és 1979 között, elemezve nem csak a statisztikai adatokat, de az okokat és következményeket, illetve az emigrációs politika változásait is. Negatívuma a kötetnek, hogy új ismereteket nem tesz hozzá a téma megismeréséhez, azaz semmi olyat nem tudunk meg belőle, ami ne derülne ki az amerikai magyarság kutatóinak „bibliájából”, Puskás 1982-es monográfiájából.

Az 1880-as évektől induló tömeges, első sorban az európai paraszti tömegeket érintő elvándorlási hullámmal kapcsolatban Ráczy István munkája is kiemelendő. Az *Agrártörténeti tanulmányok* sorozat részeként 1980-ban, tehát még Puskás szintézisét megelőzően megjelent, paraszti migrációval foglalkozó könyve⁴³ éppen ezt a jelenséget járta körül, a hazai szakmai közösség részéről elsőként. A kötet kitért a külső- és belső migráció okaira és következményeire, a demográfiai és gazdasági mozgatórugóira, valamint részletesen foglalkozott a kivándorlás korlátozására tett kormányzati kísérletekkel és egyéb törvényi szabályozásokkal is.

Puskás Julianna 1982-ben tette le az amerikai magyar történelem kutatásának máig is legfőbb alapkövét. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* című monográfiája a mai napig hivatkozási alap minden kutató számára, aki e témába vágja fejszóját. A kötetben alapos áttekintést ad az európai-, és szűkebben a magyarországi elvándorlás statisztikáiról, ezért – és bőséges függeléke miatt – adattárként is kitűnően használható. Ezen kívül a kötetben Puskás részletekbe menően elemzi a kivándorlás folyamatát, a push- és pull-faktorokat, és a kivándorlók nemzetiségi, kor-, nem- és iskolázottság szerinti megoszlását, annak demográfiai és gazdasági folyamatait, és még számos más, a témakörhöz szorosan kapcsolódó tényezőt. Az elvándorlás szempontjai mellett helyet kapott a kötetben az amerikai magyar élet bemutatása is, a diaszpóra területi megoszlásától az önszegélyező egyleteken át az egyházak és a sajtó megszervezéséig. A

---

⁴³ Ráczy István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Bp. 1980.

kötetnek mindössze két hátránya van, mindkettő a megjelenésének idejéből adódik: egyrészt, mivel a kézirat 1980 körül készült el, a XX. század második felét (köztük az 1956-os menekültek témáját) nem tárgyalja, az elemzés megáll az 1940-es éveknél. Másrészt, szintén a korszak jellemzőjeként a kötet szövege – de néhány elemzési szempont megválasztása is – természetesen a marxista történelemszemlélet jegyeit hordozza. Ezekről függetlenül is mindmáig a legalapvetőbb szakkönyv az Amerikába vándorlás tanulmányozásához.

Puskást – szakmai kvalitásai mellett – személyes kötődései is Amerika-kutatónak predesztinálták: ő maga is kivándorolt szülők gyermeke volt. Szülőfaluja, Szamosszeg példája mikroelemzés formájában be is került *Ties That Bind...* című kötetébe. A Puskáséhoz hasonló kötődések sarkallták generációjának más amerikai magyar kutatóit is. A két legismertebb közülük Albert Tezla és Várdy Béla. Mindketten Amerikában élő és dolgozó történészek voltak, akik az amerikai magyarságról írtak monográfiákat. Az alapvetően irodalomtörténész Tezla kétkötetes, *Valahol túl, meseországban* címet kapott munkája⁴⁴ alaposan, saját kutatásokra (levéltári- és sajtóanyagokra is), személyes tapasztalatokra és „terepmunkára” épülve szinte testközelbe hozva jeleníti meg az amerikai diaszpóra mindennapjait. A nála jóval termékenyebb szerző Várdy Béla művei közül kiemelkedik egy vaskos szintézis,⁴⁵ és egy, a feleségével közösen jegyzett tanulmány-gyűjtemény.⁴⁶ Szakmai tevékenységével kapcsolatban elmondható, hogy javarészt inkább összegzésre, szintetizálásra törekedett, de forrásfeltáró munkája is jelentős. Tezlával ellentétben nem foglalkozott társadalomtörténeti megközelítéssel, főként politika- és ideológiatörténeti szemléletet alkalmazott. Feltűnő, hogy hosszú évtizedes munkája során nem tárt fel jelentősebb levéltári forrásanyagot, érdekéért viszont megemlíthető, hogy tevékenységével szélesebb közönség számára is elérhetővé tette az amerikai magyarság történetét.

Puskás Julianna úttörő munkája nyomán a következő generáció már stabil szakmai alapokon, kiterjedt levéltári kutatásokat és személyes, a terepen zajló adatgyűjtéseket végezve folytatta az amerikai magyarok történetének feltárását. Maradandót alkotott ezen a téren Frank Tibor, elsősorban a két világháború közötti kivándorlás történetének szakszerű feldolgozásával, illetve Fejős Zoltán a chicagói magyarság több generáción keresztüli életének néprajzi megközelítéseket alkalmazó dokumentálásával.

---

⁴⁴ Tezla Albert: „*Valahol túl, meseországban...*” *Az amerikai magyarok 1895–1920.* I–II. Európa, Bp. 1987.

⁴⁵ Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban.* Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp. 2004.

⁴⁶ Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes: *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság és az óhaza.* Mundus, Bp. 2005.

Frank Tibor kutatómunkájának nyomán számos kitűnő kötet és szaktanulmány jelent meg az elmúlt néhány évtized során.⁴⁷ Vizsgálódásainak fókuszában a két világháború közötti magyar értelmiség elvándorlása állt. Magyar- és angol nyelven is megjelent önálló kötetében az 1919 és 1945 közötti, elsősorban zsidó származású magyar emigránsokkal foglalkozott. Ez a könyv jelenleg a „magyar géniusz” két világháború közötti kivándorlásának legalaposabb összefoglalása. A kötet huszonöt év kutatásának eredményeit összegzi, a forrásokat a szerző magyarországi és amerikai levéltárakon kívül ausztriai és németországi intézményekben gyűjtötte össze. Az eredmények alapján alkotta meg Frank Tibor a „kettős kivándorlás” kifejezést, ami a két világháború közötti emigrációra igen találó. Amikor a kötet alanyai először elhagyták Magyarországot, a Weimari Köztársaság szabad politikai/társadalmi légköre befogadó volt velük szemben, viszont 1933 után ismét emigrálniuk kellett, ekkor már Amerikába. Frank Tibor megfigyelése szerint a vizsgált emigráncsoport pályaképe annyi hasonlóságot mutat, hogy tulajdonképpen egyfajta közös életúttá áll össze, ezért a könyvben a prozopográfia módszerét tartotta legalkalmasabbnak.⁴⁸ A kötet nagy erőssége, hogy egyes többé- vagy kevésbé ismert személyek történeteinek keresztül ismerjük meg a két háború közötti elvándorlás fontos jellemzőit.

Fejős Zoltán elsőként 1984-ben, majd pedig 1988-ban jutott el huzamosabb időre az Egyesült Államokba kutatási céllal, és ezután is több alkalommal visszatért, elsősorban Illinois államba és környékére. Kutatásai eredményeképpen született meg *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940* című könyve,⁴⁹ amely azonos című kandidátusi disszertációjának alapján jelent meg.⁵⁰ A kötetben a források rendkívül széles skáláját használja fel, elemzéseinek során pedig „meggyőző arányt alakít ki (...) a narráció, a statisztikai adatok és szöveges források elemzése, valamint az értelmezés, az elméleti magyarázat között.”⁵¹ A hiánypótló mű kimerítően dolgozza fel Chicagó, „a hetedik legnagyobb magyar város”⁵² magyarjainak társadalomtörténetét, két generáción keresztül. Emellett több fontos

---

⁴⁷ Például: Frank Tibor: Ellis Island követei. Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése (1906–1907). *Valóság*, 35:7 (1992.). 77–90. ill. Uő: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények*, 36. (1994.) 69–77.

⁴⁸ Frank Tibor: *Kettős kivándorlás – Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. Gondolat, Bp. 2015. A kötet korábban angol nyelven jelent meg: Frank, Tibor: *Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*. Peter Lang, Oxford. 2009.

⁴⁹ Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Bp. 1993.

⁵⁰ Interjú Fejős Zoltánnal a BME weboldalán: <http://www.agt.bme.hu/balassi/fejoszoltan.html> – letöltve: 2024. 04. 10.

⁵¹ Tóth Árpád: Identitásproblémák a diaszpórában. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*. 1993. 4. évf. 4. sz. 191.

⁵² Városi Szemle 1931. 948.

módszertani problémára is felhívja a figyelmet, amelyek a magyarok és a magyarországi születésűek keveredésével kapcsolatban merülnek fel a források feldolgozása során.

Fejős Zoltán a Cigándról történt elvándorlás bemutatásában is ugyanilyen széles és sokrétű primer forrásanyagot használt fel. A források adatai alapján olyan adatbázist épített, melynek segítségével árnyaltabb kép kapható, és sokféle elemzés elvégezhető az elvándorlók életútjáról és társadalmi háttéréről. *A cigándi amerikasok emlékezete* éppen ezek miatt több egy hagyományos helytörténeti műnél. Felismeri, hogy a migráció komplex jelenség, a kivándorló és sok esetben visszavándorló népesség pedig több pusztaszámadatoknál, ezért valóságos emberekről, családtörténetekről kíván beszélni. A migráció folyamatát pedig lokális „keretek között megfigyelhető mintáiban próbálja érthetővé tenni”. *A cigándi amerikasok emlékezete* is helyi identitás-képző célt is szolgál – erre maga a szerző is kitér, amikor azt írja, egyik legfőbb célja az volt, hogy az új történelmi ismeretek rögzítése mellett „emlékezési folyamatot hozzon létre”, mégpedig „a sokféle megélt múlt összetartozásának felismerése és elfogadása érdekében”.⁵³ Fejős könyveiben elsősorban néprajzi megközelítést alkalmaz az amerikai magyar közösségek vizsgálatában. Ennek eredményeként néhány újabb kötete is megjelent az utóbbi évek során, az egyik például a magyar rézbányászok sorsával foglalkozik.⁵⁴ A másik újabb könyv az 1880-as évektől a második világháború között Amerikában dolgozott magyar műtermi fényképezészek életét mutatja be.⁵⁵

Szintén néprajzi megközelítéssel vizsgálja az amerikai magyar témát Balogh Balázs néprajztudós. Ő viszont nem a „klasszikus” kivándorlási időszakokkal foglalkozik, hanem az 1956-os forradalom idején, és az utána kivándorolt magyarok szokásait és jellemzőit kutatja. Könyvet még nem adott ki a témában, de számos hosszabb vagy rövidebb tanulmánya és cikke jelent már meg magyar és angol nyelven is különböző folyóiratokban és tanulmánykötetben. Ezekben elsősorban az Egyesült Államokban végzett néprajzi terepkutatásait összegzi, például az ’56-os magyar menekültek letelepedésével és akkulturalizációjával, vagy Nyugat-Pennsylvania és más középnyugati bányászvárosok, ipartelepüléseinek magyar közösségeivel kapcsolatban.⁵⁶

---

⁵³ A kötetéről a Korall folyóiratban közöltem ismertetőt. Rakita Eszter: A tengerentúlra vándorlás rendhagyó krónikája. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 76. (2019/3). 138–142.

⁵⁴ Fejős Zoltán: „Kaper kóntri”: *Magyar rézbányászok Amerikában*. Bp. 2020.

⁵⁵ Fejős Zoltán: *Amerikai magyar műtermi fényképezészek az 1880-as évektől a második világháborúig*. Bp. 2020.

⁵⁶ Például: Az 1956-os menekültek társadalmi integrációja az Egyesült Államokban: Egy néprajzi terepkutatás tapasztalatai. *Világtörténet*. 2016. 38. évf. 469–484., ill. Balogh Balázs: „Appointment” és spontán terepszituáció – néprajzi terepmunka amerikai iparvárosok és bányatelepek magyar közösségeiben. In: *Ethno-Lore XXXIV*. Szerk. Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán. Bp. 2017. 301–324.

A már korábban említett Glant Tibor jelentős kutatási eredményeket ismertetett a *Kettős tükörben* című könyvében. Ebben a szerző azt vizsgálja, hogy milyen volt az amerikai közvélemény, ill. konkrétan a politikai elit (különösen Wilson elnök) magyarokhoz fűződő viszonya az első világháború idején.⁵⁷ A kutatás kiterjedt az amerikai, illetve az amerikai magyar sajtó cenzúrájára és a háborús propaganda működésére, jellegére is. Ez a munka a Gondos családdal kapcsolatban is elő fog még kerülni, hiszen az első világháború idején ők is szembe kerültek a háborús hisztéria miatti idegenfóbia jelenségével.

A legfrissebb szakirodalom tekintetében fontos megemlíteni az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Katona Csaba bostoni kutatásainak eredményeképpen megjelent kötetet, ami a Massachusettsi Magyar Egyesület történetét dolgozza fel.⁵⁸ A 2017-ben megjelent könyv az egyesület saját levéltári anyaga alapján készült, ami a gondos megőrzésnek köszönhetően egyben maradt, és pontosan dokumentálja az MME keletkezésének körülményeit és az azóta eltelt időszak fontosabb eseményeit. Ilyen például az 1956-os bostoni magyar szobor megalkotásának meglepően fordulatos története, amivel a szerző egy külön tanulmányban is foglalkozott, épp az e sorok szerzője társszerkesztésében, 2019-ben megjelent kötetben.⁵⁹

Érdekes 1956-os kivándorló-történet Nagy Károly szociológus, egyetemi tanáré, aki korosztályának egyik meghatározó figurája lett az amerikai magyar diaszpórában. 2009-ben jelent meg sajnos igen rövid könyve, amelyben egy vele készült interjút követően az amerikai magyarság különböző generációinak identitásélményeit próbálja meg elemezni. Egyebek között arra is keresi a választ, hogy milyen esélyei voltak ezeknek az amerikusoknak arra, hogy megőrizték magyarságukat. Igen érdekes téma, mindenképp megérdemelt volna terjedelmesebb elemzést is.⁶⁰

Az elvándorlás történetének politikai hátterével, a kivándorlási törvénykezés alakulásával és a magyar kormányzat migrációs politikájával újabban Pálvölgyi Balázs kutatásai foglalkoznak.⁶¹ Pálvölgyi áttekinti a kivándorlás ügyében hozott törvényeket, és részleteiben

---

⁵⁷ Glant Tibor: *Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején.* Debrecen. 2008.

⁵⁸ Katona Csaba: *Megőrizzük a hidakat. A Massachusettsi Magyar Egyesület története.* Boston. 2017.

⁵⁹ Katona Csaba: A „másik Magyarország” életjelei. Az 1956-os bostoni magyar szobor felállításának háttere. In: Ambrus László–Rakita Eszter (szerk.): *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában.* Eger, 2019.

⁶⁰ Nagy Károly: *Amerikai magyar szigetvilágban.* Bp. 2009.

⁶¹ Pálvölgyi Balázs: A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903) – Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás. *Jogtörténeti Szemle* 12. (2010/4) 27–34., ill. Pálvölgyi Balázs: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok* 152. (2018/1) 127–144.

elemzi a mindenkori kormányok intézkedéseit a kivándorlás megfékezésére. A vármegyei szintű válságkezelési kísérletek elemző feldolgozása viszont egyelőre várat magára.

Érdemes röviden a vallási vonatkozásokról is szólni. Török István már 1978-ban megírta a *Katolikus magyarok Észak-Amerikában* című művet⁶², amelyet hamarosan, 1984-ben követett Komjáthy Aladár tollából *A kitántorgott egyház*.⁶³ Ezek az alapművek a 2000-es években igen fontos folytatásokat kaptak. Az amerikai magyar katolikusok történetével és az óhazához fűződő viszonyaikkal a két világháború között Máté Anita 2011-es kötete foglalkozott.⁶⁴ A katolikus vonalon ki kell továbbá emelni Dudás Róbert Gyula munkáját, amelyben összeállította az Észak-Amerikában szolgált magyar katolikus papok életrajzi adattárát.⁶⁵ Ehhez hasonlóan a református lelkészekről is készült átfogó adattár. Kovács Ábrahám Julianna hagyatékát felhasználva készítette el az 1891-től 2000-ig tartó időszakot felölelő életrajzi enciklopédiát, amely 2017-ben jelent meg.⁶⁶

Az amerikai magyarság történetén belül, a hadtörténeti vonatkozások kérdésében több korszakból is találhatunk maradandó alkotásokat historiográfiánkban. Az 1778 és 1783 között vívott függetlenségi háború magyar hőse, Kovács Mihály életrajzát a kitűnő hadtörténész, Zachar József írta meg, Póka-Pivny Aladár hagyatéka alapján 1982-ben.⁶⁷ Az 1861 és 1865 között zajló amerikai polgárháborúban szolgált magyarokról sokan írtak (Pivány Jenő, Ács Tivadar, de még Vasváry Ödön is), de mindannyian téves információkat, legtöbbször túlzó adatokat osztottak meg velük kapcsolatban. Az 1861 és 1865 között zajló polgárháborúban részt vett magyar katonák jól dokumentált krónikáját a Debreceni Egyetem történésze, Vida István Kornél írta meg 2011-ben megjelent *Világostól Appomatoxig* (sic!) című könyvében.⁶⁸ A szerző alapos kutatásai rávilágítottak arra, hogy az amerikai magyarság korábbi krónikásai, közöttük Vasváry Ödön is jelentősen eltúlozták a polgárháború magyarjainak számát, hiszen 800 fős, de több ezres tömegekről is beszéltek, Ács Tivadar pedig egyenesen az elképzelhetetlen 5.000 főre tette a magyar résztvevők számát. Ezzel szemben a valós szám Vida kutatási eredményei alapján 120 fő körül lehetett. A szerző lerántotta a leplet több, a polgárháború magyarjaival kapcsolatos mítoszról is. Ilyen például

---

⁶² Török István: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Bp. 1978.

⁶³ Komjáthy Aladár: *A kitántorgott egyház*. Bp. 1984.

⁶⁴ Máté Anita: *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza 1919–1939*. Bp. 2011.

⁶⁵ Dudás Róbert Gyula: *Magyar katolikus papok Észak-Amerikában*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, Bp. 2020.

⁶⁶ Puskás Julianna, Kovács Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000*. Debrecen. 2017.

⁶⁷ Póka-Pivny Aladár–Zachar József: *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kovács Mihály ezredes élete 1724–1779*. Bp. 1982.

⁶⁸ Vida 2011.

az, hogy a szabadságszerető magyarok a rabszolgák felszabadításának ügyéért kiállva siettek csatlakozni Lincoln hadseregéhez. Vida összegzése szerint a források ezt nem tükrözik, sokkal valószínűbb, hogy egész egyszerűen azért jelentkeztek a hadseregbe a polgárháború során, mert hivatásos katonaként a Kossuth-emigráció magyarjainak egyéb használható szakmája nem volt. Az Unió hadseregében szolgált magyarokénak kb. 10%-a ráadásul a Konföderáció oldalán vett részt a háborúban. Ez az arány inkább a magyarok lakóhelye szerinti megoszlás, nem pedig a meggyőződésbeli különbségek eredménye volt.⁶⁹

A 19. század végi tömeges bevándorlás az amerikai hadseregben szolgáló idegenben születettek számát is jelentősen felduzzasztotta. Az első világháborút megelőző másfél évtized során már kb. 1.500-ra tehető a magyar katonák létszáma, a Nagy Háborúban pedig összesen több mint 3.000 magyar is szolgálhatott.⁷⁰ A világháború során az amerikai hadsereg kötelékében szolgált magyar, vagy magyar származású katonákkal kapcsolatban Ambrus László végez széleskörű forrásfeltáró munkát, ami alapján rendszeresen jelentek meg a témát feldolgozó tudományos, és ismeretterjesztő cikkek több hazai és amerikai folyóiratban, ill. a Nagy Háború blogon. A kutatás végső célja egy átfogó biográfiai adatbázis létrehozása lesz az Amerikai Expedíciós Hadsereg magyar származású katonáiról. A 20. század további háborúival kapcsolatban egyelőre nincs hasonló, átfogó munka, de példamutató mű e téren a Cleveland város magyar származású vietnámi veteránjaival foglalkozó *Cold War to Warm Cooperation* című kötet, a Clevelandben élő magyar származású tanár, Szentkirályi Endre tollából.⁷¹ A kötet egyben Szentkirályi doktori disszertációjának könyvváltozata.

Megyei elvándorlás, települések elvándorlása – regionális kutatások

Az elvándorlást magyarországi szemszögből is fontos vizsgálni. Ennek talán leghasznosabb és legkézenfekvőbb formája a regionális, helytörténeti kutatásokban mutatkozik meg. Ha körbe tekintünk a hazai helytörténeti historiográfiában, rengeteg kivándorlási témájú munkával találkozunk, melyek jó része egy-egy településsel foglalkozik, de akadnak olyanok is, melyek egy egész vármegye elvándorlás-történetét tárgyalják. Az ilyen jellegű munkák többsége tanulmány, kötet terjedelmű művek ritkábban születnek. Az elvándorlás

---

⁶⁹ Vida 2011.

⁷⁰ István Kornél Vida: Hungarian Americans. In: Alexander M. Bielakowski (szerk.): *Ethnic and Racial Minorities in the U.S. Military. An Encyclopedia*. I–II. ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, USA. 2013. Vol. I: A–L. 2013. 314–315.

⁷¹ Szentkirályi Endre: *Cold War to Warm Cooperation – The Military Service of Cleveland Hungarians – Egy amerikai város magyar katonái 1950–2014*. Zrínyi, Bp. 2014.

történetének feltárásával kapcsolatban nem lehet eléggé hangsúlyozni a helyi kutatások fontosságát. A helyi emlékezet ugyanis identitásképző erővel is bír. Ahogy Gyáni Gábor fogalmazott ebben a kérdésben: „A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen valamilyen szintű »helyi tudás«, amely annak a lokális történelmi tudatnak az alapja, amely specifikus vonásokat mutat a múlt nagytörténetbe foglalt elbeszéléséhez képest.”⁷²

Közismert, hogy a nagy elvándorlás legnagyobb arányban az északi vármegyéket érintette, ahonnan javarészt szlovák nemzetiségűek vándoroltak a tengeren túlra. Polányi Imre 1964-ben megjelent *A kivándorlás kérdéséhez* című tanulmányában részletekbe menően foglalkozott az északi vármegyék szlovák anyanyelvű elvándorlóival az 1870-es évektől 1914-ig. A cikkben Trencsén, Árva, Liptó, Turóc, Pozsony, Szepes, Zemplén, Hont, Gömör, Nógrád, Ung, Bereg és Máramaros megyék elvándorlóiról (ahogy a szerző nevezi: eltelepedőiről) írt részletesen, az országon belüli idénymunkák céljából zajló belső vándorlás és az amerikai kivándorlás szempontjából egyaránt.⁷³ Más északi vármegyékről is találunk átfogóbb elemzéseket, ilyen például Fejős Zoltán 1980-ban megjelent tanulmánya, amelyben a szerző Zemplén vármegye középső vidékéről kivándorlókkal foglalkozik, alaposan elemezve a kivándorlás okainak vizsgálatában alkalmazandó szempontokat és felvetve a kivándorlás mint akkulturációs probléma elemzésének fontosságát.⁷⁴

A vármegyei szintű kutatások közül feltétlenül kiemelendő Horváth László munkája, aki Heves megyében végzett kiterjedt vizsgálatokat a kivándorlással kapcsolatban. Számos tanulmánya jelent meg a témában, melyek között találhatóak egy-egy településsel külön foglalkozók, mint pl. Kál,⁷⁵ Bodony,⁷⁶ vagy Detk.⁷⁷ Több nagy ívű tanulmányban elemzi a vármegye elvándorlási mozgalmának egyes aspektusait, például a hatvani kivándorlási iroda működését az első világháború előtti időszakban,⁷⁸ de magát az elvándorlási jelenséget is

---

⁷² Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: Gyáni 2010: 108.

⁷³ Polányi Imre: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914). *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. (1964). 1. 245–270.

⁷⁴ Fejős Zoltán: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 19. (1980) 293–327.

⁷⁵ Horváth László: Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás Kál községből az első világháború előtt. (Heves megyei kivándorlás I.) *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 27–28. (1991–1992.) 257–273.

⁷⁶ Horváth László: Kivándorlás az Egyesült Államokba Bodonyból 1914-ig. (Heves megyei kivándorlás II.) *Mátrai Tanulmányok* 1993. 55–88.

⁷⁷ Horváth László: Adatok Detk község első világháború előtti kivándorlásához. (Heves megyei kivándorlás III.) *Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis*, 29–30. (1993–1994).

⁷⁸ Horváth László: A hatvani kivándorlási iroda (Hatvan és az emigráció kapcsolata az első világháború előtt). *Délsziget* 1994/30.

részletesen bemutatja Heves megyében és régiójában.⁷⁹ A vármegye elvándorlás-történetének megismeréséhez tesz hozzá Várkonyi Péter Kompolttal kapcsolatos kutatása is, melyben a helyi svábok Egyesült Államokba vándorolásával és identitásuk megőrzésével foglalkozik több tanulmányban is.⁸¹ Ambrus László pedig az amerikai hadseregbe az első világháború idején regisztrált Heves megyeiekkel kapcsolatban szolgáltatott érdekes adalékokat az elvándorlás-történet historiográfiája számára.⁸² Az elvándorlás kérdésének megjelenésével az egri sajtóban én magam is írtam egy tanulmányt, amiben az Eger című lap cikkein keresztül vizsgáltam meg a kérdést.⁸³

Az említettekhez hasonló munkát végzett Szili Ferenc is, a Délkelet-Dunántúl elvándorlás-történetével kapcsolatban. Több alapos és terjedelmes tanulmánya foglalkozik a térséggel, kutatásait főként a Somogy Megyei és a Baranya Megyei, és a Tolna Megyei Levéltárban talált forrásokra alapozta.⁸⁴ A kutatási eredmények mellett Szili jelentős forráskiadó munkát is folytatott. Folyóiratokban közölt források⁸⁵ mellett önálló kötetet is megjelentetett, amelyben Somogy vármegyei kivándorlók levelezéseit adta közre.⁸⁶ Az 1900 és 1950 közötti időszakot felölelő gyűjtés eredményeként létrejött anyag színes tárháza az amerikai daloknak, verseknek, és persze a személyes levelek nyomán kibontakozó személyes történeteknek. A közös pont ezekben, hogy mindegyikük somogyi kivándorlók levelezéseiből kerültek elő.

Az ország több más részéből is találunk további hasonló példákat, de közel sem hasonló mennyiségben. Győr vármegye elvándorlóiról például a megye helytörténetével évtizedeken át foglalkozó Lengyel Alfréd győri főlevéltáros írt rövidebb tanulmányt 1969-ben.⁸⁷ A cikk nem csak a statisztikai adatokat sorolja fel, hanem bevezetőjében röviden tárgyalja az

---

⁷⁹ Horváth László: A heves megyei kivándorlás alapvetése 1910-ig. *Az Egeri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 37. (2001.) 297–336.

⁸⁰ Horváth László: A századeleji kivándorlás hatása a hevesi kibocsájtó régióra. In: Gebei Sándor (szerk.): *Pro Lyceo Agriensi*. Eger. 1999. 53–68.

⁸¹ Például: Várkonyi Péter: „Úgy elfogy a magyar, / mintha nem lett volna”: A kompolti kivándorlás természetrajza. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae* 45. (2018.) 225–235.; ill. Várkonyi Péter: Mindennapi élet Granite Cityben. In: Ambrus – Rakita 2019: 209–220.

⁸² Ambrus László: Heves megyeiek az amerikai hadsereg sorozóbizottságai előtt 1917-ben. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Historiae* 45. (2018.) 7–27.

⁸³ Rakita Eszter: „Amerika dollárja...csábítja népünket évente ezrével a vészes idegenbe”: A nagy kivándorlás képe az Eger című lapban (1880–1914). *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Historiae* 45 (2018). 195–210.

⁸⁴ Szili Ferenc: Kivándorlás Amerikába Délkelet-Dunántúlról 1904–1914. (Első és második rész). 221–256.

⁸⁵ Szili Ferenc: Egy vörsi parasztcsalád „amerikás” levelei 1903–1908. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14. (2000.) 389–406.

⁸⁶ Szili Ferenc: *Vidd el a levelem szép magyar hazámba! Somogyi kivándorlók „amerikás” levelei 1900–1950*. Pomáz. 2001.

⁸⁷ Lengyel Alfréd: Adatok a Győr megyei kivándorlási mozgalom történetéhez (1890–1910). *Századok* 103 (1969.) 4. sz. 717–730.

elvándorlás okait és körülményeit is, és hogy a kormány milyen lépéseket próbált tenni a megállítására. A statisztikai kiadványok mellett elsősorban az alispáni iratokra támaszkodik. Ahhoz képest, hogy a vármegyei elvándorlások professzionális kutatása már az 1960-as években elindult, még máig is viszonylag kevés a vidéki települések és térségek feltárása.

Az elvándorlásban kevésbé érintett vármegyékkel kapcsolatban – érthető módon – ugyan ritkásabb az ide vágó szakirodalom, azonban nem példa nélküli. Már a Heves megyével kapcsolatos kutatások is ide sorolhatóak, de más példák is akadnak. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével kapcsolatban például én magam is közöltem tanulmányt, melyben áttekintettem a vármegye próbálkozásait a kivándorlás meggátolására a Pest Megyei Levéltárban meglévő források alapján, ill. Vecsés példáján keresztül esettanulmányokat is bemutattam (viszonylag) sikeres kivándorló-életutakról.⁸⁸

Az amerikás magyar közösségek amerikai krónikái

Az amerikás magyar települések közül néhány esetében született helytörténeti monográfia. Ilyen például a Louisiana állambeli Árpádhon, mai nevén Albany városa. Árpádhont 1896-ban alapították, a róla szóló helytörténeti mű 110 évvel később, 2006-ban készült el. A kötet bemutatja a település életének különböző szegmenseit, az életkörülményektől, az iparon, mezőgazdaságon, oktatáson keresztül a házak berendezéséig, és a ruházkodásig.⁸⁹ A sokáig legnagyobb magyarul írt amerikai településnek számított Clevelandről természetesen szintén készültek helytörténeti művek. Az első ilyen kötet még 1981-ben jelent meg, a Cleveland State University-n indított *Cleveland Ethnic Heritage Studies* sorozat részeként.⁹⁰ A 2000-es évek folyamán egy helyben élő magyar származású középiskolai tanár, a már korábban említett Szentkirályi Endre vette vállára újból Cleveland magyarságának történeti kutatásait. Munkájának több kitűnő kötet lett az eredménye. Messze túllép a helytörténeti művek keretein 2014-ben a Zrínyi Kiadónál megjelent monográfiája, ami egyben doktori disszertációjának bővített változata volt. Ebben a Clevelandről származó magyar nemzetiségű amerikai katonákra vonatkozó információkat gyűjtötte össze Szentkirályi, és írta meg történetüket 1950-től 2014-ig terjedően.⁹¹ Legfrissebb munkája pedig a magyar

---

⁸⁸ Rakita Eszter: Adalékok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei elvándorlás történetéhez Vecsés példáján keresztül. *Vasvary Collection Newsletter* 64. (2020/2.)

http://vasvary.sk-szeged.hu/newsletter/20dec/rakita_eszter_adalekok.html letöltve: 2024. 04. 10.

⁸⁹ Royanne Kropog: *The Story of Árpádhon. Hungarian Settlement, Louisiana, 1896–2006*. Baton Rouge, 2006.

⁹⁰ Susan M. Papp: *Hungarian Americans and their Communities of Cleveland*. Cleveland. 1981.

⁹¹ Szentkirályi 2014.

örökség megőrzésének szintjeit és módjait kutatta Cleveland magyarságának körében.⁹² A történettudomány és a szociológia módszereit vegyesen alkalmazó, értékes ismeretekkel szolgáló kötetéről a Klió folyóiratban recenziót is közöltem 2020-ban.⁹³

Az 1930-as, 1940-es és 1950-es évek „terméséből” nagyon sok kitűnő, alapos kutatásra épülő tanulmánnyal találkozhatunk különböző amerikai folyóiratokban. Kanada sem maradt ki a magyar bevándorlással kapcsolatos kutatásokból – bár jóval kevésbé reprezentált, mint az Egyesült Államok. A magyar származású John Kosa például még éppen az 1956-os kivándorlási hullám megindulása előtt írt tanulmányt az Észak-Amerikába vándorolt magyarok gazdasági és lakhatási viszonyairól.⁹⁴

Az amerikai magyarokra vonatkozó aktuális kutatások között megemlítendő még Papp Z. Attila munkája, aki a kortárs diaszpórával is foglalkozik. *Beszédből világ* című könyvében⁹⁵ nagy alapossággal szól az amerikai magyar kisebbség intézményesülési folyamatairól és jellemzőiről. Áttekinti az egyházak szerepét, az országos és regionális szervezetek történetét és működését és minden más szerveződési formát a cserkészettől a sajtón át egészen az internet szerepéig. Emellett foglalkozik a közösségi identitás kialakulásának szintjeivel is.

Az amerikai magyar diaszpóra historiográfiájának hiányossága talán leginkább az egyéni életpályák, és családtörténetek feldolgozásának terén mutatkozik. Természetesen jól ismert a kivándorlás-történetírás előtt a híres, közismert személyek története. Az amerikai (és a nemzetközi) tudományos- és kulturális élethez nagy tettekkel, vagy alkotásokkal hozzájárult elvándorló magyarokról szinte mindent tudunk. Csak néhány példa ezekre Neumann János, Teller Ede, Lugosi Béla, vagy akár Haraszthy Ágoston, akik ezeken a kiemelt területeken jelentős eredményeket értek el. A történettudomány fontos feladata a 21. században (is), hogy közelebb hozza a szakmailag megalapozott tudományos kutatást az érdeklődő, „laikus” olvasóközönséghez. Ennek egyik módja a „történelem alulnézetből” megközelítésének alkalmazása. A hétköznapi, sokak számára azonosulható emberek sorsának, a történelmet nem feltétlenül formáló, sokszor inkább csak az események sodrásában élő résztvevők személyes történeteinek bemutatása rendkívül fontos ahhoz, hogy a ma embere jobban

---

⁹² Endre Szentkiralyi: *Being Hungarian in Cleveland. Maintaining Language, Culture, and Traditions*. Bp. 2019.

⁹³ Rakita Eszter: A clevelandi magyarok hagyományőrzési kísérletei. *Klió: Történettudományi Szemléző Folyóirat* 29. (2020/1.) 56–61.

⁹⁴ John Kosa: Hungarian Immigrants in North America: Their Residential Mobility and Ecology. *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique* 22 (1956. aug.) 3. 358–370.

⁹⁵ Papp Z. Attila: *Beszédből világ. Elemzések, adatok az amerikai magyarokról*. Bp. 2008.

megerthesse egy adott korszak világát. Ehhez – véleményem szerint – a királyok, hadvezérek, politikusok, egyéb híres-neves, történelemformáló emberek történetének feldolgozása helyett a hétköznapi életben boldoguló ember élményeinek megragadása az alkalmasabb út. E doktori disszertáció ezt az irányt igyekszik követni, a Gondos család fordulatokban gazdag élettörténetének feltárása és ismertetése talán közelebb hozhatja a ma emberéhez az amerikai magyar diaszpóra világát és az Egyesült Államok „magyar történelmét” a XX. században.

Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar kivándorlói az amerikai történetírásban

Az amerikai történetírásban az „Új bevándorlás” (New Immigration) időszaka a széles körben tárgyalt történelmi korszakok közé tartozik. A bevándorlás, az etnikai-nemzeti sokszínűség állandó témája az amerikai történetírásnak. Ennek megfelelően rendszeresen jelennek meg olyan könyvek, tanulmányok, tematikus folyóirat-számok, amelyek e témakört járják körül hagyományos, vagy „divatos” újszerű szempontok szerint. E széles szakirodalom áttekintése nem kapcsolódik szorosan a dolgozatban ismertetett témához, így mindössze arra szorítkozom, hogy jellemzően milyen módon jelennek meg az Osztrák-Magyar Monarchiából származó bevándorlók az amerikai történetírásban.

Az amerikai szakirodalomban gyakran visszatérő elem, hogy a „Hungarian” és a „Magyar” szavakat elkülönítik. Egyes művek Hungarian-ként nem csak a magyarokat, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia „magyar feléből”, a Magyar Királyság területéről érkezett összes népcsoport (szlovák, szerb, román, stb.) tagjait illetik, de a konkrétan magyar nemzetiségűek megnevezésére a „Magyar” szót használják. A texasi magyarokról szóló 1993-ban megjelent monográfia például úgy fogalmaz, hogy „Magyars represented about half of the population of Hungary, they made up only a little more than 30 percent of Hungarians emigrating to the United States.”⁹⁶ Ahogy az idézett mondatból látszik, a „Hungarian” szót itt tágabb értelemben, a Magyar Királyság összes népére általánosságban vonatkoztatva alkalmazzák (tehát lehetnek közöttük csehek, szlovákok, románok stb.), míg a magyar nemzetiségűek megjelölésére a „Magyar” szót használják (ez foglal magában magyar anyanyelvű, magát magyarnak valló személyeket).

Ezt a különbségtételt találhatjuk a Carl L. Bankston szerkesztette bevándorlási lexikon „Hungarian Americans” szócikkében is.⁹⁷ A „Magyar” szót nem használók az „ethnic

---

⁹⁶ James Patrick McGuire: *The Hungarian Texans. University of Texas*, San Antonio. 1993. 170. o.

⁹⁷ Carl L. Bankston: *Encyclopedia of American Immigration*. Pasadena. 2010. 505–508.

Hungarian” kifejezéssel oldják fel a problémát, ami szintén alkalmas a pontosításra. Gyakran lehet találkozni azzal a megoldással, hogy a magyarokat az osztrákokkal egyetemben a német bevándorlás tárgyalásával együtt kezelik.⁹⁸ Más szakirodalom külön fejezetekben foglalkozik a Monarchia népeivel, külön bontásban ismertetve az egyes népcsoportokat.⁹⁹ A legfrissebbnek e tekintetben a 2018-ban megjelent *America Classifies the Immigrants* című kötet tekinthető. Ebben a műben – részben a korabeli, tehát az első világháború előtti terminológiát átvéve – az „Új bevándorlás” idején érkezett magyarokat egyértelműen az ipari bevándorló kategóriába sorolják, szintén különbséget téve a Hungarian és a Magyar között.¹⁰⁰

---

⁹⁸ Thomas Sowell: *Ethnic America: A History*. New York. 1981. 58–63.

⁹⁹ Roger Daniels: *Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in American Life*. New York, NY, USA. 2002. 129–135. Ill. Paul Johnson: *Az amerikai nép története*. Bp. 2016.

¹⁰⁰ Joel Perlmann: *America Classifies the Immigrants: From Ellis Island to the 2020 Census*. Harvard UP, Cambridge, MA, USA. 2018. 19.

2. Áttekintés, kontextualizálás

A fejezet a kutatás alapfogalmait és az amerikai bevándorlás történetének áttekintését tartalmazza. E disszertáció témájának tárgyalásához érdemes tisztázni az olyan alapvető fogalmakat, mint pl. a push- és pull-faktorok, az asszimiláció vagy az akkulturáció. Ezek a fogalmak a család történetének feldolgozása és a velük kapcsolatos forrásanyagok kritikai elemzése során is megkerülhetetlenek. A kutatás beilleszkedik az amerikai bevándorlás-történet többszáz éves folyamatába. A sok nemzetiségű bevándorlók több hullámban érkeztek az USA-ba, a Gondos család a legnagyobb ilyen hullám vége felé érkezett. Emiatt fontosnak tartom röviden áttekinteni az Amerikai Egyesült Államokba irányuló bevándorlás történetét is, természetesen külön fókuszálva a magyar bevándorlásra.

2.1. A kutatás fogalomhasználatáról

Fontos kérdés a kutatás témája szempontjából, hogy mi motiválja a migrációt. Az elvándorlásnak számos oka lehet. Ezeket két nagyobb csoportra szokás osztani: a push- és pull faktorokra, attól függően, hogy az okok a küldő, vagy a fogadó országban generálódnak. A push- és pull modell, azaz a taszító- és vonzó tényezőket megkülönböztető elmélet szerint az elvándorlókat a célországban lévő, általuk vonzónak talált tényezők és a hazájukban tapasztalt kellemetlen, taszító tényezők kombinációi készítetik a migrációra.¹⁰¹ A push-faktorok közé olyan okok sorolandók, amelyek kifelé „tolják” az embereket a szülő országukból. Erre példaként említhetőek a vallási üldözések (mondjuk az első amerikai telepesek, vagy éppen a zsidók esetében), természeti-gazdasági katasztrófák (pl. az ír burgonyavész esetében), vagy a megfelelő megélhetési lehetőségek hiánya, és az alacsony életszínvonal (mint a 19. század utolsó harmadának Európájában). A pull-faktorok viszont olyan okok, amik „húzzák”, vonzzák az embereket egy adott országba. Ilyenek lehetnek például a vallási, vagy politikai tolerancia, a nagy mennyiségű művelhető földterület, vagy a dolgozat témájával kapcsolatban is kiemelendő 19. század végi gyors ütemű iparosodás, ami az Egyesült Államokban történt. Magas fizetések, alacsony adóterhek, az önellátás lehetősége olyan jellemzők, amik kialakították Amerikáról a „lehetőségek földje” képet, ami rendkívül vonzónak bizonyult sok millió ember számára.¹⁰² Ezek a faktorok az idő múlásával és a történelmi helyzet változásaival folyamatosan átalakultak. Amerika pull faktorai például

---

¹⁰¹ Az Ernest George Ravensteinhez köthető klasszikus push és pull elmélet a ki- és bevándorlás kiváltó okait bontja push és pull faktorokra attól függően, hogy a küldő-, vagy a fogadó országok szempontjából vizsgáljuk az elvándorlást. Hautzinger Zoltán–Hegedűs Judit–Klenner Zoltán: *A migráció elmélete*. Bp. 2014. 24–25. o.

¹⁰² Puskás 1982: 28–29.

a 18. században még a végtelennek tűnő termőföldben és az újrakezdés lehetőségében keresendő. A 19. század végi tömeges elvándorlás idején viszont már emberek milliói számára a modern ipar volt a vonzó körülmény. Ugyanakkor a célországoknak is lehet taszító hatása: az első világháború után 1921-ben és 1924-ben hozott bevándorlás-korlátozó törvények, vagy éppen az idegenekkel szembeni diszkriminációt hirdető, 19. századi nativista mozgalom ezek közé a faktorok közé sorolható.

A kutatás szempontjából fontos fogalmak közül a következő az asszimiláció, ami tulajdonképpen egy bizonyos társadalomba, vagy annak egy csoportjába történő beilleszkedési folyamatot jelent. Maga a folyamat bonyolult, számos tényező befolyásolhatja az egyén asszimilációját, pl. történelem, kultúra, demográfia, vagy akár az egyén személyes hozzáállása is. Az asszimilációnak különböző dimenzióit is megkülönböztethetjük, vannak nyelvi, társadalmi, kulturális, életmódbeli és morális dimenziói, amelyek mindenkinél együttesen, de nem egyenlő mértékben jelennek meg.¹⁰³ A különböző fontosabb asszimilációval kapcsolatos elméleteket Bodó Barna gyűjtötte össze *Az asszimiláció jelenségvilága* című tanulmányában.¹⁰⁴ Ebből csak néhány olyan elméletet emelek ki, amelyek relevánsak lehetnek a Gondos család vizsgálata során. Az első ismertebb asszimilációs elméletet Robert Ezra Park amerikai szociológus alkotta meg 1928-ban. Park szerint az asszimilációhoz a befogadó társadalommal kapcsolatba lépő bevándorló versenyen és konfliktusokon keresztül történő alkalmazkodása vezet el. Park bevezette az akkulturáció fogalmát, azaz a befogadó kultúrába való beleolvadást.¹⁰⁵ Szerinte mindez az etnikai és kulturális identitás elvesztésével is együtt jár. Az ő elméletére alapozva létrejött, ún. „chicagói iskola” képviselői, pl. W. Lloyd Warner és Leo Srole az amerikai társadalom vizsgálatával kapcsolatban arra hívják fel a figyelmet, hogy a beolvadás az Egyesült Államok esetében egy komplexebb folyamat, ami nem pusztán kulturális jellegű, hanem kiegészül az amerikai társadalmi modell és életmód elfogadásával és internalizációjával is.

A téma egyik legismertebb kutatója, Milton Gordon szerint az asszimilációnak hét szakasza (vagy szintje) létezik. Elsőként az akkulturációt nevezte meg. Ez a kezdő szakasz, ennek során a bevándorló megváltoztatja saját kulturális gyakorlatait, és felveszi a befogadó társadalom nyelvét és viselkedési elemeit. A következő szint a strukturális asszimiláció, amelynek során a bevándorló belép a befogadó lakosság intézményrendszerébe (gyermek

---

¹⁰³ Szántó 1984: 25–26.

¹⁰⁴ Bodó Barna: *Az asszimiláció jelenségvilága*. In: *A szociológia szemüvegén keresztül: tanulmányok Felek Gábor 60. születésnapjára*. Szeged. 2012. 40–57.

¹⁰⁵ Robert E. Park: *Human Migration and the Marginal Man*. *American Journal of Sociology* 33. (1928) 881–893.

esetében pl. ide sorolható az iskolába járás). A további szintek Gordon rendszerében a következők.

- a házassági asszimiláció, azaz ha a bevándorló a befogadó társadalomból választ házastársat magának;
- az identifikációs szint, amelynek során a bevándorló már jobban azonosul az új értékekkel, mint az óhazaiakkal, azaz kialakul benne az összetartozás élménye a befogadó társadalommal;
- az attitűd-internalizáció, egy hosszabb távú folyamat, melynek során kialakul egy olyan kapcsolat a befogadó közösséggel, hogy gyakorlatilag megszűnnek az adott kisebbséggel szembeni előítéletek;
- a viselkedés-elfogadó asszimiláció, szintén egy hosszabb folyamat, melynek során az intézményi diszkrimináció teljesen eltűnik az adott kisebbség tagjaival szemben;
- végül a civil asszimiláció, ami a hatalmi- és értékkonfliktusok megszűnését jelenti, azaz a bevándorló már nem tartozik kisebbségi csoporthoz, nem reprezentálja magát külön a befogadó társadalomtól.

Ahogy Gordon is megjegyzi, az akkulturáció és az asszimiláció fogalma akár el is különíthető egymástól, hiszen az előbbi kategória önállóan is megjelenhet.¹⁰⁶ Ez abban az esetben fordul elő, ha az adott személy(ek) csak a kulturális jegyeket veszik át a befogadó társadalom tagjaitól, de a (Gordon által is megnevezett) további asszimilációs lépésekből akarva vagy akaratlanul kimaradnak.

Milton Gordon elméletét több kritika is érte. Kritikusai szerint túlságosan egydimenziós, holott az egyén egyszerre, párhuzamosan több kultúra részévé is tud válni.¹⁰⁷ Sokan, mint például Richard Alba és Victor Nee,¹⁰⁸ alapvetően elfogadhatónak tartották az elméletet, viszont kezdeményezték annak átstrukturálását, átfogalmazását. A Margaret Gibson-féle elmélet némileg kiegészíti, pontosítja az eddig tárgyaltakat.¹⁰⁹ Ő hozzáadott akkulturációról (additive acculturation) beszél. Gibson kutatásában Amerikában élő punjabi sikh középiskolásokat vizsgált. A megfogalmazása szerint a bevándorlók az új kulturális és nyelvi tudás megszerzésével nem szorítják ki, vagy helyettesítik be a régit, hanem egy hozzáadott eszköztárként értelmezik azt. Tehát megőrzik saját nyelvi és kulturális

---

¹⁰⁶ Milton Gordon: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins*. Oxford University Press, New York. 1964. 70–77.

¹⁰⁷ Bodó 2012: 49.

¹⁰⁸ Richard Alba, Victor Nee: Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. *International Migration Review*, 31. 4. sz. (1997) 826-874.

¹⁰⁹ Margaret Gibson: *Accommodation without Assimilation: Punjabi Sikh Immigrants in an American High School*. Cornell University Press, Ithaca, NY. 1988.

hagyományait is. Szintén a Gordon-féle rendszer megreformálói közé tartozik J. Milton Yinger, aki nem csak kiegészítette azt, hanem saját asszimilációs folyamatmodellt dolgozott ki. Elméletében helyet kapott – az asszimiláció mellett – a *disszimiláció* fogalma is. Megjegyzi, hogy az asszimiláció csak ritkán teljes, és a csoporton belüli különbségek fennmaradhatnak és meg is erősödhetnek. Yinger négy folyamatot határoz meg, amin a bevándorló asszimilációja során keresztül megy. Modelljében – Gordonhoz hasonlóan – szintén az akkulturáció az első folyamat, de vele ellentétben Yingernél ennek során mindössze az egyének vagy csoportok közötti kulturális hasonlóság növekedése zajlik. A második folyamat, az identifikáció során a bevándorlók elkezdik magukat az új társadalom tagjaiként azonosítani. Az integrációs folyamatban – a strukturális asszimiláció részeként – korábban elkülönülten élő egyének (vagy csoportok) kölcsönös interakciókba lépnek egymással. Végül pedig Yinger a keveredést nevezi meg negyedik folyamatként, ami például a többségi társadalomba házasság útján való belépést jelentheti.¹¹⁰

Az asszimiláció fogalma tehát szorosan összefonódik az identitás fogalmával, tekintve, hogy az asszimiláció folyamata során az identitás változása megy végbe. Az identitást többen megpróbálták már definiálni, több értelmezése is létezik. Az identitás ma használt és a társadalomtudományban elfogadott fogalmát a német pszichoanalitikus, Erik H. Erikson alkotta meg. Megfogalmazása szerint az identitás „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.”¹¹¹ Az identitás tehát valójában egyfajta társadalmi hovatartozás-tudatot jelent, amely „a közös tudásban és emlékekben való osztozásban” gyökerezik.¹¹²

Annak vizsgálatára, hogy az egyénekre milyen módon hatnak ezek a folyamatok, Arthur Mann állított fel négy megfelelő kategóriát. Az etnikai önazonosságot vizsgálva Mann első ilyen kategóriájába azok a bevándorlók tartoznak, akik saját etnikai közösségükkel teljes mértékben azonosulnak (total identifiers). Ide olyanok tartoznak, akik egész életüket saját bevándorló közösségükben élik. Az ő esetükben tehát nincs szó identitásváltozásról. A második csoportba olyanok tartoznak, akik csak korlátozott mértékben azonosulnak eredeti etnicitásukkal, például vallási, rekreációs, vagy házassági/családi aspektusokból. Ők megőriznek bizonyos kötelékeket a származásukkal, ezért Mann ezt a csoportot részlegesen azonosulóknak (partial identifiers) nevezte el. A harmadik csoport a közösségtől elszakadók

---

¹¹⁰ John Milton Yinger: *Ethnicity: Source of Strength? Source of Conflict?* Albany, NY, USA. 1994.

¹¹¹ Idézi Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: Gyáni 2010: 103.

¹¹² Uo. 104.

(disaffiliates), ide olyanok – általában értelmiségiek – tartoznak, akik teljesen elszakadnak eredeti származásuktól. Többségében a média, a tudomány és a művészetek világában találkozunk velük. Végül az utolsó csoport a hibrideké (hybrids), akiknek többsége vegyes felmenőkkel rendelkezik, de az etnicitás kérdése a mindennapi életében nem jelent számára központi kérdést, nem azonosul döntő mértékben egyikkel sem. Ők teljesen integrálódtak, az etnicitás „teljesen kimosódott belőlük”, sokszor még maga az etnicitás koncepciója is nehezen értelmezhető számukra. Tulajdonképpen a hibrideket tekinthetjük konkrétan „amerikaiaknak”, az „olvasztótégely” termékeinek.¹¹³

Nimmi Hutnik az angliai Birminghamben élő ázsiai fiatalok körében végzett kutatása nyomán – Arthur Mannhoz hasonlóan – négy féle ön-azonosítási stratégiát különböztetett meg. Az első ilyen az asszimilatív (assimilative) stratégia, ebbe olyan bevándorlók tartoznak, akik magukat kizárólag a többségi társadalommal azonosítják. Ennek ellentétéként jelenik meg nála a disszociációs (dissociative) stratégia, ahová azok sorolhatóak, akik magukat a saját eredeti nemzetiségi csoportjukkal azonosítják, és elzárkóznak a többségi társadalomtól. Harmadikként az akkulturációs (acculturative) stratégia azt a felfogást takarja, mely szerint a bevándorló mind a két csoporttal képes, és akar is azonosulni. Ezzel ellentétben a marginális (marginal) stratégia olyanokra alkalmazandó kifejezés, akik egyik csoportba sem képesek besorolni magukat.¹¹⁴

Az olvasztótégely¹¹⁵ egy gyakran használt szókép az amerikai társadalom elméleti asszimilációjával kapcsolatban. Azért szokás az amerikai társadalomra vonatkozóan emlegetni, mert jelzi az eredeti kultúra elvesztését, „minden fajok fúzióját”, [...] „ahol Európa minden faja elolvad, és újra formálódik.”¹¹⁶ Ez a paradigma az 1960-as évekig domináns tudott maradni, de kritikussai szerint az elmélet nem alkalmas arra, hogy pontosan reflektáljon a társadalom működésére. Ezért az olvasztótégely mellett több más elmélet is van a szakirodalomban, amelyek esetleg pontosabb leírását tudják adni a multikulturális amerikai társadalomnak. A Horace Kallen által ismertté tett kulturális pluralizmus elmélete az amerikai lakosság sokszínűségét hangsúlyozza, ugyanakkor nem veszíti szem elől, a központként funkcionáló politikai és gazdasági intézményeket, különösképp pedig a

---

¹¹³ Arthur Mann: *From Immigration to Acculturation*. In: *Making America. The Society and Culture of the United States*. Washington, DC. 1988. 78.

¹¹⁴ Nimmi Hutnik: *Ethnic Minority identity: A Social Psychological Perspective*. Oxford. 1991.

¹¹⁵ A kifejezés Israel Zangwill *The Melting Pot* című, 1908-ban megjelent színdarabjának címe után terjedt el széles körben.

¹¹⁶ Uo.

nyelvet.¹¹⁷ A pluralizmuson belül többféle képzettársítás is megjelent. Ilyenek például a szimfónia (symphony), a szivárvány (rainbow), vagy a kaleidoszkóp (kaleidoscope) elméletek, de talán a legpontosabb a salátástál (salad bowl) metafora, ami sokkal pontosabban leírja a társadalmat, amelyben több etnikai csoport (enklávé) tud egymás mellett élni, mégis egységet alkotni.¹¹⁸ Ezek az etnikai csoportok, vagy enklávék ugyanazon nemzetiségből/etnikumból származó emberekből állnak, akik nagyobb számban élnek, egymáshoz közel, viszonylagosan zárt közösségekben. Ugyanezt a jelenséget írja le a diaszpóra¹¹⁹ fogalma is, amivel gyakorta találkozhatunk a szakirodalomban. Az amerikai magyarokkal kapcsolatban viszont kevésbé alkalmazható ez a fogalom. Walter Connor szociológus úgy fogalmazta meg a diaszpóra fogalmát, hogy „egy népnek az óhazán kívül élő része”. Ez sem az „Új bevándorlás” idején, sem a későbbi időszakok bevándorlói és politikai menekültjei esetében sem áll meg, hiszen az amerikai magyarok többségére általánosságban jellemző volt az állandó ideiglenesség jelensége, amit „az örök visszatérés mítosza”¹²⁰ táplált. Megemlíteném még Robert K. Merton társadalmi csereelmélete.¹²¹ Eszerint az egyének olyan kapcsolatokban, társadalmi tranzakciókban vesznek részt, amelyek számukra haszonnal járnak. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi státuszuk és kapcsolataik segítségével a kisebbségi mivoltukból származó hátrányokat szeretnék redukálni.

---

¹¹⁷ Bővebben: Richard J. Bernstein: Cultural Pluralism. *Philosophy & Social Criticism* 41. (2015/4–5) 347–356.

¹¹⁸ Juliane Brandt: Társadalomtörténet az Egyesült Államokban. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest. 2003. 153–166.

¹¹⁹ Szántó 1984: 22.

¹²⁰ Fejős Zoltán: Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – Háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat – MTA, Bp. 2005. 21.

¹²¹ Robert K. Merton: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, IL. 1949.

2.2. Az amerikai bevándorlás-történet rövid áttekintése

A gyarmati időktől az 1770-es évekig

Számos oka volt annak, hogy európaiak milliói érkeztek telepesként Észak-Amerikába az 1770-es évekig tartó időszakban. Az első telepeseket egy Virginia Company nevű londoni befektetőcsoport küldte az Újvilágba azzal a céllal, hogy megalapozzák a gyarmatok létrehozását Észak-Amerikában. A telepesek elsősorban aranyat, ezüstöt és gyöngyöket kerestek. Mint ismert, az első kolóniát 1607-ben alapították Jamestown néven, ez azonban hamarosan sikertelen vállalkozásnak bizonyult: a telepesek kétharmada betegségek, éhezés és az őslakosok támadásai következtében meghalt.¹²² Ezt követően emberek ezrei szálltak partra a mai Virginia területén és többségében szerződéses szolgálként dolgoztak. A későbbi rabszolgákkal ellentétben 4–7 éves, kötött időszakban dolgoztak, majd miután szolgálati idejük lejárt, szabaddá váltak.¹²³ 1620-ban szállt partra a Mayflowerrel az a csoport, amelyet már más indokok motiváltak az Amerikába hajózásra. Az ekkor érkezett zarándokok vallási okokból vállalták az utat az Atlanti óceánon keresztül, hogy meneküljenek az üldöztetés elől, ami Angliában érte őket és szabadon gyakorolhassák vallásukat. Az általuk alapított Plymouth lett a későbbi Massachusetts gyarmat alapja. Ezzel egy időben az első fekete afrikaiakat is Amerikába hajóztatták, akik szerződéses szolgálként dolgoztak.

A századfordulóig egyre növekvő számban hajóztak telepesek Amerikába, elsősorban Angliából, de szintén sokan Franciaországból, Németországból, Írországból és Olaszországból. Ennek eredményeként 1700-ig az Észak-Amerikai gyarmatok lakossága 250.000 főre nőtt. Az 1700-tól a Függetlenségi háborúig tartó időszakban a lakosság létszáma közel duplájára, 450.000-re emelkedett.¹²⁴ Ez a növekedés viszont már nem az angoloknak volt köszönhető, tekintve, hogy az újonnan érkezettek zöme ír, skót és német volt az új évszázadban. A legtöbbjük mezőgazdasági munkás volt, és ugyanezt a tevékenységet folytatták Amerikában is, ezúttal viszont a saját tulajdonú földjeiken: erdőket irtottak, művelhetővé tették a földet és számos farmot alakítottak ki a Középnugat térségében.¹²⁵

A bevándorlási hullámok tárgyalásakor érdemes kiemelni a kényszerített bevándorlást, azaz a rabszolgakereskedelmet is. A 17. század és az 1800-as évek között becslések szerint összesen közel 10–11 millió embert szállítottak Afrikából az Egyesült Államok területére

---

¹²² Tibor Frank – Tamás Magyarics: *Handouts for U.S. History – A Study Guide and Workbook*. Bp. 2018. 17.

¹²³ Johnson 2016: 42.

¹²⁴ Bankston 2010: 557.

¹²⁵ Puskás 1982: 29.

rabszolgaként. Az első fekete rabszolgák 1619-ben érkeztek Észak-Amerikába egy holland hajón. Eleinte vélhetően a fehér bőrű szerződéses szolgákhoz hasonló helyzetben voltak (azaz egy bizonyos időszak ledolgozása után szabaddá válhattak). Később, a 17. század második felétől kezdve viszont már csak rabszolgaként kerültek Amerikába, a felszabadulás esélye nélkül.¹²⁶ Az USA kormánya 1808-ban betiltotta a további rabszolgák behozatalát, így a polgárháborúig már csak természetes úton nőtt a rabszolgaként élő lakosság lélekszáma.¹²⁷

A "régi" bevándorlás 1820–1870

Az Észak-Amerikába irányuló migrációt – amit időlegesen lelassított a Függetlenségi háború és az Európában dúló francia forradalmi- majd Napóleon háborúi – újabb lendületet vett az 1820-as évek elején. Ebben a szakaszban a bevándorlók döntő többségét az írek és a németek adták. Bár az írek jelentős létszámban hajóztak Amerikába már 1820 óta is, mégis az 1840-es években Írországot sújtó burgonyavész volt az a push faktor, ami a legnagyobb vándorló hullámot indította útnak. Ennek volt a következménye, hogy az 1840-es és 1850-es években több mint 1,6 millió ír talált új otthonát Észak-Amerikában.¹²⁸ A legszegényebb réteghez tartozó ír bevándorlók jellemzően a keleti part és a Nagy tavak menti iparvárosokban telepedtek le. Velük ellentétben az Amerikába nagyszámúban hasonló számokban érkező németek közül sokan a középnyugati államokban szóródtak és farmgazdálkodást folytattak. Az ő kivándorlásuk push faktorai főként gazdasági és politikai okokra voltak visszavezethetőek: a magas adók, alacsony bérek, a kötelező sorkatonai szolgálat, a cenzúra és a politikai rendőrség tartoztak a fő okok közé.¹²⁹ Társadalmi összetételüket illetően, nagyjából ezen bevándorlók fele paraszt és napszámos volt az 1850-es évekig, később ez eltolódott az ipari munkásság és a kézművesség irányába.¹³⁰

A század közepén a kínai bevándorlás lendülete növekedett jelentős mértékben. Ebben két dolog játszott fontos szerepet. Ezek egyike az 1848-ban indult kaliforniai aranyláz volt, a másik a transzkontinentális vasútvonal építése, ami 1862-ben kezdődött. A kínai bevándorlók többsége ideiglenes céllal érkezett az országba: néhány év munka után vissza terveztek térni Kínába az Amerikában rendkívül nehéz munkakörülmények között összegyűjtött tőkével. Végül sokan a végleges letelepedés mellett döntöttek, de a többségi

---

¹²⁶ Frank–Magyarics 2018: 17.

¹²⁷ Frank–Magyarics 2018: 167–168.

¹²⁸ Daniels 2002: 129.

¹²⁹ Johnson 2016: 291–292.

¹³⁰ Sowell 1981: 56.

társadalom igen ellenségesen viszonyult hozzájuk, mivel rendkívül alacsony bérekért is hajlandóak voltak dolgozni. Ez az ellenséges közhangulat az 1882-ben elfogadott bevándorlást korlátozó törvényben csúcsosodott ki, amit egyértelműen a lendületben lévő kínai bevándorlás visszaszorításának céljával hozott a Kongresszus.¹³¹

Az amerikai „Új bevándorlás”, 1880–1924

Az 1880-as és az 1920-as évtized között korábban sosem látott méreteket öltött a bevándorlás az Egyesült Államokba. Több mint 23 millióan utaztak az országba, főként Európából.¹³² Az 1880-as években még az Észak- és Nyugat-Európából történő bevándorlás volt tipikusnak tekinthető, az 1890-es évektől kezdődően viszont a bevándorlók döntő többsége Dél- és Kelet-Európai volt, különösképpen olaszok, görögök, lengyelek, magyarok, szlovákok stb., valamint (főként oroszországi) zsidók, akik a pogromok elől menekültek az USA-ba. A kimagasló teljesítményt produkáló, iparosodott amerikai gazdaság által képezett erős pull-faktor mellett a tömeges migrációt felerősítette az is, hogy a transzatlanti utazás jelentősen könnyebbé vált a század végére. A vándorlási hullámban a szegény agrárlakosság képezte a legnagyobb tömeget, akik a „lehetőségek földjére” akartak jutni. Arányuk a századfordulón elérte a 77 százalékot.¹³³ Az ütemesen fejlődő amerikai ipar azonnal felszívta az összes képzetlen munkaerőt, így az újonnan érkezők szinte azonnal munkába tudtak állni gyárakban, bányákban, kohókban vagy más nehézipari üzemekben. Ennek megfelelően jellemzően az ipari központokban telepedtek le, elsősorban New York, New Jersey, Pennsylvania, Ohio, Illinois és Michigan államokban.¹³⁴

Az amerikai bevándorlás története során először, az országba áramló bevándorlók jelentős része nem beszélte az angol nyelvet. Általánosságban elmondható, hogy azzal a céllal érkeztek az országba, hogy elegendő pénzt gyűjtsenek, hogy hazatérve otthonukba földet vásárolhassanak, vagy saját műhelyt nyithassanak. Eredetileg tehát széles körben nem szerepelt céljaik között az Egyesült Államokban való letelepedés. Habár ennek ellenére is tömegesen telepedtek le véglegesen, ugyanakkor a remigráció és az asszimilációval szembeni idegenkedés is megfigyelhető volt közöttük.¹³⁵ A kínai bevándorlókhoz hasonlóan, sokan közülük ellenséges magatartást tapasztaltak az amerikai társadalom részéről. A vallási, nyelvi és etnikai különbözőségeknek köszönhetően a bevándorló-ellenes

---

¹³¹ Sowell 1981: 136–137.

¹³² Bankston 2010: 558.

¹³³ Sowell 1981: 105.

¹³⁴ Frank–Magyarics 2018: 251.

¹³⁵ Uo.

érzések nem csak a társadalomban terjedtek gyorsan, hanem – a nativista mozgalmak formájában – a szövetségi kormány köreiből is. Az Amerikában születettek aggodtak a munkaerőpiacon őket fenyegető hátrányok, emellett a szegény sorból származó európai bevándorlók igen alacsony egészségi és oktatási színvonala miatt is. Végül, az első világháború kitörése megállította a bevándorlók dinamikus beáramlását az országba. Ráadásul a háborút követően bevándorlást korlátozó törvények is születtek 1921-ben, illetve 1924-ben. Az 1921-es törvény az 1910-es népszavazás adatai alapján kimondta, hogy minden országból az 1910-ben USA-ban éltek mindössze 3%-a kaphat vízumot. Ezt egy 1922-es törvényben megkísérelték pontosítani. Két évvel később, a Johnson-Reed Act-ként is ismert 1924-es törvény az 1890-ben Amerikában élt külföldi születésűek 2%-ában határozta meg az egyes országokra vonatkozó bevándorlási kvótákat. Ez utóbbi törvény több okból is igen nagy hatású volt, hiszen például létrehozta az USA hivatalos határvédelmét, valamint csökkentette többek között a Kelet- és Közép-Európából érkező bevándorlók (így a magyarok) számát is.¹³⁶ További hatása volt, hogy a Szesztilalom időszakában a szervezett bűnözés az alkoholempészet mellé az embercsempészetet is felvette a jövedelmező tevékenységi körei közé.¹³⁷ Az így keletkezett, sok esetben országonkénti néhány száz fős kvótákat általában „minőségi” bevándorlókkal, azaz magasan kvalifikált szakemberekkel és művészekkel töltötték fel.¹³⁸

A legutóbbi érkezők

Az 1920-as és 1930-as években jelentősen lecsökkent a bevándorlás, aminek több oka is volt. Nem csak a kvótatörvények mérsékeltek jelentősen az érkezők létszámát, de a háború utáni Európa újjáépítése és később a gazdasági világválság is jelentős számú embert tartott vissza a tengerentúli utazástól. Az 1924 és 1945 között regisztrált bevándorlók száma nem érte el a 2,5 millió főt.¹³⁹ Mindenképp szólni kell a jelentős számú menekültről, akik a második világháború idején, illetve azt követően, a kommunista uralom alá került európai országokból érkeztek az Egyesült Államokba. Közöttük számos nagyhatású értelmiségit: tudósokat, művészeket, írókat, politikusokat találunk, akik menekülni kényszerültek hazájukból, majd aktív alakítóivá váltak az amerikai kulturális és tudományos életnek. 1965-

---

¹³⁶ A pontos magyar kvóta 473 fő/év volt, ami később 896-ra emelkedett. Ezt az etnikai kvótát 1965-ben törölték el.

¹³⁷ Bővebben: Ashley Bavery Johnson: *Bootlegged Aliens*. UPP, Philadelphia. 2020.

¹³⁸ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. AJTK, Bp. 2014. 687.

¹³⁹ Daniels 2002: 289.

ben a Kongresszus elfogadta a *Bevándorlási és nemzetiségi törvényt* (Immigration and Nationality Act), amely évente 290.000 bevándorló befogadását engedélyezte, megosztva a nyugati és keleti félteke között. 1978-ban viszont ezt a megosztást eltörölték. 1986-ban fogadták el a Simpson-Rodino törvényként is ismert Immigration Reform and Control Act-et, amelyben amnesztiát adtak az 1984 január 1-je előtt érkezett illegális bevándorlóknak, emellett erősebb bevándorlási szabályozást és azok szigorúbb betartatását írta elő. 1995 óta az éves kvótát 675.000 főben limitálják. Az elmúlt néhány évtizedben a spanyolajkú (és bizonyos fokig a dél-ázsiai) bevándorlás mértéke a legjelentősebb.¹⁴⁰ 2003-ban, a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokra adott válaszként a Bush-kormányzat létrehozta a Homeland Security-t, amely számos egyéb funkciója mellett a szigorúbb bevándorlás-ellenőrzésért is felel.

2.3. A magyarok Egyesült Államokba vándorlásának rövid áttekintése

Az amerikai történelemben legkorábban a Függetlenségi háború idején történik említés magyar szereplőről: Kováts Mihály huszárezredes neves támogatója volt az amerikai függetlenedés ügyének. Kazimirerz Pułaski lengyel huszárezredessel közösen, a lengyel-magyar huszárság szabályzatának felhasználásával gyakorlatilag megalapították az amerikai hadsereg lovasságát.¹⁴¹ A 19. század első felében a magyar bevándorlás elenyésző volt. Még ebből az időszakból is beszámolhatunk azonban nagy jelentőségű magyarokról, mint amilyen például a kaliforniai bortermelés megalapozója, a már említett Haraszthy Ágoston volt, akit vállalkozó szelleme vitt az Újvilágba.¹⁴²

Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követően indult az első számottevő Amerikába vándorlási hullám Magyarországról. A Kossuth Lajos névvel fémjelzett, a szakirodalom által Kossuth-emigránsoknak nevezett csoport kb. 2.000 főt számlált. Soraikban javarészt katonatisztek, és alacsonyabb rangú honvédek voltak, akik a szabadságharc magyar hadseregében szolgáltak. Rajtuk kívül csekély számban az 1848-ban kitört kaliforniai alanyláz is vonzott magyarokat Amerikába, akik szerencsét próbálni utaztak az országba. Tekintve, hogy a Kossuth-emigránsok zöme katona volt, sokan közülük nehezen tudtak érvényesülni az iparosodó Egyesült Államok munkaerőpiacán, mivel nem értettek semmi olyan szakmához, amire „odaát” szükség lett volna. 1850-ben az USA-ban élt magyarok 45%-ának ismeretlen volt a foglalkozása. Ebben a tekintetben New York

---

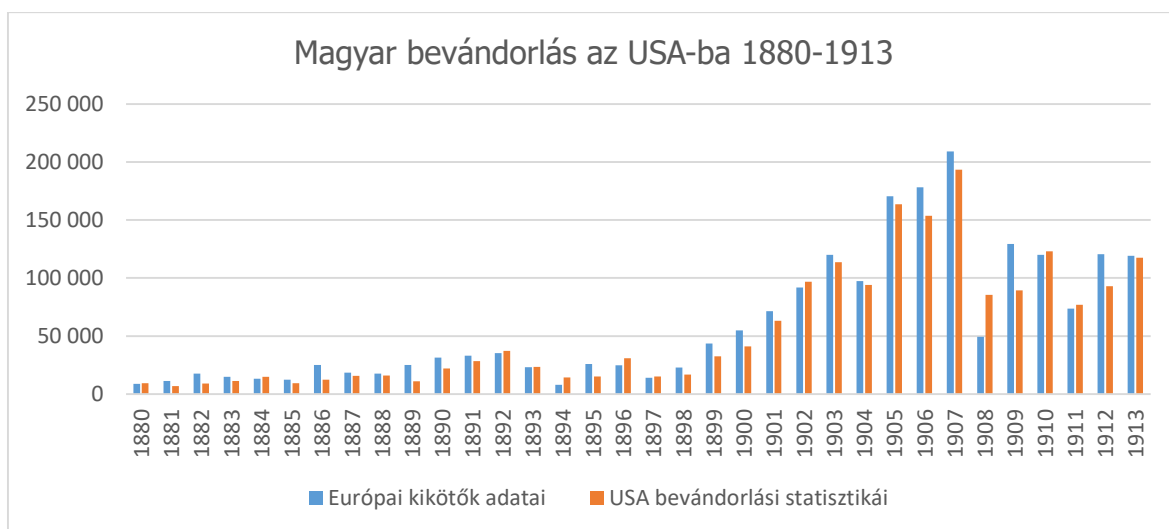
¹⁴⁰ Bankston 2010: 559.

¹⁴¹ Zachar 1982.

¹⁴² Dojcsák 1985: 81.

államból rendelkezünk pontos adatokkal: 1855-ben az államban élt 331 magyar közül mindössze 26%-nak (85 fő) volt állása.¹⁴³ Ezek a jelentős katonai tapasztalattal rendelkező magyarok viszont annál hasznosabbnak bizonyultak az amerikai polgárháborúban. Az 1861 és 1865 között zajló háború során kb. 120 magyar – többségében tiszt – harcolt az Unió hadseregében. A Konföderáció soraikat a legfrissebb kutatások szerint ehhez képest már jóval kevesebben, nagyjából 10–15 fő erősítette.¹⁴⁴

A polgárháború után fellendülő modernizáció és a rendkívül gyorsan fejlődő amerikai gazdaság óriási bevándorlási hullámot indított el, melynek során az 1880-as évektől kezdve évről évre növekvő számban indultak el magyarok is az Újvilág felé. Ez a bevándorlási szakasz, amelyet a szakirodalom „Új bevándorlásnak” is nevez, 1914-ig, az első világháború kitöréséig tartott. Ebben az időszakban nagyjából 2,5 millióan vándoroltak az USA-ba az Osztrák-Magyar Monarchiából, habár zömmel nem a végleges letelepedés céljával tették ezt. Az 1880 és 1914 között zajló bevándorlási hullámnak is volt egy csúcsidőszaka, amit 1900 és 1913 közé tehetünk. Az amerikai bevándorlási statisztikák szerint ezekben az években több mint másfél millióan vándoroltak az USA-ba Magyarországról. A hivatalos magyar statisztikákban ugyanakkor 1,17 millió fő szerepel ugyanebben az időszakban.¹⁴⁵ Az alábbi oszlopdiagram az Osztrák-Magyar Monarchiából az Egyesült Államokba vándoroltak számait ábrázolja az 1880 és 1913 közötti periódus vonatkozásában.

1. ábra: Amerikai bevándorlási adatok Puskás Julianna munkája alapján¹⁴⁶

¹⁴³ Vida 2011: 46.

¹⁴⁴ Vida 2011: 109–112.

¹⁴⁵ Puskás 1982: 445–446.

¹⁴⁶ Uo.

A diagramon ábrázolt adatok két különböző forrásból származnak: az európai kikötők, és az amerikai bevándorlási hivatal statisztikáiból. Ahogy az leolvasható, a számok szinte minden évben különböznek, aminek több oka is van. Egyrészt az európai kikötőkben felvett személyek nem feltétlenül az Egyesült Államokba, hanem gyakran más Észak- és Dél-Amerikai országokba utaztak. Másrészt sokan ideiglenesen, vendégmunkára utaztak az USA-ba, közöttük voltak, akik három-négy alkalommal is megtették a nagy utat, ennek megfelelően ők többször is szerepelnek az adatok között. Harmadrészt, az Osztrák-Magyar Monarchia multietnikus jellege miatt sok esetben nehéz meghatározni a kivándorlók nemzetiségét. A statisztikákban sokszor a nemzetiségiek is „magyar”-ként jelentek meg, de az is gyakori volt, hogy „osztrák-magyar”-ként regisztrálták őket, ami még tovább nehezíti a magyarok számának meghatározását. Ezenkívül Ellis Islanden az is gyakran előfordult, hogy más nemzetiségűként (szlovák, horvát, román) kerültek jegyzőkönyvbe olyanok, akik az induláskor még magyarként vagy osztrák-magyarként szerepeltek – és fordítva.

Mindazonáltal, a statisztikai anomáliák ellenére is jól látható a diagramon, hogy az 1890-es évek végétől folyamatos, dinamikus az emelkedés az elvándorlók számában. A csúcsidezőszak 1905 és 1907 között található, a legtöbben az 1907-es évben hajóztak az Egyesült Államokba. Az évente 20–30 ezer elvándorló 1903-ra már 120-ra nőtt, majd az 1905–1907-ös szakaszban már több mint évi 200 ezren vándoroltak ki. A Magyarországról Amerikába irányuló elvándorlók özönének csak az első világháború kitörése vetett véget, ami az 1921-es, ill. 1924-es amerikai bevándorlási törvényeknek köszönhetően nem is kapott újabb lendületet a háború lezárulása után sem. Összességében a többféle statisztikán alapuló becslések szerint a dualizmus időszakában Magyarországról elvándoroltak száma nagyjából 2 és 2,5 millió fő közé tehető, ebből a döntő többség, mintegy 2 millió fő az Egyesült Államokat választotta (kisebb számban pl. Németországba vagy Romániába is vándoroltak). A visszavándorlást is számításba véve mintegy 1,8 milliónyi elvándorlóról beszélhetünk, akik véglegesen letelepedtek választott hazájukban.¹⁴⁷

Fontos említést tenni arról, hogy a Monarchia területéről elvándoroltak között kisebb arányban voltak a ténylegesen magyar nemzetiségű elvándorlók. Az 1899 és 1913 közötti adatok alapján a legnagyobb létszámú elvándorló nemzet az Osztrák-Magyar Monarchia területén a lengyel volt (18,7%), a magyarok a szlovákokat (15,4%) követve csak a harmadik helyre sorolhatóak, 14,2%-kal. Természetesen másabbak az arányok, ha a szűkebben vett Magyarország területét tekintjük: ebben az esetben a szlovákok adták a kivándorlók

---

¹⁴⁷ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Bp. 2003: 426.

legnagyobb arányát (26,8%), akikről viszont így a magyarok már alig-alig maradtak el (26,3%). Ha tehát az Egyesült Államokba vándorló népeiséget csak két részre bontjuk, akkor láthatóvá válik, hogy a magyar nemzetiségűek (anyanyelvűek) kisebbségben voltak a Monarchia, illetve Magyarország többi nemzetiségéhez képest.¹⁴⁸

1. kép: Az elvándorlók vármegyéek szerinti megoszlása, Puskás Julianna munkája alapján¹⁴⁹

Az elvándorlásról tehát közel sem állítható meg, hogy „magyar” jelenség lett volna, ez tükröződik az elvándorlók földrajzi megoszlásában is: a leginkább sújtott területek a királyi Magyarország peremterületein voltak találhatóak, ahol a lakosság zöme nem magyar nemzetiségű volt. Ezek a területek egyben a legalacsonyabb életszínvonallal bíró térségek is voltak. Zemplén megyét például, amely egyike volt a legnagyobb jelentőségű „küldő” vármegyéknek, mostoha természeti viszonyok, alacsony gazdálkodási szint, és a népesség gyengébb önellátási lehetőségei jellemezték.¹⁵⁰ Nem csoda hát, ha ezeken a területeken döntött a lakosság legnagyobb aránya a kivándorlás, az „amerikás kaland” mellett.

A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy voltak, akik számára a szabad országban való élet lehetősége is vonzó lehetett. Az Osztrák-Magyar Monarchia államforma tekintetében királyság, az Egyesült Államok viszont köztársaság. Magyarországon a választójog korlátozott volt, a sajtót cenzúrázták, az államigazgatás pedig elnyomó jellegű volt. Több Amerikából visszatért magyar arról számolt be, hogy meglepte őket az a szintű

¹⁴⁸ Bővebben erről: Puskás 1982: 71–74.

¹⁴⁹ Puskás 1982: 99.

¹⁵⁰ Ambrus László: Adalékok a Zemplén vármegyéből elvándoroltak történetéhez. „Amerikás” magyarok a Nagy Háború idején. *Honismeret* 47 (2019.) 1. sz. 33.

szabadság, amit ott tapasztaltak. A munka nem volt könnyebb, ugyanakkor nem voltak „urak és kendekek”, Amerikában mindenki „miszter” volt.¹⁵¹ Bizonyos számú elvándorló esetében akár ez a szempont is figyelembe vehető mint pull-faktor.

Végül, de nem utolsó sorban megemlítendőek azok is, akik esetleg kalandvágyból döntöttek a kiutazás mellett. A modernizációnak köszönhetően az információ terjedése is jelentősen felgyorsult. Az aranylázhoz, vagy az USA határainak nyugat felé tolásához hasonló események vonzották a kalandvágyó embereket a világ minden tájáról, köztük Magyarországról is.¹⁵² Ezt a hatást erősíthette Buffalo Bill cirkuszának 1906-os magyarországi turnéja is, amely 25 városban, köztük Budapesten, Miskolcon, Kassán, Munkácson, Nyíregyházán, Debrecenben, Békéscsabán, Szegeden, Temesváron, Aradon, Brassón, Segesváron, Kolozsváron és Nagyváradon is fellépett. Nem kizárt, hogy a látványos showműsor országos turnéja révén széles körben eljutott a magyar társadalomhoz, így sokakban meghozhatta a kedvet, hogy saját maga is szerencsét próbáljon az „újvilágban”. Egy kivándorlót mindenképp „elvitt” Buffalo Bill: a pancsovai show után „indián lovasnak” szerződtek egy Matuz Sándor nevű embert, aki nyomban ki is kérte az útlevelét, hogy utazhasson Amerikába a cirkusszal.¹⁵³

Az „Új bevándorlás” évtizedeiben nagy lélekszámú magyar kolóniák alakultak ki New Yorkban, Clevelandben (Ohio), New Brunswickban (New Jersey) és Pittsburgh-ben (Pennsylvania). Az „Új bevándorlásnak” az első világháború kitörése vetett véget, majd a háborút követően az 1921-ben, ill. 1924-ben elfogadott bevándorlási törvények zárták le jogilag is a tömegek beáramlását az országba. Ezt követően a magyarok is jóval kisebb hullámokban kerültek Amerikába. Az egyik ilyen jól ismert hullám a második világháború idején indult el. Többségük a háború és az üldöztetés elől menekült, őket rendszerint menekülttáborokban helyezték el. Ezek voltak az ún. „displaced persons’ camp”-ek, amelyek rövidesen DP-táborokként híresültek el. Az ezekben elhelyezett embereket DP-knek (dipik) is nevezték. A táborokból idővel a legtöbben Kanadába, az USA-ba, vagy pl. Ausztráliába vándoroltak. Az 1948 és 1953 között eltelt idő alatt az USA-ba vándoroltak 60%-a Kelet-Európából származott.¹⁵⁴ A két világháború közötti elvándorlók sorában találunk számos magyar értelmiségit: művészeket, tudósokat, akik szülőhazájuk elhagyása után az Egyesült Államokban kamatoztatták képességeiket. Ilyen volt Neumann János,

---

¹⁵¹ Dávid–Orosz 1988.

¹⁵² Johnson 2016: 518–520.

¹⁵³ Perczel Olivér: Buffalo Bill Magyarországon. *Fons* 20. (2013). 2. sz. 150.

¹⁵⁴ Bankston 2010: 283.

Teller Ede, Szilárd Leó, Lugosi Béla stb.¹⁵⁵ Az utolsó nagyobb tengerentúli elvándorló hullám Magyarországról az 1956-os forradalom után indult. A 19. századi Kossuth-emigránsokhoz hasonló módon az „56-osok” nagy tiszteletnek örvendtek az USA-ban, amit a *Time* magazin 1956-os „év embere” címlapja, a „magyar szabadságharcos” is mutat. Az ekkor elvándoroltak száma kb. 200.000-re tehető, akik többsége az Egyesült Államok mellett az Egyesült Királyságban, Kanadában, Németországban, Svájcban és Franciaországban telepedett le.¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ Frank 2015: 343–351.

¹⁵⁶ Puskás 2000: 279–281.

3. A Gondos család a 20. századi Amerika történetének sodrásában

Ebben a fejezetben részletesen ismertetem a kutatás középpontjában álló Gondos család történetét a 19. századtól egészen az 1980-as évekig. A családtörténeti áttekintés során öt fejezetben elemzem azokat a fontosabb eseményeket, amelyek a család tagjait érték a 20. század amerikai történelmében átívelően, hiszen a kivándorlásuktól számítva több jelentős történelmi eseményt is megéltek. Az első világháború, a gazdasági világválság, a második világháború, majd a kétpólusú világ és a hidegháború kialakulása mind olyan jelenségek voltak, amelyek hatást gyakoroltak mindennapjaikra. A sokszínű forrásanyag épp amiatt is egyedülálló, mert rekonstruálható belőle egy magyar polgárcsalád élete Amerikában, méghozzá oly módon, hogy a több mint fél évszázadon átívelő levelezésükben megjelennek a világ, Magyarország, és az Egyesült Államok eseményei is. A források feldolgozása során tehát elsőként érdemes magát a családtörténetet részletesen felvázolni, a század történelmi hátterébe ágyazva.

3.1. Családi háttér és élet Magyarországon

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1900-ban a maga 625.518 km² területével, valamint akkori 44,29 millió lakosával (valamint a megszállása alatt lévő Bosznia-Hercegovinával) és Bosznia-Hercegovina 1910-es annexiója után 676.448 km² területével a kontinens második legnagyobb állama volt. A Monarchia a kontinens területének mintegy 6,6%-át fedte le, 1910-ben népessége pedig a kontinens lakosságának 11,4%-át adta. A kiegyezéssel együtt járó gazdasági kiegyezés az ország legnagyobb gazdasági fellendülését idézte elő.¹⁵⁷ A banki hitelek megjelenésével és a modern gyáripár kialakulásával a birodalom magyar felén megteremtődtek azok a feltételek, amik lehetővé tették a polgárosodást és a gazdasági viszonyok modernizálását. Az 1870-es évektől zajló felívelés egészen a századfordulóig nagy lendülettel zajlott. Megszületett az új főváros, Budapest, gyors ütemben épült az infrastruktúra, fejlődött a gyáripár, a vidék lakossága pedig az ipari központok, de elsősorban a főváros felé áramlott. A magyar ipár azonban nem tudott elég gyors fejlődést produkálni ahhoz, hogy az időközben elszegényedő, a földből már megélni képtelen tömegek munkaerejét fel tudja szívni. Éppen ezért – a 2.3. fejezetben már említett – tömeges elvándorlás is egybe esett ezzel az időszakkal.

---

¹⁵⁷ Hajdú Zoltán: Az Osztrák-Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől a világpolitikai feleslegességig. *Közép-Európai Közlemények* 2. 3. sz. (2009). 73.

Bár az elvándorlás alapvetően paraszti jelenség volt,¹⁵⁸ az Amerika felé induló tömegek soraiban más társadalmi rétegek képviselőit is megtalálhatjuk. Az elvándorlás jelensége a polgárságot jóval kisebb mértékben érintette. 1905 és 1907 között például az Egyesült Államokba vándorlóknak mindössze 0,3%-a, 1911 és 1913 között pedig 0,4%-a volt értelmiségi foglalkozású.¹⁵⁹ Az alacsony számarány fő oka – a nyilvánvaló tény mellett, hogy a társadalomra tekintve már eleve jóval alacsonyabb részarányt képviseltek¹⁶⁰ – az volt, hogy zömük a városokban megfelelő állást tudott találni, s mivel általában bírták a német nyelvet, számukra a Monarchia más területei is nyitva állottak. Az alapvető polgári-értelmiségi foglalkozások közül a tanári, hivatalnoki pályák jelentős számú magasabban képzett magyarnak stabil állást tudtak biztosítani. Így a polgárság körében zajló kivándorlást általánosságban főként nem megélhetési okokkal, sokkal inkább karrierlehetőségek keresésével, a magasabb várható keresettel vagy más hasonló ambíciókkal magyarázhatjuk. Mindemellett fontos szempont az értelmiség számára az is, hogy az elvándorlással nagy valószínűséggel társadalmi státuszvesztésre is számíthattak, hiszen a célországban nem volt biztosra vehető, hogy korábbi foglalkozásuknak megfelelő pozícióban helyezkedhetnek el.

A Gondos család története alkalmas arra, hogy egy magyar értelmiségi bevándorló példáján keresztül nyomon követhető legyen az amerikanizálódás, az akkulturáció és a tipikus amerikai „self-made man” eszményképének kibontakozása. Eltérően a magyar elvándorlók döntő többségétől, a Gondosok nem paraszti életmódot folytattak, hiszen középosztálybeli, értelmiségi háttérből érkeztek. A család feje, egyben e dolgozat központi figurája, idősebb Gondos Viktor 1879. március 15-én született Szilágycsehen, Erdélyben. Apja, Gondos Mór Tokajban született 1843-ban egy kisbirtokos fiaként. Mór a rendkívül szegény körülmények közül 13 éves korában szabadult, amikor Debrecenbe költözött és dolgozni kezdett. Robert Z memoárja szerint nagyapja figyelemre méltó személy volt rendkívüli határozottsága és kitartása miatt. A pontos körülmények nem ismertek, de az bizonyos, hogy Gondos Mór elvégezte a középiskolát, majd – unokája memoárja szerint – a Debreceni Egyetem orvostanhallgatója lett.¹⁶¹ Ennek okát is elmagyarázza Robert Z visszaemlékezésében. Mór a középiskola után feleségül vette a környékbeli Lindenfeld Rozáliát. Első két gyermekük hamar elhunyt, haláluk azonban megelőzhető lett volna, ha az

---

¹⁵⁸ Puskás 1982: 31.

¹⁵⁹ Puskás 1982: 77.

¹⁶⁰ Az értelmiségiek száma a kiegyezés körüli 30 ezerről a korszak végéig 100 ezerre emelkedett. Kb. egyharmaduk állt állami alkalmazásban. Gergely 2003: 442.

¹⁶¹ Ez vélhetően a családi legendárium része lehet. A Debreceni Egyetemet 1912-ben alapították, orvosképzés pedig 1919 óta működik a városban. Gondos Mór az 1800-as évek második felében egészen biztosan nem járhatott a Debreceni Egyetemre.

orvosok kompetensen végezték volna feladatukat. A memoár szerint ezek a tragédiák készítettek Gondos Mórt arra, hogy az orvosi pályára lépjen. Lehetséges, hogy ez a történet is a családi legenda része lehetett. Mindenesetre a diplomája megszerzése után Mór Nagybánya körzeti orvosként kezdett dolgozni, és innen is ment nyugdíjba. 1923-ban halt meg egy hosszú, sok munkával teli, tiszteletet kivívó életút végén. E dolgozat fókuszpontjában középső fia és családja áll.

A kezdeti tragédiák után Gondos Mórnak és Lindenfeld Rozáliának öt gyermeke született. A disszertáció fő alakja, Victor negyedik gyermekként jött világra. Két nővére közül az elsőszülött Gondos Fanni 1889-ben hozzáment Somossy Miklós nagykárolyi szerkesztőhöz, Miklós nevű fiukból jogász lett. Másik nővére, Gondos Eszter tanító lett, két gyermeke született. Bátyja, Gondos Sándor (Alex Gondos) 1877-ben született, közismert újságíró, író és botrányhős volt, akinek tevékenysége sok problémát okozott a családnak. Feleségével, Gizellával két gyermekük született: Sándor (Alex Jr) és Mária (Mary). Az említetteken kívül Victor-nak volt még egy öccse, Gondos Gyula, aki gyógyszerésznek tanult. A testvérek közül Alex még többszörösen visszatérő szereplője lesz e disszertációnak.

Victor Sr a Kolozsvári Katolikus Főgimnáziumba járt, iskolai értesítője szerint jó eredménnyel tett vizsgát 1895-ben.¹⁶² Ezt követően Budapestre került, ahol, a Királyi József Egyetemen szerzett építészmérnök végzettséget valamikor 1900 elején. Később politikatudományból doktori fokozatot is szerzett. Még 1900-ban egy budapesti mérnökbálon ismerte meg Trautmann Irént, akivel 1900 áprilisától már rendszeresen levelezett,¹⁶³ a következő évben pedig már feleségül is vette. Irene 1883. július 30-án született Budapesten, német eredetű, középosztálybeli családba. A memoár szerint kiváló oktatásban részesült egy leányiskolában.¹⁶⁴ Apja, dr. Trautmann Ottó Budapest városa alkalmazásában állt mint építészmérnök. Házasságukból két fiúgyermek született: ifj. Viktor (Victor Jr) 1902. július 20-án, ill. Zoltán (Robert Z) 1905. február 2-án, mindketten Budapesten.

Victor Sr-t 1901. szeptember 1-jével a budapesti Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolába osztották be gyakorlatra,¹⁶⁵ majd 1902-től kezdődően Temesváron dolgozott tanárként a Temesvári Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskolában, 2.200 koronás éves

---

¹⁶² Gondos Viktor a Kolozsvári Katolikus Főgimnázium értesítőjében, 1896. 5. o.

¹⁶³ HSP BIES 3082, Képeslap, 1900. április 15.

¹⁶⁴ Gondos, Recollections, 3. o. Trautmann Irén szerepel a Budapest II. kerületi Nyilvános Polgári Leányiskola és Női Kereskedelmi Tanfolyam évkönyvében, 1896.

¹⁶⁵ HSP BIES 3082, A Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola értesítő levele Gondos Viktor kinevezéséről, 1901. augusztus 31.

fizetéssel.¹⁶⁶ Ebben az állásában 1905-ben véglegesítették. Az iskolában számtant, mérnöki szerkezeteket és földtant tanított.¹⁶⁷ 1904-ben került kapcsolatba először az Egyesült Államokkal, a St. Louisban (Missouri) rendezett világkiállítás kapcsán.

Az Osztrák-Magyar Monarchia már szinte a kezdetektől figyelemmel kísérte az amerikai gazdaság működését, mivel az USA épp a 19. század utolsó évtizedeiben vált a világ vezető gazdasági hatalmává. 1881 és a századforduló között magas színvonalú, szisztematikus tudományos felmérést végeztek az Egyesült Államokról. Ennek okán számos útbeszámoló született. Az utazások célja az volt, hogy azt vizsgálják, hogy az amerikai tapasztalatokat hogyan lehetne meghonosítani a magyarországi gazdaságban. Az ily módon Amerikába utazó tudósítók külön csoportját képezték azok, akik világkiállítások alkalmából látogattak az USA-ba.

A dualizmus idején három világkiállítást is rendeztek az Egyesült Államokban. 1876-ban Philadelphiában, 1893-ban Chicagóban, 1904-ben pedig St. Louisban. Az osztrák-magyar kormányzat figyelemmel kísérte ezeket az expókat. Philadelphiából, az amerikai függetlenségi nyilatkozat százéves évfordulója alkalmából *Centennial International Exhibition of Industry*-nak nevezett kiállításról például az ismert hírlapíró Kecskeméthy Aurél írt útbeszámolót.¹⁶⁸ Chicagóban, hasonlóképpen Philadelphiához, szintén egy jelentős eseményhez, Amerika felfedezésének 400. évfordulójához kötötték (egy évvel megkésve) a világkiállítást. A *World's Columbian Exposition* című rendezvényről Miklós Ödön földművelésügyi államtitkár és Falk Zsigmond író, lapszerkesztő, Falk Miksa unokaöccse számolt be¹⁶⁹ – előbbi pozitívan, utóbbi teljesen negatív hangvételben jelenítve meg az Újvilágot. Az 1904-ben, *Louisiana Purchase Exposition* néven (megemlékezve a Louisiana-terület 1803-ban történt megvásárlásáról) St. Louisban rendezett expo már jelentősebb mértékben volt reprezentálva a magyarországi sajtóban. Erről az eseményről Gelléri Mór királyi tanácsos, az 1896-os millenniumi országos kiállítás főtitkára¹⁷⁰, és Vértesi Károly útirajzíró készített beszámolót.

Emellett voltak olyan gazdasági utazók, akik kormány megbízottként egy-egy gazdasági terület megfigyelésére mentek ki a világkiállítások alkalmából. Ők nem konkrétan az adott expóról írtak jelentést, hanem annak kapcsán, valamilyen meghatározott ipari vagy

---

¹⁶⁶ HSP BIES 3082, A Kereskedelemügyi m. k. Minister 47.783/IX. sz., 1902. július 31-én kelt rendelete.

¹⁶⁷ Stumpfoll Ede: *A temesvári m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola értesítője. Az 1904–1905. tanévről.* V. Temesvár, 1905. 10–12.

¹⁶⁸ Kecskeméthy Aurél: *Éjszak-Amerika 1876-ban.* Bp. 1877.

¹⁶⁹ Falk Zsigmond: *Budapesttől San Franciscóig.* Bp. 1895.

¹⁷⁰ Gelléri Mór: *Egy amerikai világkiállítás körül.* Bp. 1904.

mezőgazdasági eljárás megfigyelésével foglalkoztak. A kormány delegáltjaként Loosy Adolf osztrák építész, Otlík István miniszteri tanácsos, Szilassy Zoltán, az OMGE szerkesztő-titkára és Kovács Pál államvasúti főmérnök lett megbízva az amerikai mezőgazdaság, ipar és közlekedés tanulmányozásával a chicagói expo apropóján.¹⁷¹ A St. Louisban rendezett világkiállítás esetében pedig Hegyeshalmy Lajos a MÁV elnökhelyettese, Fürst Bertalan nagykereskedő és Zerkowitz Emil gazdasági író voltak a kiküldöttek.¹⁷² Hozzájuk hasonlóan kapott megbízást Victor Gondos Sr is, noha velük ellentétben az ő munkája nem került kiadásra. A magyar kereskedelemügyi miniszter, Hieronymi Károly¹⁷³ arra kérte fel, hogy a világkiállítás apropóján tanulmányozza az amerikai mezőgazdasági technológiát és az ipari termelés viszonyait.¹⁷⁴

Az Amerikában tapasztaltak nagy hatással voltak rá. Ahogyan a fia memoárjában olvashatjuk, „rövid Egyesült Államokbeli látogatásakor lenyűgözőnek találta azokat a korlátlan lehetőségeket, melyek egy tanult, energikus, ambiciózus embernek adódnak.”¹⁷⁵ A néhány hetes megbízatás során szerzett tapasztalatok valóban nagy hatással lehettek rá. Hazatérése után ugyan tovább folytatta tanári munkáját Temesváron, de a visszaemlékezés szerint ezután igen hamar, már 1906-ban arra a döntésre jutott, hogy a Magyarországon elérhető csekély előre lépési lehetőségek és az alacsony fizetések miatt ismét kiküldetését kéri Amerikába a Kereskedelmi Minisztériumtól. Ezt a megbízatást 1906. július 30-án meg is kapta.¹⁷⁶

A családi levelezések némileg kiegészítik a képet a család anyagi helyzetével kapcsolatban, ami erősíthette Victor Sr amerikai kiutazással kapcsolatos elhatározását. Érdeemes ezzel röviden foglalkozni. Apjával, Gondos Mórral történt rendszeres levelezésekből az derül ki, hogy komoly anyagi gondokkal küszködtek. Ezt apja számos alkalommal a fejére is olvasta. 1902 szeptemberében írt levelében (amelyhez 150 koronát mellékel) megállapítja, hogy fia minden cselekedete meggondolatlan, és nem tudna kijönni a fizetéséből akkor sem, ha az ötször nagyobb lenne.¹⁷⁷ Egy 1903. november 3-án, náluk tett látogatása után kelt levélben apja a következőket írja: „Nem csak a gyermek, ha nem a te és a feleséged ruházata a legnagyobb mértékben el van hanyagolva. [...] A házban semmi nincs

---

¹⁷¹ Glant 2013: 166–167.

¹⁷² Glant 2013: 168.

¹⁷³ Hieronymi Károly 1892 és 1895 között belügyminiszter volt, majd 1903 és 1905 (ill. később 1910 és 1911) között töltötte be kereskedelemügyi miniszteri posztot.

¹⁷⁴ HSP BIES 3082, A Kereskedelemügyi m. k. Minister 46.514/VII. 1904. sz., 1904. június 28-án kelt ajánlólevele az Egyesült Államokban lévő cs. és kir. osztrák-magyar nagykövetséghez és konzulátushoz.

¹⁷⁵ Gondos, Recollections, 4.

¹⁷⁶ Gondos, Recollections, 5.

¹⁷⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1902. szeptember 26.

télire beszerezve és oly pénz zavarban vagytok, hogy az ebédet is alig tudta a feleséged ki – vagy össze állítani [...] Mi ennek az oka?”¹⁷⁸ Az ok vélhetően az lehetett, hogy nem tudta a pénzét megfelelően beosztani. Erre a pénztelenségre több további példa is van az ekkoriban keletkezett levelezésben. 1905 őszén például a Trautmann nagyszülők látták el a hároméves Victor Jr-t téli ruházattal.¹⁷⁹ Egy 1906 májusi levelében pedig Gondos Mór ingerülten így fogalmaz: „Adóságba pedig egyik gyermekemért sem fogom magamat verni. Egyik sem iparkodott erre magát érdemessé tenni. Szót fogadni, hallgatni a sokat tapasztalt öreg, atyukra, egyik sem akart, de egyenként fosztogatni őt, mint a libából a tollat, ahhoz mindegyik értett. – Legyen már egyszer vége! – Felneveltem beneteket, iparkodjatok saját erőtökből megélni, ahogy tudtok.”¹⁸⁰ E szemléletesen megfogalmazott bírálatok alapján valószínű, hogy ezek a rossz körülmények is közrejátszottak abban, hogy másodjára is Amerikába menjen, ezúttal hosszabb távú munka céljából.

Ahogy az előbb idézett levélből is fölsejlik, ez a pénzügyi felelőtlenség az egész családra jellemző volt. Victor Sr öccse, Gondos Gyula folyamatosan pénzt követelt apjuktól. Egy alkalommal öngyilkossággal is próbálkozott (mellbe lőtte magát), mert nem kapott annyi pénzt, amennyit akart.¹⁸¹ Bátyja, Alex Gondos is rendszeresen követelte a pénzt, felelőtlenül bánt vele, féltékenykedett testvéreire, egyszer pedig még fegyvert is fogott saját apjára.¹⁸² Később több éven keresztül még Alex gyerekeit is nagyapjuknak kellett eltartania Nagybányán. A családot mindenképp összetartani igyekvő Mór rendre magára is vállalta a terheket, bár a levelekben szinte állandósultak az emiatti panaszok és a dühös ígéretek, melyek szerint többé nem fog segíteni egyikükön sem.

1906 júliusában megváltozott a helyzet, amikor saját kérésére Victor ismét kiküldetést kapott a Kereskedelmi Minisztériumtól, ezúttal két éves időtartamra, báró Sztérényi József¹⁸³ személyes közbenjárása után.¹⁸⁴ Az 1906. július 30-án kelt 54.277/IV. számú rendelet szerint feladatai közé tartozott „figyelemmel kísérni és tanulmányozni a vízi erők felhasználásának módját, tekintettel az ipari érdekekre; az egyes iparokban a munkagépek alkalmazását abból a szempontból, mennyire terjednek ezek az emberi munkaerő rovására”, ill. néhány konkrét iparág és cég működését. Mindezt abból a célból, hogy hogyan lehetne

---

¹⁷⁸ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. november 2.

¹⁷⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nek, 1905. október 21.

¹⁸⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. május 28.

¹⁸¹ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. május 31.

¹⁸² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905. április 21.

¹⁸³ Báró Sztérényi József (1861–1941) 1918 januárja és októbere között töltötte be a kereskedelemügyi miniszteri pozíciót. 1906-ban, amikor Victor kiküldetése zajlott, Sztérényi Kossuth Ferenc meghívására a Kereskedelemügyi Minisztérium politikai államtitkára volt.

¹⁸⁴ Gondos, *Recollections*, 5.

az amerikai megoldásokat a magyar ipari viszonyok között alkalmazni. Ezekről köteles volt legalább negyedévente jelentéseket írni a minisztérium számára.¹⁸⁵

Ehhez közelről kellett megfigyelnie az amerikai ipar működését, például gyárlátogatások formájában. Első jelentését *A modern amerikai gabona-elevatorokról* címmel készítette, majd továbbiakat olyan témakörökben írt, mint például az amerikai csomagolási eljárások és gépek működése, majd az iparoktatás, a vízierőművek és az élelmezési ipar. A felsoroltak közül az iparoktatás volt a leglényegesebb, ennek tanulmányozása során szerzett ismereteiből könyvet is szándékozott írni. Mindezek mellett azzal is megbízták, hogy helyezkedjen el amerikai ipari vállalatoknál, szerezzen szakmai tapasztalatokat és hazatérése után ezeket kamatoztassa. Erre hivatalos felkérést kapott 1907 júliusában, ezzel együtt további jelentős anyagi támogatást is megítéltek neki.¹⁸⁶

1908. elején újabb másfél évre meghosszabbították megbízatását. Ezúttal az „Egyesült Államokban az élelmezési célra szolgáló mezőgazdasági nyerstermények nagyipari feldolgozása” volt vizsgálatának tárgya, emellett pedig a késztermékek belföldi és külföldi forgalomba hozatalát is meg kellett figyelnie.¹⁸⁷ Édesapjának is nagy örömmel számolt be erről a hosszabbításról.¹⁸⁸

Az 1906-ban kezdődött kiküldetésre már családja is elkísérte. A hároméves kiküldetés ideje alatt szinte végig – egy kisebb kanadai kitérővel – az Illinois állambeli Chicagóban éltek. Ebben az időszakban a család átlagos, középosztálybeli életvitelt folytatott, de életkörülményeik jelentősen javultak a magyarországihoz képest. A kenyérkereső továbbra is a családfő volt, az anya, Irene a háztartást vezette és nevelte a két kisfiút. Egy tágas, gázfűtéses lakást béreltek, nélkülözniük nem kellett. Victor Gondos Sr és Gondos Mór közötti havi rendszerességű levélváltások alapján azt lehet kiolvasni, hogy Amerikába érkezésük után anyagi gondjaiktól igen hamar megszabadultak.

A kiküldetés elején Victornak még jelentős adósságai voltak, amiket még Magyarországon halmozott fel. Ezek törlesztését amerikai tartózkodása alatt lassan megkezdte. Apja 1906-os karácsonyi ajándékként még kifizetett számára egy 340 koronás váltót,¹⁸⁹ a többi adósságot viszont már igyekezett saját maga rendezni. Különféle tartozásai voltak, tartozott például több mint 200 koronával a Schellner és Kozma férfiszabóknak, de egy 300 koronás kölcsönt is ki kellett fizetnie, amit bátyja, Alex ügyleteivel 570 koronára

---

¹⁸⁵ HSP BIES 3082, Kereskedelemügyi Miniszter 54.277/IV. sz. rendelete, 1906. július 30.

¹⁸⁶ HSP BIES 3082, Kereskedelemügyi m. k. miniszter 58433/VI. számú, 1907. július 29-én kelt átírata.

¹⁸⁷ HSP BIES 3082, Kereskedelemügyi m. k. miniszter 84077/907. IV. sz. 1908. január 7-én kelt rendelete.

¹⁸⁸ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. február 04.

¹⁸⁹ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. november 05.

emelt.¹⁹⁰ Egy 1907. júliusi levélből kiderül, hogy havonta 40 koronát vonnak le a fizetéséből adósságtörlesztésre, de még e tőketartozás mellett is volt kb. 3.000 koronás adóssága. Egy másik levél tanúsága szerint 1908 szeptemberében már összesen 2.800 korona adóssága volt a Beamten-Vereinnél Temesváron – apjának azt írta, hogy ezt az év végéig ki tudja majd egyben fizetni.¹⁹¹ 1909 elején pedig az adóssága már alig volt több mint 1.000 korona. „Ez július 1-ére meg azon esetben is törlesztve lesz, ha márciusban tényleg teljesen visszavonulok az amerikai kereséstől.” – fogalmaz apjának írt január 31-i keltezésű levelében.¹⁹² Mindezekből az látszik, hogy az amerikai kiküldetése alatt nem csak a család anyagi helyzete tudott stabilizálódni – hiszen a levelekben rendszeresen visszatér, hogy nincsenek anyagi gondjaik –, de még éveken át felhalmozott adósságaitól is meg tudott szabadulni. Hogyan vált ez lehetővé? Ennek megválaszolására érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen (magyarországi és amerikai) jövedelmei voltak a három év alatt.

Összességében évi 3.100 korona fizetést és 800 korona lakhatási támogatást kapott a magyar államtól, amihez hozzá adandó az 1907-ben megítélt további 3.000 korona külön segély.¹⁹³ Megbízatásának része volt amerikai cégeknél elhelyezkedni és működésüket tanulmányozni. Ennek megfelelően ezeknél a cégeknél is fizető állásokat tudott vállalni. Kossuth Ferencnek címzett levelében ő maga a következő vállalatokat sorolta fel mint amerikai munkaadóit, amelyeknél hosszabb-rövidebb ideig dolgozott: Schwarzhild & Sulzberger Co., Purdy & Henderson Co., American Bridge Company, ill. a Metcalf Company.¹⁹⁴ 1908 nyarán – akkor épp a Metcalf Company alkalmazásában – tagja lett egy mérnöki csapatnak, akiket Kanadába, Honey Harbourba küldtek, hogy megjavítsanak egy megdőlt terményfelvonót. Az itt töltött néhány hónap nem csak fontos szakmai tapasztalatot jelentett, de világlátása is szélesedett általa. A Chicagóba visszafelé vezető úton egy nagyobb körutat is tettek, melynek során többek között a Niagara-vízeséshez is ellátogattak, ami szintén formálta Amerikával kapcsolatos pozitív képüket.

Az ekkori levelezésekből kiderül, hogy a Metcalfnál pl. havi 115 dollár volt a keresete. Ez 25-tel volt több az American Bridge Companynál kapott havi fizetésénél¹⁹⁵ és havi 565 koronának felelt meg. 1908 végén munkát kapott a James Steward Companynál, ahol további 10 dollárral magasabb fizetés járt neki.¹⁹⁶ Ezzel feltehetően 125 dollár körül lehetett

---

¹⁹⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1907. október 31.

¹⁹¹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. szeptember 1.

¹⁹² HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1909. január 31.

¹⁹³ HSP BIES 3082, VGSr levelei GM-nak, 1907. augusztus 1., ill. 1908. szeptember 1.

¹⁹⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele Kossuth Ferenc kereskedelemügyi m. k. miniszternek, 1908. eleje.

¹⁹⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. szeptember 1.

¹⁹⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. december 1.

a havi illetménye, ami éves szinten 1.500 dollárt, vagyis 7.378 koronát jelenthetett. Ez az összeg kifejezetten magas bérnek számított, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanebben az évben, 1908-ban a jól fizetőnek tartott pénzügyi szektorban is mindössze 1.218 dollár volt az éves átlagfizetés.¹⁹⁷ Ez közel 6.000 koronának felelt meg a század elején.¹⁹⁸

A chicagói kiküldetés közel három és fél év után, 1909 őszén ért véget. Nagy lelkesedéssel indult el haza. A levelei arról tanúskodnak, hogy erősen élt benne a bizonyítási vágy. Erős lehetett az elhatározása, hogy visszaad valamit a hazájának, azaz, ha már oly szerencsés volt, hogy kijutott az Egyesült Államokba az állam támogatásával, akkor visszahoz az ott megszerzett tudásból valamit. Emellett egy jelentős mértékű büszkeség is lehetett benne, amit több levele is jól mutat: „az 1909 év végén véglegesen haza költözöm és rajta leszek, hogy tapasztalataim eredményét minél rövidebb idő alatt és minél erősebben átvigyük a magyar gazdasági életbe.”¹⁹⁹

Ígéretének – és a kiküldetés feltételeként vállalt kötelezettségének – megfelelően, az 1909 novemberében történt hazaérkezés után Victor azonnal bele is vetette magát a munkába. Már a következő hónaptól előadás-sorozatot tartott a Kereskedelmi Múzeumban amerikai tapasztalatairól, tanulmányútjának eredményeiről, ami a sajtó beszámolóí szerint igen népszerűnek bizonyult. Előadásokat tartott például az amerikai reklámozás módszereiről – amivel kapcsolatban saját gyűjteményéből kiállítást is szervezett –,²⁰⁰ az ottani húsiparról és annak hűtőberendezéseiről,²⁰¹ a csomagolási módokról, ill. a gabonaraktárakról.²⁰² Ezek lényege az volt, hogy az amerikai módszerek mennyire alkalmazhatóak a magyar ipari környezetben. Ezzel kapcsolatban magyar cégek számára tanácsadást is vállalt.²⁰³

Tevékenységéről a budapesti sajtó rendszeresen beszámolt, emellett az Egyesült Államokban szerzett tapasztalatai alapján írt cikkei is megjelentek. Az *Építőipar* című folyóiratban például terjedelmes írása jelent meg az amerikai ipari iskolákról, folytatásokban, négy részletben.²⁰⁴ 1909. december 28-án megkapta hivatalos kinevezését is a Kereskedelmi Múzeumba.²⁰⁵ Talán a növekvő hírnevének is köszönhető, hogy az ország más vidékeiről is megkeresték, valamikor 1910-1911 során például a Gyöngyöستől

---

¹⁹⁷ Scott Derks: *The Value of a Dollar 1860–2009: A Universal Reference Book*. Millerton. 2009. 76.

¹⁹⁸ A korona-dollár számítások alapja: <https://artortenet.hu/dollar-arfolyamok-magyarorszagon-1791-ota/> letöltve: 2024. márc. 26.

¹⁹⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1909. február 28.

²⁰⁰ Budapesti Hírlap, 1909. december 12. 50. o.

²⁰¹ Mészárosok és Hentesek Lapja, 1909. december 31. 7. o.

²⁰² Budapesti Hírlap, 1910. január 29. 19. o.

²⁰³ Honi Ipar, 1909. 12. 15. 46. o.

²⁰⁴ Gondos Viktor: Építőipari iskolák az Egyesült-Államokban. *Építő Ipar*, 1909. október 17. 375–379.; 1909. október 24. 387–389.; 1909. október 31. 401–403.; 1909. november 7. 413–415.

²⁰⁵ Pesti Hírlap, 1910. január 9. 17. o.

Apcszántóig terjedő vasútvonal megépítéséhez szükséges előmunkálatok engedélyeinek beszerzésével bízta meg Gyöngyös önkormányzata.²⁰⁶ Idő közben a család Budára költözött. A budai polgári lakás életszínvonalbeli előrelépést jelenthetett az 1906 előtti életükhöz képest, emellett a memoárból az is kiderül, hogy eselédet is tudtak alkalmazni, hogy Irene ne egyedül vigye a háztartást.

Az állami munka mellett, amerikai tapasztalatai alapján, Victornak saját vállalkozási tervei is voltak. Saját tőkéje nem lévén, ezek megvalósításához befektetőkre volt szüksége. Ezen terveit egy 1909 végi levélben említette apjának, amikor felvázolta, hogy – saját, Amerikában tanultak alapján szabadalmazandó eljárással – szeretne házakat építeni.²⁰⁷ A memoár alapján ezek valószínűleg előre gyártott elemekből álló házak lehettek.²⁰⁸ A magyarországi gazdasági életben hamar híre ment Victor amerikai tanulmányainak, minek következtében befektetők kezdték felkeresni különböző gyáralapítási szándékkal.²⁰⁹ Vélhetően ennek eredménye lehetett, hogy 1910-ben a budapesti újságok több vállalathoz is kötötték Victor nevét. Ezek egyike volt a Magyar-Amerikai Famegmunkáló Vállalat,²¹⁰ ez a cég azonban cáfolta, hogy köze lenne Victorhoz.²¹¹ Egy másik ilyen vállalat volt az ún. Automobil Bank Rt, melynek célja amerikai és francia autók importja és gyáraik magyarországi képvisellete lett volna.²¹² Erről a cégről azonban semmi más információ nem található a korabeli sajtóban, ami igazolná, hogy Victor Sr valóban részt vett volna az alapításban. Egyébként a cég nem szerepel a Mihók-féle *Magyar Compass*ban sem.

Úgyszintén Victor Gondos nevéhez kötődött a Magyar Épületgyár Rt.²¹³ Ez 1910. március 20-án alakult, tetemes, 400.000 koronás alaptőkével és komoly befektetői háttérrel. A befektetők között találunk olyan neveket, mint például gr. Kornis Károly²¹⁴, gr. Teleki László²¹⁵, Cseh Ervin²¹⁶ és Madarász István.²¹⁷ Az alaptőke 40 db 10 ezer koronás részvényből állt. Ez szokatlanul magas érték volt Magyarországon, de még a londoni tőzsde

---

²⁰⁶ Molnár József: *Nagyréde története 1850–1945*. Nagyréde. 1976. 44.

²⁰⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1909. december 27.

²⁰⁸ Gondos, *Recollections*, 20.

²⁰⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele Nagyméltóságú gr. Zselénszky Róbertnek, 1910. február 15.

²¹⁰ Pesti Napló, 1910. május 23.

²¹¹ Pesti Napló, 1910. május 24. 20. o. A Mihók-féle *Magyar Compass*ban ugyan szerepel a vállalat, de Victor Sr neve ott sem található a vezetőség tagjai között.

²¹² Nemzeti Sport, 1910. május 14. 11. o.

²¹³ Mihók-féle *Magyar Compass* 38/2. 488.

²¹⁴ Kornis Károly (1869–1918) császári és királyi kamarásról lehet szó.

²¹⁵ Teleki László (1864–1949) főrendiházi országgyűlési képviselő volt.

²¹⁶ Cseh Ervin (1838–1918) horvát-szlavónországi képviselő, üzletember volt, aki két alkalommal töltötte be a horvát-dalmát-szlavón tárca nélküli miniszteri posztot.

²¹⁷ Valószínű, hogy felsőpulyai Madarász István (1862–1934) kormánytanácsosról, országgyűlési képviselőről van szó.

viszonylatában is.²¹⁸ A vállalat célja volt „mindennemű építkezés elvállalása, épületkellékeknek és felszereléseknek gyári üzem útján való előállítás, valamint importja. A vállalat különösen vasbeton építési anyagot fog használni. A lakóházak belső berendezésénél és gyári berendezéseknél különösen az észak-amerikai modern vívmányokat törekszik hazai viszonyainkhoz alkalmazni.”²¹⁹ Az Épületgyár a Gresham-palotában kapott helyet, Gondos Victor pedig a vezérigazgatói pozíciót foglalta el. Apjának március 15-én írt levelében leírta, hogy 100.000 korona értékű részvényeket és 10.000 korona éves fix fizetést kap majd.²²⁰ Az Épületgyárnál való munkájához egy éves szabadságot kért a Múzeumtól, majd később fel is mondott, amit a kereskedelmi miniszter 1910. május 24-én fogadott el.²²¹ A budapesti sajtó lelkesen számolt be az Épületgyárról, ám néhány hónap múlva ez megváltozott, a vállalat ugyanis válságba került, még mielőtt igazán be tudott volna indulni. Robert Z memoárjában úgy emlékszik vissza, hogy idehaza apja „terve jóval meghaladta a kor technikai adottságait, így végül nem tudott sikeres lenni.”²²²

A nagy várakozások ellenére a vállalat még fél évig sem maradt fenn, az újságok szerint augusztusban már felszámolás alatt állt.²²³ Victor lemondott a vezérigazgatói posztról, de a céggel való megegyezés nem ment könnyen. A társaság a szeptember 11-i igazgatósági ülésen csekély mértékű kártérítési összeget ajánlott fel neki, amit nem fogadott el és beperelte a befektetőket – derül ki Victor apjának írt szeptemberi leveléből.²²⁴ Később peren kívüli megegyezés született a befektetőkkel.²²⁵ Ugyanebben a levélben már ismét az amerikai kiküldetés gondolatával foglalkozik, mégpedig végleges formában, ismételten a már általa jól ismert Chicagóban való letelepedéssel.

Decemberben járt a Kereskedelmi Minisztériumban az újabb kiküldetés ügyében, ahol kedvezően fogadták a terveit.²²⁶ Saját meglátása szerint 1911 márciusában az amerikai letelepedés már 85%-os valószínűséggel biztos volt, de állami támogatás hiányában is biztosítottnak látta az ottani megélhetést, hiszen a korábbi amerikai munkahelye szívesen újra alkalmazta volna.²²⁷ A kiküldetést, ezúttal New Yorkban történő letelepedéssel támogató miniszteri nyilatkozat 1911. június 1-jén érkezett meg. Az állami megbízatás

---

²¹⁸ Pesti Napló, 1910. márc

²¹⁹ Budapesti Hírlap, 1910. március 25.

²²⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1910. március 15.

²²¹ HSP BIES 3082, Kereskedelemügyi m. kir. Minisztérium hivatalos levele dr. Gondos Viktornak, 1910. június 11.

²²² Gondos, Recollections, 20.

²²³ Pesti Napló, 1910. augusztus 23. 20. o.

²²⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1910. szeptember 22.

²²⁵ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1910. november 20.

²²⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1910. december 31.

²²⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. március 10.

részeként Victornak import-export tevékenységgel is kellett foglalkoznia. A család július 2-án érkezett meg New Yorkba a La Touraine nevű hajó fedélzetén,²²⁸ augusztus 1-jén pedig már az import-export képvisellel kapcsolatos hirdetése jelent meg a *Honi Ipar* című lapban. Ebben felajánlja szolgálatait magyar gyárosoknak és nagykereskedőknek, hogy termékeiket bevezeti a New Yorki piacra, ill. segít amerikai termékeket bevezetni Magyarországon. Hivatkozik korábbi amerikai tapasztalataira: „Van-e Önnek már képviselője a newyorki piacon? [...] én már sikerrel működtem ily irányban három és fél éven át Chicagóban”. Saját magát pedig így ajánlja: „Egy ember, aki jól tud angolul, jól ismeri Amerikát, jó névnek örvend itthon és odaát...”²²⁹

Az Amerikába költözés után nagyjából egy héttel a Bronx városrészben lévő Marion Avenue-n béreltek egy tágas lakást. A környékükön hozzájuk hasonló, középosztálybeli bevándorlók éltek, például ír, német és svájci családok. A közelben volt egy nagy olasz kolónia is.²³⁰ Megbízatásának eleget téve Victor elindította saját import-export vállalkozását, amivel az állami támogatás mellett saját bevételre is szert tudott tenni. Még ebben a hónapban Victor bátyja, az újságíró Alex Gondos és felesége, Gizi is New Yorkba érkezett. Hogy testvére megélhetését megalapozza, saját pénzéből egy munkaközvetítő vállalkozást indított neki, ezzel azonban Alex nem tudott megfelelően élni. Ahogy Robert Z visszaemlékezéséből kiderül: „...Alexander nem volt hozzászokva a rendszeres kemény munkához, és gyakran elhanyagolta kötelezettségeit; olyannyira, hogy mivel apának már két családot kellett eltartania, a megbízási díja mellé más bevételi forrásokat is biztosítania kellett.”²³¹ Ennek folyományaként Victor ismét mérnöki állást volt kénytelen vállalni. A Didier-March Companynál kezdett el dolgozni, ami „gázgyárak és nagy vasszerkezetű gáztartók szerkesztésével foglalkozik”. Ez az állás igen jövedelmezőnek bizonyult, apjának írt november 1-jei keltezésű levelében említi, hogy a fizetése teljesen fedezi a költségeiket, így a Kereskedelmi Minisztériumtól kapott juttatást félre tudják tenni: „2000 dollár hazulról,²³² legalább 2.000 dollár már az első évben ideát, s a megélhetésre ennek az összkeresetnek csak a felét költjük el.”²³³

Miután Alex az Ohio állambeli Clevelandbe költözött, ahol az *Amerikai Magyar Népszava* újságírójaként kezdett dolgozni, Victor számára szükségtelenné vált a Didier-

---

²²⁸ NARA Record Group 36: Passenger Lists of Vessels Arriving at New York, New York, 1820–1897. Utaslista: 1911. július 2.

²²⁹ *Honi Ipar*, 1911. augusztus 1. 24.

²³⁰ Gondos, *Recollections*, 25.

²³¹ Gondos, *Recollections*, 28.

²³² Éves állami szubvenció 10 ezer korona volt (negyedévente 2.500), ami kb. 2.000 dollárnak felelt meg.

²³³ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. november 1.

Marchnál vállalt munka – hiszen nem kellett tovább eltartani őt és feleségét. 1912 áprilisában kilépett a cégtől és innentől csak az import-export vállalkozásra kívánt koncentrálni. Apjának így kommentálta helyzetét: „Saját családom sorsát intézhetem és nem más próbálok talpra állítani.”²³⁴ Az 1912-es év anyagi szempontból igen prosperálónak tűnt a család számára, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy már az év elejétől házvásárláson gondolkodott,²³⁵ sőt, ezentúl éves rendszerességű hazalátogatásokat tervezett, aminek céljára Vácon is ingatlant szándékozott venni.²³⁶ A meglehetősen jó anyagi kilátásokat apjának is felvázolta szeptemberi levelében: „...egy ember, akinek már az első évben közel 4000.- dollár nyers jövedelme volt, épen sz[egény] édes atyjához forduljon segítségért, ez mindenesetre nem volna helyes [...] a második esztendő nemcsak jelentékeny nyers jövedelmet, hanem végre a régóta óhajtott anyagi önállóságot is meg fogja hozni.”²³⁷

Az ígéretes elképzeléseket azonban felülírta az 1913-as év, amely ismét komoly kihívások elé állította a családfőt. Május elején Irene és a kisebbik fiú, Robert Z is súlyosan megbetegedett, a kisfiú előbb kanyarós lett, majd tüdőgyulladást kapott. A különösen súlyos tüdőgyulladás hónapokon át elhúzódott, a betegség pedig nagy terhet helyezett a családfő vállára. Robert Z esetében több műtetre is szükség volt, édesanyja pedig, mivel maga is beteg (és felépülése után sokáig gyenge) volt, nem tudott segíteni az ápolásban. Ezért ápolónőt is fel kellett venni a kisfiú mellé. Victornak innentől kezdve két fronton is helyt kellett állnia: egyrészt ápolnia kellett a betegeket és vezetnie a háztartást, másrészt továbbra is biztosítania kellett a család megélhetését. Mindezek felül a betegápolással rengeteg többletköltség is járt. A válságos helyzetben apja 200 dolláros (1.000 koronás) küldeményel próbált rajta segíteni, fivére, az akkor már Chicagóban lapszerkesztőként dolgozó Alex pedig ideiglenesen hozzájuk költözött feleségével, hogy segítsenek a betegek ellátásában.²³⁸ A kisfiú állapotában augusztusban kezdett el javulás mutatkozni. A hosszasan elhúzódó válságos időszak miatt arra kényszerültek, hogy egy rosszabb környékre költözzenek. Javulás akkor következett be, amikor a Gondos import vállalkozás ismét jövedelmezni kezdett, így ki tudtak lábalni a nehéz időszakból és hamarosan újra egy nagyobb lakásba tudtak költözni egy jobb környéken. Apjának augusztusban írta meg a vészterhes időszak

---

²³⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1912. május 1.

²³⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1912. január 1.

²³⁶ Ennek lebonyolításával sógorát, Trautmann Bélát bízta meg, akinek erre a célra 1.000 koronát augusztusban át is utalt. A továbbiakban erről a témáról nincs említés a forrásokban, így valószínűsíthető, hogy az üzletből nem lett semmi.

²³⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. szeptember 1.

²³⁸ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1913. június 2.

végét: „A roppant kiadások dacára talpon vagyunk, s azt kizárólag irodám igen jó júliusi jövedelmének köszönhetem.”²³⁹

3.2. Nehéz idők a Nagy Háború alatt

Az első világháború alatt a Központi hatalmak állampolgárai – köztük a magyarok – nemkívánatos elemeknek számítottak az Egyesült Államokban. Ellenséges, de legalábbis hűvös magatartást nem csak az amerikai társadalom, de a szövetségi kormányzat részéről is tapasztaltak. Puskás Julianna szerint az ellenséges társadalmi reakciók több formában is előfordultak. Ahogy *Ties that Bind, Ties that Divide* című kötetében leírja, a háborús készülődés „felpumpálta” az amerikai nacionalista érzelmeket és az „idegenekkel” szembeni bizalmatlanságot és ellenérzéseket.²⁴⁰ A leggyakoribb atrocitások közé a valós, fizikai támadások mellett a munkahelyekről való – indoklás nélküli – elbocsájtás, és a magyar boltok, üzletek bojkottálása tartozott. Tovább erősítette a magyar bevándorlókkal szembeni negatív hangulatot a hírhedt 1915-ös Dumba ügy. Konstantin Theodore Dumbáról, aki az utolsó osztrák-magyar nagykövet volt az Egyesült Államokban, kiderült egy brit haditengerészet által elfogott levélből, hogy sztrájkokat és szabotázsakciókat próbált szervezni amerikai gyárakban, hogy akadályozza a fegyverszállítást az antanthatalmak számára. Emellett arra is javaslatot tett, hogy magyar nyelvű újságokat kellene anyagilag támogatni, hogy az ezzel kapcsolatos propagandát hatékonyan terjeszthessék.²⁴¹ Ez azért válhatott jelentősebb üggyé, mert az amerikai nehéziparban dolgozó munkaerő jelentős részét osztrák-magyar állampolgárok adták.²⁴²

A helyzet még tovább bonyolódott 1917-ben, az amerikai hadba lépéssel. Habár a háború által megnyitott gazdasági lehetőségek már 1915-ben az állásfoglalás irányába kezdték terelni Woodrow Wilson elnököt,²⁴³ az Egyesült Államok mégis csak két évvel később, 1917 áprilisában lépett be a háborúba. Ennek alapvetően három közvetlen kiváltó oka volt. Az első a németek korlátlan tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos bejelentése, a második az oroszországi fordulat és a háborúból való kilépésük volt. A harmadik, egyben legproblematisabb az amerikaiak számára az ún. Zimmermann-távirat volt. Ebben Alfred Zimmermann német külügyminiszter szövetséget ajánlott Mexikónak az USA ellen: ha az

---

²³⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1913. augusztus 1.

²⁴⁰ Puskás 2000: 179.

²⁴¹ Puskás 2000: 180.

²⁴² John Higham: *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism (1860–1925)*. New Brunswick. 2002. 213.

²⁴³ Glant 2017: 15.

Egyesült Államok belépne a háborúba, akkor győzelem esetén „visszakapja elvesztett területeit Új Mexikó, Texas és Arizona államokban.”²⁴⁴ Számos ok együttállása végül oda vezetett, hogy Wilson – habár az 1915-ös választást azzal a szlogennel nyerte meg, hogy „ő tartott minket távol a háborútól” (He kept us out of the war) – és a szövetségi kormány egyre inkább a hadba lépés felé sodródott.

Wilson 1917. április 2-án jelentette be a Kongresszus előtt a „német militarizmus” elleni hadba lépést, majd 6-án a hadüzenetre is sor került. Ezután nem sokkal a magyar bevándorlók hivatalosan is „ellenséges idegen” státuszba kerültek, és a közvéleményben is erősödtek a negatív hangok velük szemben. Az 1917. májusi Selective Service Act négy kategóriába sorolta be az USA-ban élt külföldieket. Az első csoportba tartoztak a diplomáciai okból az országban tartózkodók, a másodikba pedig az úgynevezett „*declarants*”, azaz „bejelentettek”, akik benyújtották az állampolgárság megszerzésére irányuló hivatalos kérvényt. A harmadik csoportba kerültek olyanok, akik nem nyújtottak be ilyen papírokat, azaz ők voltak a „*nondeclarant*”-ok, végül a negyedik csoportba az ellenséges idegenek tartoztak, akik a központi hatalmak és szövetségeseik állampolgárai voltak.²⁴⁵ Az ellenséges idegenekkel szembeni szabályok között jogaik és szabad mozgásuk korlátozásai is szerepeltek.²⁴⁶ Emiatt az amerikai magyar közösségek vezetői kemény munkával igyekeztek bizonyítani az amerikai társadalom (és a hivatalok) felé a magyar bevándorlók hűségét, például számos „hűségdeklaráció” kibocsátásával és 1918. július 4-e nyilvános megünneplésével.²⁴⁷

A problémákat tovább tetézte, hogy az osztrák-magyar kormány is megfenyegette azokat, akik amerikai fegyvergyárakban vállaltak munkát, hazatérésük esetén akár húsz év börtönbüntetést is kaphattak felségárulásért.²⁴⁸ Ez valós félelmet jelentett számukra, ahogyan ezt mutatja a *The Day Book* című Illinois állambeli lap cikke, amelyben magyar munkások véleményét közölték: „olyan hírek érkeznek, hogy ha nem fejezzük be a lőszergyártást a szövetségeseinknek, akkor börtönbe kerülünk, de még ki is végezhetnek árulóként, ha vissza merészelünk térni az országunkba!”²⁴⁹

A családnak is sok nehézséggel kellett szembenéznie a háború alatt a magyar származásuk miatt. A Gondos család a háború kitörésének idején még New York Cityben

---

²⁴⁴ Idézi Bihari Péter: 1914. *A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony. 2014. 358.

²⁴⁵ Nancy Gentile Ford: *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I*. College Station, 2003. 31.

²⁴⁶ Bankston: 2010. 1150.

²⁴⁷ Puskás 1982: 181.

²⁴⁸ Szántó 1984: 63.

²⁴⁹ The Day Book (IL), 1915. szeptember 14.

élt. Sem a memoár, sem a levelezés nem szolgál információval az időponttal és az okokkal kapcsolatban sem, de bizonyos, hogy valamikor 1915-ben Bridgeportba (Connecticut) költöztek. Itt éltek egészen 1917-ig, amikor Ohio államban telepedtek le, eleinte Clevelandben, majd pedig Daytonban. A háború befejezése és a fegyverszünet viszont már Philadelphiában (Pennsylvania) érte őket. New Yorkban a betegséggel teli időszakból való kilábalás után életük viszonylagos nyugalomban telt. Valamivel később, Robert Z visszaemlékezése szerint a 1915-ös év során, Bridgeportba költöztek.²⁵⁰ Nem sokkal a háború kitörése után az amerikai belpolitikai események meglehetősen komoly hatással voltak a Gondos család életére. 1915 őszén ugyanis Victor és bátyja, Alex egy vesztegetési ügy miatt börtönbe került. Az általuk elkövetett bűncselekmény ugyan nem indokolt volna letöltendő büntetést, „de ekkoriban nagyobb erők mozogtak a háttérben.”²⁵¹

Az eset a következők szerint történt. Valamikor 1915 folyamán a fivérek Bridgeportban alapítottak egy újságot *Bridgeport Daily News*²⁵² vagy *Bridgeport Hungarian Weekly*²⁵³ címmel. A lap cikkei gyakran ütöttek meg németbarát hangnemet, ami már önmagában felkeltette a brit titkosszolgálat figyelmét. Novemberben a két testvér (Victor mint laptulajdonos, Alex mint szerkesztő) New Yorkba utaztak, ahol a szintén magyar Pirnitzer Gyulával,²⁵⁴ a Transatlantic Trust Company igazgatójával találkoztak. Megbeszélésük során a fivérek – állítólagosan – megfenyegették Pirnitzert, hogy ha nem hajlandó lapjukban hirdetni, akkor a Trust Company, ill. az ő személye ellen is lejárató cikkeket fognak közölni benne. Következő találkozásukkor Pirnitzer már két amerikai nyomozóval várta őket, akik a szomszéd szobában bújtak el. Hamarosan hangos veszekedés tört ki a három magyar férfi között, ami után a két nyomozó végül letartóztatta a Gondos fivéereket. Azonban, mint kiderült, a vita teljes egészében magyar nyelven zajlott, így az amerikai rendőrök egyetlen szót sem értettek belőle – tehát az egész vád Pirnitzer feljelentésén alapult.

Az ügy valódi jelentősége itt kezdődik. Normál esetben egy ilyen gyenge lábakon álló vád lekerült volna a bíróság napirendjéről. Azonban mivel a Gondos fivérek magyar

---

²⁵⁰ Gondos, Recollections, 42.

²⁵¹ Gondos, Recollections, 45.

²⁵² A memoárban Robert Z ezzel a címmel emlékszik apja és nagybátyja újságjára. Gondos, Recollections, 43.

²⁵³ Az FBI nyomozati anyagban ezzel a címmel hivatkoznak a lapra HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 3. o. A Library of Congress (LoC) katalógusában viszont sajnos egyik címmel sem található a Gondos fivérek újságjának lapszámai.

²⁵⁴ Pirnitzer Gyula magyar bankár volt, aki hamarosan maga is gyanússá vált az amerikai hatóságok előtt, ellenséges idegenként internálták is. Számos amerikai lap cikkezett 1918 nyarán és őszén arról, hogy „Julius Pirnitzer” több társával együtt letartóztatták „veszélyes ellenséges idegenekként”, Amerika ellenes összeesküvésben való részvétel miatt. Pl: New York Tribune, 1918. szeptember 8. 8. o. Ebben a cikkben egyébként Pirnitzer rövid életrajzát is közölték.

állampolgárok voltak, akiknek éppen a Remington Arms Companynek²⁵⁵ otthont adó Bridgeportban volt saját, németbarát lapja, mind a brit ügynökök, mind pedig az amerikai titkosszolgálat élénk érdeklődést mutatott az ügyük iránt. A titkosszolgálatok azt gyanították, hogy a Gondos fivérek a központi hatalmak ügynökei lehetnek.²⁵⁶ Ennek okán igyekeztek nyomást gyakorolni az ügy bírójára, hogy találja őket bűnösnek valamilyen bűncselekményben. Könnyen elképzelhető, hogy ez a nyomásgyakorlás állhatott a háttérben annak, hogy a nyomozóhatóságok megkísérelték a testvéreket összefüggésbe hozni egy állítólagos bombamerénylet szervezésével is. Az üggyel kapcsolatban rengeteg cikk jelent meg az akkori amerikai magyar sajtóban, de persze az angol nyelvű amerikai lapok is megírták országszerte, Connecticuttól egészen Arizonáig,²⁵⁷ emellett természetesen a magyarországi sajtó is viszonylag sokat foglalkozott vele.²⁵⁸ A bombamerénylet tervezését és az Egyesült Államok elleni összeesküvésben való részvételt ugyan végül nem sikerült rájuk bizonyítani, de a bíróság mégis hat hónapos büntetésre ítélte őket, amit a Blackwell's Island Reformatory²⁵⁹ nevű börtönben kellett letölteniük, kétezer dolláros zsarolási kísérlet büntette miatt.²⁶⁰

2. kép: a letartóztatási ügy megjelenése különböző sajtótermékekben (adt.arcanum.hu, chroniclingamerica.loc.gov)

²⁵⁵ A Remington fegyvergyár volt a brit- és a francia hadseregek egyik legjelentősebb beszállítója, Bridgeportban található gyárukban pedig jelentős számú magyar munkás dolgozott.

²⁵⁶ The New York Times, 1915. november 13.

²⁵⁷ Csak néhány a lapok közül, ahol a letartóztatás és az állítólagos bombamerénylet terve megjelent: The Bridgeport Evening Farmer (CT), New York Tribune (NY), Perth Amboy Evening News (NJ), Richmond Times (VA), The Pensacola Journal (FL), Albuquerque Morning Journal (NM), The Arizona Republican (AZ).

²⁵⁸ Magyarországi lapok, amelyek leközlötték a botrány hírét: Pesti Napló, Pesti Hírlap, Délmagyarország, Magyarország stb.

²⁵⁹ A Blackwell's Island börtön New York Cityben, az East Riveren lévő kis szigeten található. A szigetet ma Roosevelt Islandnek hívják. A börtönt 1921-ben átnevezték Welfare Islandre, majd végül 1934-ben bezárták. <http://www.correctionhistory.org/html/chronicl/nycdoc/html/blakwel1.html> letöltve: 2024. máj. 26.

²⁶⁰ Gondos, *Recollections*, 44.

A két kenyérkereső börtönbüntetése miatt a család élete gyökeresen megváltozott, mivel igen nehéz helyzetbe kerültek mind anyagilag, mind pedig a helyi amerikai magyarsággal kialakított társadalmi kapcsolatrendszerük tekintetében. Férjeik „elvesztése” miatt a két feleség, Irene és Gizi anyagi okokból a családok összeköltözése mellett döntött, egyiküknek pedig fizikai munkát kellett vállalnia. Tekintve, hogy Irene „finom nő” volt, Gizi pedig „egy kocsmáros lányaként”, jobban hozzászokott a fizikai munkához, utóbbi gyárban kezdett dolgozni, míg előbbi a háztartást vezette.²⁶¹ A család fenntartásából a gyerekeknek is ki kellett venniük részüket. A forrásanyagból csak Victor fiáról található adat. A családi levelezésből kiderül, hogy az ekkor 13 éves Victor Jr egy raktárépületben vállalt részmunkaidős állást, a 10 éves Robert Z pedig kora reggelenként újságkihordással próbált hozzájárulni a családi kasszához. A megélhetés biztosításához azonban ez sem volt elég, kénytelenek voltak még két szobájukat is kiadni albérletbe, ami már elegendő bevételt hozott ahhoz, hogy szűkösen meg tudjanak élni.²⁶²

Mialatt a két férfit fogva tartották, feleségeik igyekeztek mindent megtenni mielőbbi kiszabadításuk érdekében. Robert Z úgy emlékszik vissza, hogy édesanyja és nagynénje pár nappal a letartóztatást követően már New Yorkban volt, hogy megfelelő védőügyvédet keressenek, mi több, még a tárgyalásra kijelölt bírót is megpróbálták meggyőzni, hogy számukra kedvező ítéletet hozzon majd.²⁶³ Az ügyvédben viszont hamar csalódniuk kellett, mivel száz dollár átvétele után hetekig szinte semmit nem csinált, még a 25.000 dolláros óvadékot sem tudta leszállíttatni. Így már november vége felé felmerült, hogy a vélhetően magyar ügyvéd helyett másikat keressenek. Irene egyik levelében írta le a börtönben ülő férjének: „hogy nem-e volna jobb egy más – esetleg egy igazi angol ügyvédet fogadni. Én hiszem hogy egy más jó ügyvédnek nagyobb súlya is volna mint ennek.”²⁶⁴ Ideiglenes szabadrábra helyezést is próbáltak elérni, a családra hivatkozva kérték, hogy legalább az egyiküket engedjék ki a börtönből.²⁶⁵ Ezt a próbálkozást elutasították, de a fennmaradt levelezés tanúsága szerint rendszeresen próbálkoztak felülbírálati kérelmekkel, azonban egyik sem járt sikerrel, pedig a két feleség még Clifford B. Wilsont, Bridgeport

---

²⁶¹ Gondos, Recollections, 46.

²⁶² HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, Bridgeport, 1915. november 21.

²⁶³ Gondos, Recollections, 44.

²⁶⁴ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, Bridgeport, 1915. november 25.

²⁶⁵ Victor Gondos Sr. levele Irene Gondosnak, New York, 1915. december 4.

polgármesterét²⁶⁶ is meggyőzte, hogy írjon levelet az ügyésznek Victor és Alex érdekében.²⁶⁷

1916 nyarán már szóba került a feltételes szabadlábra bocsátás (parole). Egy július 30-án kelt levélben Victor leírja, hogy nem bízik a bíróban, mert gyanúja szerint a Transatlantic Trust Co. emberének, Cukor Mórnak²⁶⁸ a befolyása alatt áll. Mégis szinte biztosra veszi, hogy szabadon fogják engedni, hiszen a szabadlábra helyezési bizottság teljesen mellette áll, így a bíró „semmiféle cím és ürügy alatt nem utasíthatja többé vissza, ha tisztességes hírnevét becsüli.”²⁶⁹ Nem sokkal ezután, valószínűleg augusztusban szabadulhattak a börtönből. Érdekeség még a börtönbüntetésük idejéből, hogy igen jó viszonyt ápoltak a börtönigazgatóval, John J. Murtha-val. Ennek eredménye volt, hogy 1916-ban már Victor *Vidoc G. Torson* álnév alatt (ami a Gondos Victor anagrammája) szerkesztette a *Prison Observer* című börtönújságot.²⁷⁰ Szintén a jó viszony jele volt, hogy az igazgató „ajánló” levelet írt Victor és Alex számára, amelyben informálta a szabadlábra helyezésüket elbíráló bizottságot (Parole Commission), hogy mennyire pozitív véleménnyel van a két Gondosról. Az esélyeiket latolgatva Irene meg is jegyezte ezzel kapcsolatban, hogy „igazán nem hiszem hogy célzott ne érjen az, kiről ilyen magasztos hangon ír maga a főnök.”²⁷¹

A bent töltött idő alatt feleségeik nem csak az ügyeket intézték, hanem az óvadék összegyűjtésén keresztül is próbálták kiszabadítani őket. Ebben a helyi magyar közösségtől számítottak segítségre. A családi levelezés szerint viszont e téren keserű csalódásban volt részük, ugyanis pár közeli barátjukon és Bridgeport magyar katolikus papján, Csernitzky Istvánon²⁷² kívül mindenki cserben hagyta őket. Egyik, férjének a börtönbe küldött levelében Irene a következőket írja: „Eljártunk mi mindenfelé és mindenkit felkerestünk, akitől segílyt várhattunk. K. egy centet nem reszkiroz, és az itteni magyarok félnek a bugrisok terrorizálásától, akik titeket hazaárulóknak kiabálnak ki minden alkalommal. Ezekről félnek

---

²⁶⁶ Clifford B. Wilson (1879–1943) Bridgeport polgármesteri címe mellett 1915 és 1921 között Connecticut kormányzóhelyettesi posztját is betöltötte.

²⁶⁷ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, Bridgeport, 1915. i. n.

²⁶⁸ Cukor Mór, akiről Vasváry Ödön úgy tartotta, hogy „az amerikai magyarságnak talán utolsó valóban történelmi alakja” (SKVMK VGy, C2_8v-9v) volt, 1884-ben került Amerikába, New Yorkban szerzett jogi diplomát, majd később számos politikai és pénzügyi intézményben töltött be tisztséget. Igen befolyásos tagja volt az amerikai magyar közösségeknek. A Magyar Republikánus Klub elnökeként az egyik első magyar amerikai politikus volt. Bővebben: Glant 2008. A forrásokból felsejlik, hogy valamikor összetűzésbe került a Gondos fivérével – vélhetően főként Alex-szel.

²⁶⁹ HSP BIES 3082, VGSr. levele IG-nak, New York, 1916. július 30.

²⁷⁰ Uo.

²⁷¹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, Bridgeport, 1916. augusztus 4.

²⁷² Csernitzky István (1873–1948) 1904-ben érkezett az USA-ba, Bridgeportban 1914-től haláláig szolgált plébánosként. Dudás 2020.

a mi itteni jóbarátaink!”²⁷³ Nem világos, hogy a „hazaáruló” alatt melyik hazát értették a helyi magyarok. A szó értelmezhető akként is, hogy magyar hazájukat árulják el azzal, hogy rossz hírbe keverik magyar honfitársaikat, de úgy is felfogható, hogy állítólagos Amerika ellenes tevékenységük miatt az USA tekintetében nevezték őket hazaárulónak. Bármelyik is az igaz, ez csak egy a számos levél közül, amelyekből kiolvasható, hogy lehetett egy köre a Bridgeportban élő magyaroknak, akik nyomást gyakoroltak a közösség többi tagjára, hogy ne segítsenek a Gondos családnak, több ízben is hazaárulónak bélyegezve a két férfit. E mögött akár az is állhatott, hogy a közösség bizonyos tagjai tartottak az amerikai hatóságok kellemetlen érdeklődésétől, ezért igyekezhetek elkerülni annak esélyét, hogy összefüggésbe kerüljenek a Gondos fivérekkal. Az esemény hatása a család életére – és talán az amerikai magyarokkal kapcsolatos felfogására jelentős lehetett.

Victor Sr a börtönből 1916 nyarán való szabadulása után mérnökként el tudott helyezkedni egy bridgeporti cégnél,²⁷⁴ így rövid ideig viszonylagos nyugalomban éltek, aminek az amerikai hadba lépés vetett véget 1917 áprilisában. Később, decemberben, az Osztrák-Magyar Monarchiának küldött hadüzenetet követően, a magyarok is ellenséges idegenekké váltak. A memoárból kiderül, hogy Victor Sr tartott attól, hogy ha bármilyen incidens történne a Remington fegyvergyárban, az valószínűleg azonnal gyanúba keverné őt, ezért a költözés mellett döntött. Olyan várost keresett, ahol minimális a német szabotázsakciók lehetősége, így választása az akkori legnagyobb összefüggő magyar közösségnek otthont adó Clevelandre esett. Victor itt az Austin Co. nevű építőipari cégnél kapott mérnöki állást. Alex és családja ekkor már egy ideje az ugyancsak Ohio állambeli Daytonban élt, hamarosan pedig öccsét is rábeszélte, hogy költözzenek ide, ami a memoár szerint 1917 szeptemberében következett be.²⁷⁵

Ez nem bizonyult kifejezetten jó döntésnek, tekintve, hogy nem sokkal a városba érkezésük után Victort kihallgatásra hívatta a helyi US Marshal²⁷⁶, ahol kellemetlen kérdésekre kellett felelnie azzal kapcsolatban, hogy miért költözött éppen Daytonba, ami a világháború idején, az éppen 1917-ben létre hozott Dayton-Wright Vállalat²⁷⁷ miatt az

---

²⁷³ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, Bridgeport, 1915. december 2. Kiemelés az eredetiben.

²⁷⁴ Gondos, Recollections, 47.

²⁷⁵ Gondos, Recollections, 51.

²⁷⁶ Az Egyesült Államok legrégebbi rendvédelmi szervezete, a US Marshals Service egy szövetségi szintű bűnüldöző intézmény, amelynek tagjai (a US Marshal-ok) államok fölötti hatáskörben foglalkoznak bűnmegelőzéssel és körözött személyek kézre kerítésével. A US Marshal-nak bevett magyar megfelelője nincs, helyenként a „rendőrbíró” fordítással lehet találkozni.

²⁷⁷ A vállalat létrehozásának történetéről lásd: <https://www.nps.gov/articles/dayton-aviation-and-the-first-world-war.htm> letölve: 2023. szept. 1.

amerikai repülőgép-gyártás jelentős központja volt.²⁷⁸ Az is gyanút keltett, hogy abban az időben Victor a Bondansky álnevet használva próbálta elkerülni, hogy börtönviselt múltja miatt hátrányos megkülönböztetésben legyen része a munkaerőpiacon.²⁷⁹ Végül sikerült meggyőznie a US. Marshalt, hogy a Daytonba költözésük oka mindössze annyi volt, hogy a két Gondos család közelebb lehessen egymáshoz. Mivel a US Marshal elfogadta ezt a magyarázatot, és mivel Victor nem követett el semmit, így eljárás kezdeményezése nélkül elengedte. A háborús helyzet miatt viszont a továbbra is fennálló anyagi jellegű problémákkal is szembe kellett nézniük. Victornak Daytonban (véltetően épp bűnügyi „priusza” miatt) csak nehezen sikerült munkát találnia. A különösen kemény 1917-es telet így nagy nehézségek mellett sikerült kihúzniuk, aminek – a memoár szerint – a hadigazdaság is befolyásoló tényezője volt: „a háborús helyzet miatt üzemanyaghiány volt, így nekünk, fiúknak ki kellett járnunk a vasúti sínekhez, hogy onnan gyűjtsünk szemet zsákvászon táskákba, amit aztán haza vittünk a kályhába” – emlékszik vissza Robert Z erre az időszakra.²⁸⁰

A Recollections-ből betekintést nyerünk nemcsak az apját érintő, és a család helyzetét megnehezítő körülményekbe, hanem saját, iskolai tapasztalataiba is. Még Bridgeportban, Victor börtönbe kerülésének idején egy szlovák származású fiú csúfolni kezdte, azt skandálván, hogy „az apád börtönben van, az apád börtönben van”. Dühében Robert nekiesett a fiúnak, és bár egyikük sem sérült meg a verekezésben, a csúfolódás alábbhagyott, ezért úgy érezte, ezzel bizonyítania sikerült, hogy bárki ellen kiáll, aki családját sértegetni meri.²⁸¹ Apjának az imént említett kihallgatása a US Marshalnál az akkorra már 12 éves Robertnek is problémákat okozott. Egyik osztálytársa például, akinek apja tehetős volt és jó kapcsolatokkal rendelkezett, tudomást szerzett a US Marshallal történt incidensről és pletykálni kezdett arról, hogy Victor Sr német kém. Mikor ez Robert fülébe jutott, veréssel fenyegette meg a fiút, ha az nem hagy fel az alaptalan pletyka terjesztésével. Egyik tanára úgy oldotta fel a helyzetet, hogy elmagyarázta az osztálynak, hogy „az az illetékes hatóság dolga, hogy a feltételezett kémekkel foglalkozzon, az osztály dolga pedig nem az, hogy pletykákat gyártson.”²⁸² Közbenjárásának köszönhetően a pletykák alábbhagytak. Történt azonban más atrocitás is, ami alapjaiban hatott Robert Z személyiségére. Egyik osztálytársa a Zoltán néven gúnyolódott, és kijelentette, hogy mennyire rosszul hangzik „egy hazafias

---

²⁷⁸ Gondos, Recollections, 51.

²⁷⁹ HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 4. o.

²⁸⁰ Gondos, Recollections, 53.

²⁸¹ Gondos, Recollections, 46.

²⁸² Gondos, Recollections, 52.

amerikai névhez képest.” Robertnek ez rendkívül rosszul esett, de csendben kellett túrnie a gúnyolódást. Ahogy fogalmaz, „...akkor és ott elhatároztam, hogy az első alkalommal, amint lehetőségem nyílik, meg fogom változtatni a nevem valami amerikai hangzásúra.”²⁸³ Ekkor döntötte tehát el, hogy a Zoltán nevet el fogja hagyni.

Bár nagyon várták a háború végét, Robert Z visszaemlékezése szerint keserű szájjal élte meg a fegyverszünet megkötését. 1918 novemberében már Philadelphiában laktak, ahol a fegyverszünet hírére hatalmas utcai ünnepléssel fogadták. Memoárjában kifejtette, hogy bár részt kellett vennie ebben az ünnepi forgatagban, közben zavarta, bántotta a tudat, hogy szülőhazája a vesztes oldalon állt a háborúban, és aggódott a jövője miatt.²⁸⁴ Végül a dolgok jó irányba indultak, hiszen a család helyzete jelentős fordulatot vett a világháború végével. A fegyverszünet 1918. november 11-i megkötése után nem sokkal, 1919 májusában a Selective Service Act is érvényét veszítette. Ezáltal a Gondos család hivatalos státusza is megváltozott ellenséges idegenről, pusztán idegenre. Ez megteremtette a lehetőséget Victor Sr-nak, hogy saját lábára álljon, aminek eredménye az 1920-as évek során kifejezetten sikeres építkezési vállalkozás, a Gondos Company megalapítása volt. A cég rengeteg iskola- és gazdasági épület mellett Atlantic City több – a korszakban kiemelkedő jelentőségű – szállodáját is felépítette. A háború befejeződése után nem sokkal a Pennsylvania állambeli Readingbe költöztek, ami egy új kezdet lehetőségét is hozta számukra. Jól érzékelteti hangulatukat a következő idézet Robert Z memoárjából: „Beszívtam a tiszta hegyi levegőt és éreztem a szabadság szellemét, most hogy többé már nem kell a világháború okozta feszültségektől és előítéletektől szenvednünk.”²⁸⁵

---

²⁸³ „Then and there I resolved that the first opportunity I would change my given name to something American-sounding.” Gondos, Recollections, 60.

²⁸⁴ Gondos, Recollections, 59.

²⁸⁵ „I breathed the clean mountain air and felt a spirit of freedom now that we no longer had to suffer the tensions and prejudices of the World War.” Gondos, Recollections, 61.

3.3. „Dübörgés” és „depresszió” az üzleti- és magánéletben

A Nagy Háború utáni első évtizedben a történelem egyik legnagyobb és legélénkebb gazdasági fellendülése következett be az Egyesült Államokban. Az emiatt „dübörgő húszas éveknek” (roaring twenties) is nevezett időszakban, a háború utáni fellendülésnek és Harding elnök *laissez-faire* gazdaságpolitikájának²⁸⁶ köszönhetően, az amerikai gazdaság legtöbb szegmense kiemelkedően jól teljesített. E szegmensek közül az autógyártás, az elektromos ipar és az építőipar külön kiemelendő. Közelebbről megvizsgálva az iparági adatokat az látható, hogy az amerikai autóipar 1914-ben még 560 ezer járművet állított elő, ami 1929-ben már 26,5 millióra emelkedett.²⁸⁷ A korszak legjelentősebb elektromos eszköze, a rádiókészülék 1925-ben a háztartások 19%-ában volt megtalálható, 1929-ben viszont ez már 35–40% közé volt tehető.²⁸⁸

Ami az építőipart illeti, az országos szintű növekedés általánosnak volt mondható mind a lakóépületek, mind a középületek tekintetében, emellett évről évre emelkedtek az infrastrukturális és a szuburbanizációs beruházások is. A Szövetségi Kormány hivatalos statisztikái alapján 1922 és 1929 között az építőipari beruházások átlépték az évi 3 milliárd dollárt. A csúcspont 1925 volt, amikor a 4 milliárdot is meghaladta.²⁸⁹ Az egyén szintjén a korszak talán legfontosabb jellemzője az általános jólét volt. A szociális jólét és az anyagi biztonság a társadalom többsége számára elérhetővé vált. 1924-ben például legalább 11 millió amerikai család jutott hozzá saját otthonhoz. Legtöbbjük megengedhette magának a korábban elérhetetlennek tűnő saját autót és ami még fontosabb, a betegbiztosítást is. Ez a folyamat fokozatos növekedést mutatott egészen az évtized végéig.²⁹⁰

A New York-i tőzsde összeomlása 1929-ben fordulópontot jelentett ebben a virágzó időszakban. Ez jelentette a nagy gazdasági világválság kezdetét. Az ipari termelés nagyot zuhant, ahogyan a befektetések is jelentősen visszaestek. Emberek milliói veszítették el megtakarításaikat és szinte azonnal adósságba süllyedtek. Ráadásul 1932-ben már több mint 15 millióan voltak munkanélküliek.²⁹¹ A válság az autógyártást, az acél-, olaj-, nehézgép- és

---

²⁸⁶ Salamon Konrád (főszerk.): *Világtörténet*. Akadémiai, Bp. 2006. 1053.

²⁸⁷ Johnson 2016: 715.

²⁸⁸ The Gilder Lehrman Institute of American History: Statistics: The American Economy during the 1920s. <https://www.gilderlehrman.org/history-resources/teaching-resource/statistics-american-economy-during-1920s> letöltve 2023. szeptember 10.

²⁸⁹ *Statistics of Building Construction, 1920 to 1937*. United States Department of Labor. Washington: US Government Printing Office, 1938, pg. 5.

²⁹⁰ Johnson 201: 716.

²⁹¹ “Great Depression History,” History.com, accessed March 11, 2021, <https://www.history.com/topics/great-depression/great-depression-history>.

építőipart érintette a legerősebben.²⁹² Az építőipari beruházások 1931 és 1934 között 1,2 milliárd dollárról 379 millióra zuhantak vissza – ami közel 70%-os süllyedést jelentett.²⁹³

A nehéz gazdasági helyzetből való kiutat Roosevelt elnök programja, a New Deal jelentette, amely 1933-ban vette kezdetét. A New Deal olyan törvények gyűjteménye volt, amelyek a mezőgazdaság, az ipar kulcsszektorai és a bankszektor talpra állítását célozták, emellett óriási kormányzati beruházásokat is tartalmazott a munkanélküliség visszaszorítására. A Roosevelt adminisztráció célja ez utóbbival az volt, hogy olyan munkahelyeket teremtsen, amelyek úgy biztosítanak megélhetést széles tömegeknek, hogy közben nem állítanak elő semmit a már jelentősen telített piacra. A program hatékonynak bizonyult, de nem vetett véget a válságnak maradéktalanul. 1938-ban például az ipari termelés még mindig csak az 1929-es év 72%-át érte el, a munkanélküliség pedig csak egyharmadával csökkent. A gazdaság teljes helyreállítása végül csak a második világháború idején valósult meg, elsősorban a fegyver- és lőszergyártás beindulásának köszönhetően.²⁹⁴

Milyen volt az amerikai magyar bevándorlók helyzete ebben az időszakban? A téma szempontjából érdemes lehet kissé közelebről vizsgálni őket ebben a történelmi helyzetben. Korábban már említésre került, hogy általánosságban véve a magyarok azzal a szándékkal érkeztek az USA-ba, hogy néhány év alatt elegendő tőkét tudjanak összegyűjteni saját föld vásárlásához az óhazában. Jelentős részük viszont az 1920-as évtized első éveiben ébredt rá arra, hogy amerikai tartózkodásuk végleges lesz. A háború utáni Magyarország helyzete – a vereséggel, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával, a proletárdiktatúrával és Trianonnal együtt – igen tragikus volt. Sokakat ezek az események motiválhattak a letelepedésre. Az elcsatolt területekről származó magyarok is inkább választották az Egyesült Államokban maradást a visszatérés helyett. A Horthy-korszak antiszemitizmusa a zsidó kivándorlók számára szintén a visszavándorlást gátló tényezők közé sorolható.²⁹⁵

Az „amerikások” végleges letelepedésének okai között első sorban mégsem ezeket kell keresnünk. A valódi ok a döntő többség esetében egyszerűen anyagi jellegű volt: az amerikai gazdaság robbanásszerű fellendülése egyszerűen sokkal vonzóbbá tette számukra az országot. A legvonzóbb dolgok az általában szegénység sújtotta paraszti sorból származó

---

²⁹² “Effects of the Great Depression on Industry,” <https://www.encyclopedia.com/economics/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/industry-effects-great-depression>. letöltve 2023. szeptember 10.

²⁹³ Statistics of Building Construction, 1920 to 1937. United States Department of Labor. Washington: US Government Printing Office, 1938, pg. 5.

²⁹⁴ Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Bp. 2007. 121.

²⁹⁵ Ezzel bővebben Prepuk Anikó kutatásai foglalkoznak, pl. Prepuk Anikó: A betegségyező egyesület és az önképzőkörök szerepe a magyar zsidó kivándorlók integrációjában New York Cityben a 20. század első felében. In: Horváth Zita és Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolc. 2015. 183–200.

magyarok számára az amerikai életmód, az iparosodott társadalom által kínált pénzügyi és politikai biztonság, és gyermekeik számára a jobb jövő lehetősége voltak. Az Amerikában töltött évek alatt szerzett összehasonlítási alapjuknak megfelelően világossá vált számukra, hogy munkakörülményeik is nagyságrendekkel jobbak, mint az óhazában. Jól illusztrálja mindezt az alábbi idézet: „Aki otthon még ökre után kullogott, itt saját gépkocsiján jár átlag óránként 30–40 kilométer, 20–30 mérföld sebességgel. Az amerikai életnek száguldó irama mögött mennyire elmaradnak az otthoni ökrös fogatok. Itt a farmer is truckkel szántja a földjét. Ugyan a legtöbb kivándorló Amerikában is a legalsóbb és legnehezebb és legkevésbé jövedelmező munkát végzi. Mégis az életnek egyetemes színvonala messze felül emeli őt az óhazai életnek ama szintje fölé, amelyet ő otthon elhagyott. Itt kényelmes, villaszerű otthonában lakik, villany, gáz, fürdő, automobil stb. Hogy’ hajoljon az ember újból annyira is, hogy bevonuljon újra a kis falusi bogárhátú, szalmafedeles házikó ajtaján? Körültekint és nem leli honát hazájában!”²⁹⁶

Új hazájuk gyakorlatilag egy másik civilizációs szinten kínált nekik lehetőségeket. Mindezt még fel is erősítette az amerikai propaganda, amely arra összpontosított, hogy amerikanizálja a bevándorlókat és megakadályozza visszavándorlásukat.²⁹⁷ Ezeknek az eredményeképpen a népszámlálási adatokban jól látszik, hogy míg 1920-ban a magyarok 28,4%-a vette fel az amerikai állampolgárságot, 1930-ra ez az arány közel duplájára, 55,7%-ra nőtt.²⁹⁸

E háttér-információk birtokában megkísérelhető a Gondos család életének vizsgálata az 1920-as és 1930-as években. Az Egyesült Államok történetével fennálló párhuzamok jól megfigyelhetők e két évtizedben. Az 1920-as években, ami az ország számára is igen intenzív volt, a család magán- és szakmai életében is lendületes felfelé ívelés figyelhető meg. A válságtól sújtott 1930-as években viszont ez a felfelé ívelés számukra is megtörik, több területen is válságos helyzetbe kerülnek. Erre a periódusra koncentrálok a következő oldalakon.

Ugyan a Gondos család nem tartozott a szegénység sújtotta paraszti elvándorlók körébe, a háború utáni dübörgő gazdaság számukra is rendkívüli lehetőségeket biztosított életszínvonaluk javítására. A háborús korlátozások feloldásának, valamint a gazdasági prosperitásnak köszönhetően az építőipar (amiben Victor Gondos Sr is érdekelt volt)

---

²⁹⁶ „Mit akar az Amerikai Magyar Katolikus Szövetség?” Cleveland, 1924. – idézi Puskás 1982: 320.

²⁹⁷ Erről bővebben: Leslie A. Hahner: *To Become an American. Immigrants and Americanization Campaigns of the Early Twentieth Century*. Recenzióm a kötetről: Rakita Eszter: Hogyan legyünk amerikaiak? *Klio* 29. 2020/4. 65–70.

²⁹⁸ Puskás 1982: 319.

ügyszintén jelentős fellendülésen ment keresztül. E gazdasági körülmények, valamint a tény, hogy a család már nem számított többé ellenséges idegennek, lehetővé tette Victor Sr számára, hogy régóta vágyott álmát megvalósítva függetlenedjen és megalapítsa saját vállalkozását.

A család ekkorra már Pennsylvania államban, Readingben telepedett le. Az évtized elején mindkét fiú egyetemre ment. Victor Jr 1920-ban fejezte be középiskolai tanulmányait Readingben, majd az év szeptemberében az Ann Arborban található University of Michigan hallgatója lett, építészmérnöki,

3. kép: Victor Gondos Jr tablóképe, 1920 (HSP BIES 3082)

4. kép: Robert Z. Gondos tablóképe, 1921 (HSP BIES 3082)

éves korában kezdett egyetemre járni, a Bethlehem (Pennsylvania) városában lévő LeHigh University-re, vegyészmérnök szakon. A többszörös költözés és az emiatti iskolaváltások (New York, Bridgeport, Cleveland, Dayton, Philadelphia, Reading) azt eredményezték, hogy az általános iskolát – még az 1913-ban szenvedett több hónapos betegsége miatt elvesztegetett idő ellenére is – mindössze hét év

később építész szakon.²⁹⁹ Élénken érdeklődött a háború, ill. a katonaság iránt, így katonai karrierben is gondolkodott. Ezért egyetemistaként jelentkezett a Parti Tüzérségi Hadtest újonnan létrehozott tartalékos tisztképző egységének (Coast Artillery Corps Reserve) alapozó kiképzésére.³⁰⁰ 1922-ben felvették a tüzéri törzsképzésre, aminek sikeres elvégzése után 1924 júniusában hivatásos katonává vált az Egyesült Államok hadseregének tiszti tartalékos hadtestében, hadnagyi rendfokozatban.

Robert Z egy évvel később, 1921 őszén, mindössze 16

²⁹⁹ A memoárban itt a „civil engineer” és az „architect” szavak szerepelnek. Az előbbit gyakran építőmérnöknek vagy mélyépítésznek magyarázzák, és nagyobb projektek (repülőterek, pályaudvarok) épületterveit készítik. Az utóbbit leginkább építésznek fordítják, és a kisebb épületek (lakóházak, közintézmények) tervezését végzi. Általánosságban az architect inkább művészi, míg a civil engineer inkább mérnöki vénát igényel.

³⁰⁰ A parti tüzérséget (US Army Coast Artillery Corps – CAC) 1901-ben alakították ki és ebben a formájában 1950-ig működött. Feladata az volt, hogy megszervezze az Egyesült Államok partjainak, kikötőinek védelmét, emellett a légvédelem ellátása is a CAC felelősségi körébe tartozott.

alatt fejezte be.³⁰¹ Szintén a vártnál hamarabb, 1921 júniusában érettségizett, ami igazi mérföldkőnek számított neki, memoárjában diadalittasan így emlékszik vissza: „...három, két különböző középiskolában töltött év után, győzelemmel telve ragadtam magamhoz az érettségimet.”³⁰² Végül az évátugrásoknak köszönhetően mind a ketten 1925-ben szerezték meg diplomájukat.

A családfő építészmérnökként kezdett egyéni vállalkozásba, ami a levelezések alapján az 1922-es évre tehető. Első olyan épületei, amelyeket ő maga tervezett és ő is épített fel, a pennsylvaniai Reading mellett található Allentownban voltak. Ebben a városban két gazdasági épület, az American Beauty Silk Mill és a Hygrade Silk Mill felépítéséért felelt. Az üzlet a kezdetektől fogva igen jövedelmezőnek bizonyult. 1924-re már elég jövedelmet biztosított számukra ahhoz, hogy valóra váltsák régi vágyukat: hogy az egész téli időszakra szabadságra mehessenek és tavaszig a déli államokba költözhessenek.

Egy 1924-ben kelt levelében Victor Sr meghagyta egyetemista korú fiainak, hogy vigyék az üzleti ügyeket, amíg ő feleségével szabadságát tölti. Ebből a levélből sokat megtudhatunk a család anyagi helyzetéről is. Kiderül, hogy rendelkeztek 550 db General Motors részvénnyel és 200 további részvénnyel egyéb, kisebb társaságoknál, összesen nagyjából 10.000 dollár értékben. Emellett több életbiztosítást is fizettek, melyeknek összértéke 21.000 dollár volt. Ezeken kívül kb. 2.000 dollár készpénz-tartalékjuk is volt.³⁰³ E számok jobb megértéséhez érdemes rápillantani, hogy mennyi lehetett a dollár értéke 1924-ben. Egy átlagos ipari munkás például egy év alatt 1.400 dollár körül kereshetett, egy jól fizetőnek számító pénzügyi állás, pl. biztosítási vagy ingatlanügynöki területen 1950 dollár körüli éves fizetést is jelenthetett.³⁰⁴ Ezek alapján kimondható, hogy Victor Sr-nak sikerült jelentős mennyiségű megtakarítást felhalmoznia mindössze pár évnyi önálló építőipari vállalkozói tevékenység során. Ezekből az adatokból, és abból a tényből, hogy megengedhették maguknak a teljes téli szabadságot, egyértelműen látszik, hogy az üzlet igen jövedelmezőnek bizonyult.

A következő évben, azaz 1925-ben a frissen diplomázott fiait nyári európai körutazásra tudta küldeni mindössze egyetlen projekt (a West Chester State Teacher's College Philips Memorial Building) profitjából,³⁰⁵ melyhez az utolsó hetekre feleségével együtt ő maga is csatlakozott, rokonlátogatás céljából. Az sem okozott gondot, hogy – már önállósodási

---

³⁰¹ Gondos, Recollections, 54.

³⁰² Gondos, Recollections, 70.

³⁰³ HSP BIES 3082, VGSr. levele IG-nak, 1924. január 20.

³⁰⁴ Derks 2009: 154.

³⁰⁵ Gondos, Recollections, 75.

kísérletének kezdetétől – rendszeresen anyagilag támogassa távolabbi rokonaikat Magyarországon. Tette mindezt annak ellenére, hogy egyetértett édesapja figyelmeztetésével, miszerint előbb vagyont kellett volna szereznie. „K. édes atyámnak igaza van, hogy még nem vagyok elég hosszú ideje önálló ahhoz, hogy független vagyonnal rendelkezem.” Ellenben, ahogy a levélben fogalmaz: „Hál’istennek, jövedelmünk elég jó, hogy abból jusson is, maradjon is.”³⁰⁶ Ahogyan az építőipar dinamizmusa nem csökkent az 1920-as évek második felében sem, úgy az 1926-tól – Victor Jr építészként való munkába állásától kezdve – már Gondos Company néven működő vállalat is számos köz- és lakóépület felépítésére pályázott sikeresen. Ezek közé tartozott például a Kolb’s Bakery péküzem Albany-ban (New York), vagy a Hotel Byron-on végzett munkák Atlantic Cityben (New Jersey), 1926-ban.³⁰⁷

A szakmai sikerek mellett viszont nem kerülték el őket a válságos helyzetek sem. Az 1915–1916-os börtönbüntetés után ugyanis 1926-ban ismét kettészakadt a család. Ennek hátterében Irene hosszasan húzódó tüdőbetegsége állt. 1926 decemberében Irene orvosi utasításra Colorado államba, Denverbe utazott egy több hónapos kezelésre. Az orvos véleménye szerint a teljes felépülésre minden esélye megvolt, de ehhez hosszú időre és megfelelő klímával rendelkező környezetre volt szüksége.³⁰⁸ Ezért esett a választásuk Denverre. Irene december első napjaiban indult el vonattal, sógornője, Gizi társaságában, aki végig mellette volt, hogy ápolja. Robert pedig autóval ment utánuk, és szintén Denverben maradt a kezelés teljes ideje alatt.

A kezelés hónapjai alatt Irene számos levelet váltott az Atlantic City és környékén dolgozó férjével. Az időszakból származó levelezésből kiderül, hogy évek óta rendszeresek lehettek egészségügyi problémái, az orvosok pedig igen nehezen tudták diagnosztizálni, hogy pontosan milyen betegsége lehetett. A vizsgálatok alapján hörghurutra (bronchitis) vagy tuberkulózisra gyanakodtak,³⁰⁹ de később kiderült, hogy több féle bakteriális fertőzése, illetve tüdőgyulladás is volt.³¹⁰ Az a gyanú is felmerült, hogy az egészségével kapcsolatos összes, sokszor már évek óta húzódó probléma a fogainak rossz állapota miatt legyengült immunrendszere lehetett.³¹¹ Akárhogy is, a coloradói klíma és a kezelés megtette hatását,

---

³⁰⁶ HSP BIES 3082, VGSr. levele GM-nak, 1921. február 5.

³⁰⁷ HSP BIES 3082, Work of Victor Gondos, C. E., R. E. 60th Anniversary, March 15, 1959. – Emlékkönyv a Gondos Company munkásságáról.

³⁰⁸ HSP BIES 3082, Dr. Stephen Vaczi levele VGSr-nak, 1926. december 6.

³⁰⁹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1926. december 22.

³¹⁰ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1927. január 3.

³¹¹ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. március 2.

kb. öt hónap után, vélhetően valamikor 1927 májusában már egészségesen, megerősödve térhetett vissza a Readingben lévő otthonukba.³¹²

A Gondos Company sikereinek csúcsa az 1928–1929-es évekre tehető, ahonnan két fontos projektet érdemes megemlíteni. Az egyik az 1928-ban felépült Hotel Jefferson, a másik pedig az 1929-ben elkészült Hotel Madison, mindkettő Atlantic City nevezetes Boardwalkján, azaz a város leglátogatottabb részén található. A Madison azért is kiemelendő, mert szinte rekordgyorsasággal, mindössze 95 munkanap alatt épült fel. A hotel tulajdonosai, elégedettségük kifejezésére és Victor Gondos iránti nagyrabecsülésük jeléül egy díszvacsorát is rendeztek a vállalkozó tiszteletére. A díszvacsora promóciós anyagában azt olvashatjuk, hogy „A Madisont a Gondos Company relatíve rövid idő, alig öt hónap alatt építette fel – ami figyelemre méltó eredmény egy ilyen színvonalú, karakterű, és ilyen minőségű hozzáértést megkövetelő épület esetében.”³¹³ A Jeffersont egyébként már lebontották, a Madison viszont jelenleg is üzemel, 1984. december 20-án felvették a Történelmi Helyek Nemzeti Jegyzékébe (National Register of Historic Places), azaz történelmi emlékhellyé nyilvánították.³¹⁴

Ez idő alatt Victor Jr – maga is építészként – már apjával együtt dolgozott a megszerzett építkezési munkákon. Emellett a tartalékos katonai karrierjét sem hanyagolta el. Szolgálati jegyzőkönyve (Military Record) szerint aktív ideje alatt az egyik legtevékenyebb tartalékos tiszt volt. Ahogy a dokumentum fogalmaz, átlag feletti szorgalommal, időt, energiát és pénzt nem kímélve szolgálta az ország javát.³¹⁵ Ez alatt azt érthetjük, hogy – mivel a tartalékosok saját polgári foglalkozásuk „kárára”, saját pénzükön jártak el szolgálatot teljesíteni – Victor munka- és szabadidejét, ill. pénzét is a hadseregre áldozta. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy 1928 őszi turnusán, október végén Calvin Coolidge elnök –

5. kép: Victor Jr századosi egyenruhában (HSP BIES 3082)

³¹² HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1927. május 20.

³¹³ The Madison: Atlantic City's Newest Fireproof Hotel. Ismertető pamflet a hotel megnyitójára, 1929.

³¹⁴ <https://www.nps.gov/subjects/nationalregister/database-research.htm#table> letöltve: 2024. február 10.

³¹⁵ US Senate Records, 1711/1636. VGJr. Military Record.

egy másik tiszttel együtt – őt jelölte ki a tüzérségi képzést elvégzettek közül arra érdemesnek, hogy főhadnagyi rendfokozatba lépjen.³¹⁶ Emellett alapító tagja volt Coast Artillery Club nevű tiszti klubnak Washington, DC-ben. Az 1930-as évek elejétől pedig rendszeresen publikált katonai és hadtörténeti témájú írásokat a parti tüzérség folyóiratába, illetve több helyi újságba is. Igyekezetét 1930-ban századosi rendfokozatba való előléptetéssel ismerték el.

Robert a vegyész-mérnöki diploma megszerzése után, ősszel beiratkozott posztgraduális képzésre, de néhány hónap után félbehagyta, mivel haszontalannak találta. Ezután 1926 és 1930 között számos New Jersey vegyipari cégnél dolgozott például Bayonne és Elizabeth városokban. 1926 februárjától 1927 áprilisáig a Readingben található Althouse Chemical Company alkalmazásában állt kutatóvegyészként, 1927 júniusától 1930 júliusáig pedig elemző vegyészként dolgozott az American Cyanamid Companynál, a cég warnersi telephelyén, New Jersey államban.

Az évtized során tapasztalt felfelé ívelő életpálya a kirobbanó nagy gazdasági világválsággal – az ország gazdaságához hasonlóan – komoly törést szenvedett. A krízis szeleit 1932-ben kezdték igazán megtapasztalni, innentől kezdve ugyanis jól érzékelhetően nehezebben lehetett építkezési munkákat szerezni. Amikor időnként el is nyertek egy projektet, akkor az csak rendkívül alacsony áron sikerült. Egy ilyen, egészen kis postaépület munkálatainak megkezdése után nem sokkal, 1933. január 27-én az összes bank bezárt Atlantic Cityben, ami – mivel ott tartották tartalékaikat – azt jelentette, hogy a cég fizetéképtelenné vált. „Ahogyan máskor is krízisekkel teli élete során [Victor Sr] óriási bátorságot és találékonyságot mutatott a feszült helyzet kezelésében”.³¹⁷ Hogy ki tudja fizetni a munkásait, 1.000 dollárt a saját életbiztosításából emelt ki, pár száz dollárt pedig kölcsön kért – ideiglenesen ezen a módon meg tudta menteni cégét a csődtől.

E nehéz időszak nyomai megtalálhatóak a családi magánlevelezésben is. Egy 1932. augusztus 9-én kelt levélben például Victor Sr arról panaszkodott feleségének Irene-nek, hogy szigorú korlátozásokra lesz szükségük, mert a bevételeik nagyon lecsökkentek. Ahogy – igen pesszimista hangvételben – fogalmaz, „nyugodtan kijelenthetjük, hogy esetleg pár száz dollárunk marad a működési költségeken felül, de ez és még pár száz dollár aranyban, plusz még amit sikerül összeszednem a részvényeink eladásából alig lesz elegendő, hogy át

---

³¹⁶ Reading Times, 1928. október 30.

³¹⁷ Gondos, Recollections, 78.

tudjuk vészelní a telet.”³¹⁸ Jól látható a kontraszt az ügyeik 1924-es állásával, amikor épp eldöntötték, hogy a teleket délen, szabadságon kívánják tölteni.

A későbbi évek sem tartogattak sok javulást. A már említett postaépületet 1933 végére befejezték, aminek eredménye 7.000 dollárnyi kifizetetlen számla lett. Következő kivitelezési munkájukhoz kölcsönt kellett felvenniük, és a Hotel Madisont működtető részvénytársaságnál lévő részvényeik egy részét is el kellett adniuk. A válság idején a mélypontot 1935 februárjában érték el, amikor a Reading Bank érvényesítette zálogjogát és lefoglalta a család házát is. Emiatt a Hotel Madisonba kellett beköltözniük a megmaradt részvényeik osztalékának terhére.

Mindezekre ráadásként, helyzetüket még rosszabbá tette, hogy idősebb fiuk, Victor Jr súlyosan megbetegedett, ami nem csak fizikailag, de mentálisan és anyagilag is nagy megterhelést jelentett az egész családnak. Emiatt is érdemes kicsit bővebben foglalkozni az esettel. Még egy 1928-as katonai szolgálati időszakában neki és katonatársainak Washington, DC-ből kellett autóval Fort Monroe-ba eljutnia. Az út során óriási viharok érték őket, az átázásnak pedig súlyos következményei lettek.³¹⁹ Egészen 1931 őszéig viszonylagos zavartalansággal tudta folytatni katonai szolgálatát, amikor hirtelen elkezdett romlani az állapota: erős hát- és fejfájásra, illetve nyakmerevedésre panaszkodott. Az ezt követő hónapokban számos szakorvost felkeresett Philadelphiában és Atlantic Cityben, akik előrehaladott arthritis tüneteivel kezdték kezelni. 1932 februárjától állapota már olyan súlyos volt, hogy folyamatosan ágyhoz volt kötve, és gyakorlatilag rokkant állapotba került. Ebben az időszakban – egyik felettes tisztje (Hershel E. Smith) elmondása szerint – radikálisan megváltozott, veszített magasságából és súlyából is, deréktól fölfelé teljesen merevvé vált.³²⁰ Victor Jr súlyos állapota következtében teljesen munkaképtelenné vált, mintegy tíz éven keresztül elvesztette keresőképességét, emellett pedig kezelése rengeteg pénzt emésztett fel.³²¹

A betegség lefolyása és a családra gyakorolt súlyos hatása jól nyomon követhető a családi levelezés alapján. Victor Sr nővérének magyar nyelven írt levelében részletesen leírja fia

---

³¹⁸ „I feel safe in saying that we will have a few hundred dollars to show above the operating expenses, but this plus the few hundred dollars in gold, plus whatever I may later realize by selling some of our listed stocks will barely see us through the Winter.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. augusztus 9.

³¹⁹ Az eset részletesebb leírása Bevándorló, katona, történész – Victor Gondos Jr. életpályája című tanulmányomban olvasható. In: Ambrus László, Rakita Eszter (szerk.): *Magyar katonák a világ tájain – „Idegen hadakban”*. Líceum, Eger. 2022. 141–157.

³²⁰ Uo.

³²¹ US NARA 46: Records of the U.S. Senate, 1789–2015: 1711/1636: “Military Record”. An Act Granting a Pension to Captain Victor Gondos, Junior. United States Congress, House, Committee on Invalid Pensions. 1940.

állapotát: „Victor hónapok, s talán évek óta nagyon súlyos bajban szenved. A baj neve: Spondylitis (ossificians ligamentosa, – hátgerinc – merevedés), amelyhez a múlt nyár óta hozzájárult az u.n. myositis, nyak-merevedés. [...] Victor most éppen 8 hete van egy [...] privát-szobában, több specialista kezelése es Pemberton fő-kezelése alatt. A haladás nekünk, akik azelőtt a lassú pusztulást láttuk, igen jelentékeny. De hetek, talán hosszú hónapok múlnak még el, mielőtt Victor-t hazahozhatjuk és hosszú hónapok azután is, míg újra munkaképes lesz.”³²²

Az állapota 1932 áprilisában már valóban súlyos lehetett, olyannyira, hogy öccsének 26-án küldött levelében például arról ír, hogy mandulaműtetre készül, de gázzal fogják érzésteleníteni, mert a helyi érzéstelenítéshez nem tudja kinyitni a száját.³²³ A több hónapos kezelés ellenére még az augusztusi levelekben is azt láthatjuk, hogy állapota nem javult, sőt valószínűleg rosszabbodott is. Apjának küldött levelében arra panaszkodik, hogy egy újabb kialakult fájdalom miatt már a háterősítő segédeszközt sem tudja használni, felsőnyaki csigolyája pedig teljesen megmerevedett. Ugyanakkor reményét fejezi ki, hogy képes lesz nagyjából egyenesen járni, amikor az orvos visszatér szabadságáról. Egészségi állapotát hadtörténelmi hasonlattal élve jellemzi: „Úgy érzem, hogy Gettysburgöt megharcoltuk és megnyertük, és az út most már tiszta Appomattox felé, de természetesen ez nem egy rövid út.”³²⁴ A polgárháborús helyszínekkel arra utalt, hogy betegségében fordulóponton van túl, és már csak a végső csatát kell majd megnyernie. Sajnos nem lett igaza, Appomattox innen még igen messze volt. Négy nappal későbbi levelét például már diktálnia kellett az ápolónőjének, mert nem érezte jobb karját.³²⁵

Az ekkorra már begyűrűzött válság miatt a levelekben rendszeresen visszatérő téma a pénz kérdése. Victor több alkalommal kifejezi, hogy bántja, hogy megterheli a családot a kezelése. Ezeket az éveket jól jellemzi Robert visszaemlékezéseinek ide vonatkozó része: „Victor három éven keresztül nagy fájdalmaktól szenvedett gerinc artritise miatt, de mikor visszaköltöztünk pennside-i otthonunkba, 1933 májusában, Dr. Alexander káliumos jódot adott neki, ami szinte csodával határos mértékben játszott szerepet az artritisz aktív folyamatának megállításában. Vic betegsége nagy nyomást helyezett a család minden tagjára, ezért mi mind megkönnyebbülve néztük állapotának javulását.”³²⁶ Állapotában 1934

---

³²² HSP BIES 3082, VGSr levele özv. Somossy Miklósnénak, 1932. április 3.

³²³ HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1932. április. 26.

³²⁴ „I rather feel that Gettysburg has been fought and won and the road is now clear toward Appomattox but of course that is not a short road.” HSP BIES 3082, VGJr levele VGSr-nak, 1932. augusztus 10.

³²⁵ HSP BIES 3082, VGJr levele VGSr-nak, 1932. augusztus 14.

³²⁶ Gondos, Recollections, 78.

folyamán valóban kezdett némi javulás mutatkozni. Az év vége felé Georgia államba küldték kezelésre. November 7-én kelt, az egész családnak címzett levelében azt írta, erősebbnek érzi magát és aznap már 111 font volt a súlya. Ez mindössze kb. 50 kg-nak felel meg, ami mutatja, hogy a betegség milyen súlyos állapotromlással járt. Sikerként könyveli el, hogy egyszerre több mint egy órát képes sétálni. Amint képes volt hosszabb távokat megtenni, rendszeresen tartott hadtörténelmi témájú előadásokat a helyi középiskolában, elsősorban a polgárháború időszakával kapcsolatban.³²⁷

A család szerencséjére 1935 pozitív fejleményeket is hozott számukra. Némi politikai hátszélnek is köszönhetően a cég sikeresen megszerzett néhány épület-kivitelezést a Public Works Administration-től (PWA), amit Rooseveltnél a New Deal keretében hozott létre. Ez elsősorban iskolaépületek felépítését jelentette Pennsylvania államban. Ebben az évben, mivel a kivitelező munkák még a PWA megléte mellett is ritkábbak voltak, a cég tervezőmunkákat is újra vállalni kezdett. Innentől rendszeresen nyertek el újabb projekteket, ami sikeresen stabilizálta a család anyagi helyzetét. Ez egyben arra is lehetőséget adott, hogy Victor Jr már-már benuválassal járó betegségét is kikúráltassák: már egy három hónapos kezelésre is futotta Budapesten, a Szent Lukács termálfürdőben. Mivel járása még mindig bizonytalan volt, édesanyja is elkísérte az útra.

1936 augusztusának elejétől a Szent Lukács termálfürdőben, szigorú beosztás szerint vett részt különböző gyógyászati foglalkozásokon. A fürdők, masszázások és a tornagyakorlatok eredményei hamar mutatkozni kezdtek. Szeptember 10-én anyja, Irene örömmel számol be férjének írt levelében arról, hogy fiuk egyre magasabbra tudja emelni a karját,³²⁸ nyolc nappal később pedig már azt írja, hogy Victor a feje fölé is fel tudja emelni a kezét.³²⁹ A több éven át tartó amerikai orvosi kezeléseket, valamint a magyarországi gyógyfürdőben kapott kúra együttes hatására Victornak sikerül kilábalni a súlyos betegségből, de gyakorlatilag új életet kellett kezdenie. A betegség egyaránt tönkretette Victor ígéretes építési és katonai karrierjét, emellett hosszú évekig megakadályozta a pénzkeresésben. Hosszan tartó betegségének és az aktív szolgálatra való alkalmatlanságának következtében 1935 júliusában a hadsereg inaktív állományba helyezte a fiatal századost. Ez különösen fájdalmasan érintette, hiszen karrierjében épp erre az évre tervezte az őrnagyi rendfokozatba lépést.

---

³²⁷ HSP BIES 3082, VGJr levele családjának, 1934. november. 7

³²⁸ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 10.

³²⁹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 19.

Hogy ez mennyire fontos volt számára, az is mutatja, hogy 1939. január 5-én kelt levelében arra kérte Pennsylvania állam kormányzóját, George Howard Earle-t, hogy (ahogy ő fogalmazott) egy „megnyomorodott tiszt szentimentális vágyát teljesítve” adományozza neki a tiszteletbeli őrnagyi rendfokozatot.³³⁰ Ezt a kérését nem teljesítették. Mivel tisztában volt vele, hogy sem építési, sem katonai karrierje nem folytatódhat a korábbi formájában, más szakmát keresett. Mikor betegsége már lehetővé tette, beiratkozott a University of Pennsylvania történelem szakára, amit 1941-re el is végzett.

3.4. Jó állampolgár vagy náci kém?

A második világháború kitörése 1939 szeptemberében az 1919–1920-as békerendszer és az 1929-ben indult gazdasági világválság következménye volt. A háborút a náci Németország és a Szovjetunió Lengyelország elleni közös offenzívája indította el, ami maga után vonta az Egyesült Királyság és Franciaország Németországnak küldött – a Csehszlovákia elleni agresszió óta már érlelődő – hadüzenetét. Kelet-Ázsiában Japán hasonlóan agresszív terjeszkedést folytatott, számos területet elfoglalva Kínában és jelentős mértékben előre nyomulva a Csendes-óceán szigetvilágában, ami már az amerikai külpolitikai érdekeket is sértette. Az USA viszonylag sikeresen őrizte izolacionista külpolitikáját, ugyanakkor anyagilag és hadianyagokkal is támogatta a brit és szovjet szövetségeket.

Az ország az 1941 decemberi Pearl Harbor elleni, hivatalos hadüzenet nélküli japán támadásig tudta megtartani katonai semlegességét. Ezt megelőzően az amerikai-japán kapcsolatok már 1931 óta fokozatosan romlottak. A Csendes-óceánon 1937 óta folyamatosan terjeszkedő Japán ellen jelentős szankciókat vezettek be és blokáddal igyekeztek elvágni Japánt a hadviseléshez szükséges nyersanyagoktól. Ez a lépés készítette a japán kormányt arra, hogy meghozza a döntést az USA elleni nyílt agresszió felvállalására. Pearl Harbort 1941. december 7-én támadták meg, amit már másnap követett az amerikai hadüzenet, amivel az USA belépett a második világháborúba, végleg véget vetve az izolacionista külpolitikának.³³¹ A Japánnak küldött hadüzenetet követően hamarosan, december 11-én az Egyesült Államok Németországnak is hadat üzent. Magyarország ugyan nem kapott hivatalos hadüzenetet, de a diplomáciai kapcsolatokat még decemberben megszüntették. Hivatalosan Magyarország 1942 júniusában üzent hadat az Egyesült Államoknak.³³²

---

³³⁰ HSP BIES 3082, VGJr levele George H. Earle kormányzónak, 1939. január 5.

³³¹ Romsics 2007: 162–163.

³³² Frank – Magyarics 2018: 337–340.

Miután az USA hadviselő országgá vált a Szövetségesek oldalán – az első világháborúhoz hasonló módon – az Amerikában élő, ellenséges országokból származó bevándorlók ellenséges idegenekké váltak.³³³ Ahogyan az széles körben ismert, a japán-amerikaiak szenvedték el a legdrasztikusabb bánásmódot. A Szövetségi Nyomozóiroda (Federal Bureau of Investigation – FBI) kb. 2.000 főt állított elő az ország biztonságára potenciálisan veszélyes, kémtevékenységgel gyanúsíthatókként.³³⁴ A legnagyobb atrocitás azonban annak a 115–120 ezer japán-amerikainak (férfiak, nők és gyerekek is) az internálása és gyűjtőtáborokba zárása volt, akiknek a zöme emiatt teljesen ártatlanul elveszítette otthonát, minden tulajdonát, sokuk pedig még a megélhetését, vállalkozását is.³³⁵ Ugyanakkor, hozzávetőleg 150 ezer, Hawaiiin élő japán-amerikai semmit nem tapasztalt ebből az ellenséges diszkriminációból, illetve érdemes megemlíteni azt is, hogy több mint 300 ezer japán-amerikai katona szolgált az amerikai hadseregben a második világháború ideje alatt.³³⁶ A japánok mellett az USA-ban élő németek közül is kerültek internálótáborokba, noha jelentősen kisebb arányban. A német-amerikaiak esetében csak a potenciálisan veszélyesnek kerültek internálásra, a japánokéhoz hasonló szisztematikus letartóztatási hullámra nem került sor.³³⁷ Az FBI nyomozásainak eredményeként mintegy 1.400 német és kb. 250 olasz származású személyt tartóztattak le kémtevékenység gyanújával.³³⁸

Az egész magyar háborús részvétel mögött húzódó motivációt – Trianon revízióját – az 1938-as és 1940-es két bécsi döntés igazolni látszott. Ám a Hitler segítségével visszaszerzett területek árát meg kellett fizetni azzal, hogy Magyarország a Háromhatalmi Szerződés aláírásával csatlakozott a Tengelyhatalmakhoz, katonai segítséget nyújtott Németországnak, emellett hadat kellett üzennie Hitler ellenségeinek, köztük az USA-nak is.

Puskás Julianna igen találó megfogalmazása szerint a második világháború idején az Egyesült Államokban élő magyarok számára a „megosztott szív dilemmáját” hozta el az amerikai hadba lépés.³³⁹ Ismételten az a helyzet állt elő, hogy a régi és új hazájuk – hasonlóan az első világháborúhoz – egymás ellenségévé vált. Habár az amerikai magyarok többsége örült a visszaszerzett területeknek, ugyanakkor sokan aggódtak a Hitlerrel való szövetkezés

---

³³³ Az ilyen jellegű törvénykezés értékeléséről az első világháború esetében lásd: Nancy Gentile Ford: *The Great War and America: Civil-Military Relations During World War I*. Greenwood, 2002.

³³⁴ Daniels 2002: 303.

³³⁵ A japán-amerikaiak által átélt megpróbáltatásokkal kapcsolatban lásd: Stephanie Hinnert: *Japanese American Incarceration: The Camps and Coerced Labor During World War II*. Philadelphia, 2021.

³³⁶ Sowell 1981: 174.

³³⁷ Personal Justice Denied, 284. <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied> letöltés 2024. április 10.

³³⁸ Uo.

³³⁹ Puskás 1982: 406.

lehetséges következményei miatt. Az amerikai magyarok jelentős része emellett szégyellte is magát a Hitlerrel kötött szövetség miatt. Pearl Harbor után csak Clevelandben 1.300 magyar jelentkezett a hadseregbe. Megugrott az állampolgársági kérelmek száma, közben pedig elindult a magyar nyelv használatának visszaesése is.³⁴⁰

Az American Hungarian Federation igyekezett minél előbb világossá tenni álláspontját a háború kérdésében, ezért jegyzéket küldtek már 1941. január 7-én – közel egy évvel Pearl Harbor előtt – a Szövetségi Kormánynak. Ebben leszögezték, hogy „a magyar származású amerikai polgárok megdöbbenéssel értesültek arról, hogy Magyarország kormánya nem térhetett ki a tengely-hatalmak közötti szerződés elől és abban a meggyőződésben vannak, hogy a szerződés aláírása következtében a magyar kormány elvesztette szabad cselekvő képességét.”³⁴¹ Emellett a közismert emigráns politikus, Eckhardt Tibor által indított Független Magyarországért Mozgalom is nyilatkozatot adott ki, mely szerint „a magyar nemzet nem felelős a jelenlegi kormányának politikai irányelvei és cselekedetei miatt, amelynek döntései nyilvánvalóan a náci nyomás hatására történnek.”³⁴² Tehát az amerikai magyar közösségek prominens figurái azon dolgoztak, hogy az amerikaiak megértsék: Magyarország csak azért lépett be a háborúba, mert Németország erre kényszerítette (még ha ez nem is felelt meg a valóságnak).

A legtöbb amerikás szívén viselte honfitársaik sorsát az óhazában. Ennek megfelelően, amikor a Magyarországot elérő háborús pusztítás mértéke láthatóvá vált Amerikából is, azonnal segélyakciókat szerveztek: gyógyszert, ruhákat, pénzt küldtek haza. A katasztrófa még azokat is segítségre sarkallta, akik már rég elvesztették személyes kötelékeiket az óhazával. Emellett, az idősebb bevándorlók konfliktusba keveredtek gyerekeikkel, a „második generációsokkal”. Előbbiek érthető módon erősebben kötődtek Magyarországhoz, mint az utóbbiak, akik például jobbnak tartották nem felfedni magyar származásukat, tekintve, hogy Magyarország német szövetségben harcolt. Általánosságban a magyar bevándorlók nagy többsége hűséges volt választott hazájához, az Egyesült Államokhoz is.³⁴³ Vásároltak például hadikötvényeket, egészségügyi csomagokat készítettek és küldtek a katonáknak, önkénteskedtek (például vért adtak), és ami talán a legfontosabb, sok második generációs magyar még katonaként is szolgált az amerikai hadseregben. Megemlítendő az

---

³⁴⁰ Puskás 2000: 254.

³⁴¹ Várdy 2005: 246.

³⁴² Várdy 2000: 375.

³⁴³ Ugyanennek a jelenségnek az első világháború alatti jellemzőiről lásd Ambrus László: *Az első világháború és az amerikai magyarok. Katonai szolgálat és sajtóbéli visszhangok, különös tekintettel New York államra.* PhD-disszertáció. Eger, 2023.

is, hogy sokuk számára még gazdasági előnyöket is jelentett a háború, hiszen a háborús gazdaság felvirágzása több és jobb munkalehetőséget, ill. jóval magasabb fizetéseket hozott számukra.

Az amerikai hadba lépéssel kapcsolatban még egy fontos üggyel foglalkozni kell. Ahogy korábban említésre került, az amerikai hatóságok rengeteg, ellenséges országokból származó „idegent” zaklattak, letartóztattak, internáltak. Magyarokkal kapcsolatban ilyen jellegű atrocitásokról nem tudunk. Tudjuk viszont, az OSS az amerikai magyar közösség után is folytatott nyomozásokat. Az Stratégiai Szolgálatok Hivatalát (Office of Strategic Services) 1942-ben alapították háborús hírszerzési céllal, a szervezet a CIA (Central Intelligence Agency), azaz a Központi Hírszerző Ügynökség elődjének számít. Az egyébként nem különösebben kiterjedt nyomozás mindössze egyetlen beszélgetésből állt, amit az American Hungarian Federation főtitkárával, Kerekes Tiborral folytattak. Kerekes válasza alapján az OSS megállapította, hogy az amerikai magyarok többsége háborúellenes, és az Egyesült Államoknak küldött magyar hadüzenet teljesen megdöbbenette őket. Azt is megjegyezték, hogy bármily erősen próbál hatni a magyarországi revizionista propaganda az amerikai magyarság körében, döntő többségük mégis elkötelezett az Egyesült Államok felé.³⁴⁴

Mindemellett volt egy 1943. július 8-án kelt terjedelmes memorandum, amelyet az OSS idegen nemzetiségek ügyeivel foglalkozó részlege (Foreign Nationalities Branch) állított össze az Egyesült Államokban működő magyar politikai és társadalmi szervezetek tevékenységéről és vezetőikről. Ebben arról is írtak, hogy „...továbbra is befolyásolja az itteni magyarokat a revizionista és nacionalista propaganda, amely a trianoni szerződéssel kapcsolatos kiábránduláson alapul. [...] A magyar-amerikaiak tömegei Hitler győzelmeitől remélték a háború kezdeti szakaszában az elszakított területek visszaszerzését, ezért általában nem elleneztek Magyarországnak a (német-olasz) tengelyhez való igazodását.” Amikor viszont Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak, úgyszólván kivétel nélkül „lojálisaknak bizonyultak Amerika iránt”. Horthy Miklós, ill. a magyar kormányzat magatartásával kapcsolatban úgy módosult az amerikai magyarság többségének álláspontja, hogy csak a német nyomás miatt adták be a derekukat.³⁴⁵

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a Szövetségi Kormány nem látott valós fenyegetést az amerikai magyarokban, így nem tartották indokoltnak, hogy lépéseket tegyenek ellenük, ahogy tették például a japán-amerikaiak esetében. Azonban ez nem zárja ki annak a

---

³⁴⁴ Szilassy Sándor: Az amerikai magyarság a második világháborúban. *Nyelvünk és Kulturánk* 111 (2000 július–Szeptember). 48.

³⁴⁵ Uo.

lehetőségét, hogy egyéni esetekben előfordulhatott, hogy a kormány nyomozást folytatott akár magyar származású állampolgárai ellen is.

Az ilyen jellegű kémelhárító nyomozásokat 1939-től az FBI folytatta. Ezeket a nyomozásokat a szövetségi országszerte nem csak ellenséges államok polgárai ellen folytatták, de olyan amerikai állampolgárok ellen is, akik ellenséges országokból származtak. Ennek oka az úgynevezett „ötödik hadoszlop” tevékenységtől való félelem volt. Ezt a kifejezést az ellenséges kémtevékenység bizonyos típusainak leírására használják, pl. olyanra, amikor a kémek célja, hogy előkészítsék a megszálló hadsereg bejutását az adott országba. Maga az „ötödik hadoszlop” kifejezés a spanyol polgárháborúból származik. Emilio Mola tábornoknak tulajdonítják, aki egy rádióbeszédében elmondta, hogy Madridot négy hadoszlop vette körül a négy égtáj felől, de a városon belül egy „ötödik hadoszlop” is dolgozik a támadók segítségével. Ötödik hadoszlop lehet ellenséges kémek vagy belső árulók egy csoportja, akiknek feladata a demoralizálás, a megosztás, a zavarkeltés és az ellenséges katonák bejutásának támogatása az invázió megindulásakor. Eszköztárukban a kémkedés, a szabotázsakciók és bármilyen más felforgató-tevékenységek is megtalálhatók.

A második világháború idején Olaszországot, Japánt és a Szovjetuniót is gyanúsította az Egyesült Államok „ötödik hadoszlop” akciókkal, de mégis a náci Németország volt az, amitől az amerikaiak leginkább tartottak ebben a tekintetben. Az emiatti aggodalom népszerű és nem utolsó sorban egyszerű válasz volt a németek gyors európai győzelmeire, hiszen sokak számára nehezen volt hihető, hogy a Blitzkrieg sikeres lehetett jelentős belső segítség nélkül a megtámadott országokból.³⁴⁶ Ez volt a fő alapja a kémhisztériának számos európai országban, ami hamar eljutott az Egyesült Államokba is, annak ellenére, hogy Hitler rövid távon nem számolt az USA-val mint ellenséges országgal. Másrészt viszont a német kémektől való félelem nem volt alaptalan, különösen annak fényében, hogy az első világháborúban igen kiterjedt propaganda- és szabotázsstevékenységet folytattak a németek amerikai földön.³⁴⁷ Mindezek következtében a Fehér Ház és más hivatalok több ízben kijelentették, hogy a „Náci Ötödik Oszlop” rendkívül magas nemzetbiztonsági kockázatot jelent.

Az 1908-ban alapított Szövetségi Nyomozóiroda 1933-ban kapta meg a legfőbb szövetségi szintű bűnüldöző szervezet szerepét. Azzal, hogy sikerült elfognia a szesztilalom

---

³⁴⁶ Francis MacDonnell: *Insidious Foes: The Axis Fifth Column and the American Home Front*. New York. 1995. 3.

³⁴⁷ Lásd: Tracie Provost: *Spy Games: German Sabotage and Espionage in the United States, 1914–1916*. *FCH Annals. Journal of the Florida Conference of Historians*, 18 (2015) 22. sz. 123–136.

idejének legveszélyesebb bűnözőit, a szervezet és vezetője J. Edgar Hoover³⁴⁸ országos ismertséget és népszerűséget szerzett magának. Kémelhárító feladatokat 1936 óta láttak el, majd 1939-ben Rooseveltnél az FBI-t jelölte meg e terület vezető szerveként. Erről szóló memorandumában úgy fogalmazott, hogy „a kémkedés, kémelhárítás és a szabotázsok alapos tanulmányozása után amellyel foglalkozni kell, hogy ebben az országban a munka jelentős részét az FBI irányítása alatt kell végezni.”³⁴⁹ Ettől kezdve a hivatal – szélsőséges szervezetek után kutatva – állandó megfigyelés alatt tartotta az amerikai társadalmat. Az USA-ban alapvetően a bűnelkövetés megalapozott gyanúja, és bírósági engedély szükséges az állampolgárok megfigyeléséhez, de a második világháború idején az FBI felhatalmazást kapott erre tényleges büntény gyanúja nélkül is, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy bárki után kémkedhettek mindenféle indoklás nélkül.

Bár a lakosság általánosságban együttműködött a hatóságokkal, a közvélemény mégis megosztottnak bizonyult annak kérdésében, hogy mekkora szabadság jár az FBI-nak a megfigyelésre. Egyrészt sok amerikai tartott tőle, hogy a Gestapo valamiféle amerikai verziója fog így létrejönni, tekintve, hogy az FBI túl agresszív és a szabadságot veszélyeztető technikákat alkalmaz. Mások viszont elégedetlenek voltak Hooverrel és beosztottjaival, és kritizálták őket, hogy nem tesznek eleget azért, hogy megóvják az országot az idegen kémektől és a belső ellenségektől. Mindemellett a lakosság egy része még önkéntes csoportokat is létrehozott, hogy segítse a hatóságokat és saját kezébe vegye az általuk kémnek tartott személyek elfogását. Az FBI vezetősége nem támogatta az efféle önbíráskodást, mert természetesen akadályozta a hivatásos nyomozók munkáját. J. Edgar Hoover elvárta ugyan a lakosság együttműködését, de mindössze ún. „lehallgató állomások” (listening posts) formájában, azaz elvárás volt, hogy ha bárki bármi gyanúsat hall, azonnal jelentse, majd hagyja a „profikat”, hogy végezzék a munkájukat.

Hoover úgy tartotta, hogy a sikeres kémelhárító munkához az FBI-nak szüksége van a társadalom támogatására. Ahhoz, hogy ezt elérje, fenn kellett tartania egy bizonyos szintű állandó félelmet a lakosság körében. Az ország helyzetét nyilvános beszédeiben igyekezett minél veszélyesebben lefesteni, olyan állításokat megfogalmazva, mint pl.: „Történelmünk során a nemzetünk biztonsága még sohasem volt olyan fenyegetés alatt, mint most. [...] Hitszegők és természetek járnak mindenütt és céljuk, hogy gyengítsék demokráciánk

---

³⁴⁸ J. Edgar Hoover (1895–1972) 1924-től egészen haláláig töltötte be az FBI igazgatói pozícióját. 1976-ban, éppen Hoover túl hosszú regnálásának okán a Kongresszus bevezette az egyszeri, 10 éves ciklusra szóló kinevezést az FBI igazgatói posztjára.

³⁴⁹ MacDonnell 1995: 166.

szerkezetét; a totalitárius kormányok küldöttei alá akarják ásni hazafiságunkat és el akarják ültetni saját gyűlölet doktrínáikat. Felforgató erők behatoltak a társadalom minden területére, szövetségeseket keresnek az iskoláinkban, templomainkban és civil szervezeteinkben. Az Amerika ellenes tevékenységek veszélye nem kitaláció, hanem valóság.³⁵⁰ Mint látható, ezek a beszédek joggal ébreszthettek pánikot a társadalom széles rétegeiben. Ugyanakkor Hoover tartott attól, hogy – az épp általa is felkorbácsolt – hisztéria esetleg kikerül az irányítása alól. Azzal próbálta enyhíteni szavainak súlyát, hogy minden platformon hangsúlyozta: „Amerikának ébernek és kell lennie, de emellett józannak és nyugodtnak is [...] nincs időnk hisztériára, alaptalan pletykákra vagy pattanásig feszülő előítéletességre.”³⁵¹ Hoovernek tehát állandóan egyensúlyoznia kellett a társadalom véleményét és reakcióit, hogy hivatala hatékony munkavégzését biztosítsa.

Hoover vezetése alatt az FBI igen széles körben gyűjtött adatokat a lakosságról, esetenként a törvények megszegésével is. Felhatalmazta ügynökeit arra, hogy személyes adatokat gyűjtsenek gyakorlatilag bárkiről, akivel kapcsolatban felmerült a gyanú, hogy akár csak szimpatizálnak is németekkel, olaszokkal vagy kommunistákkal, mivel e három körből számítottak leginkább ötödik oszlopos tevékenységre. Az ügynökök összeállítottak egy listát a „különböző Egyesült Államokbeli úgynevezett radikális és fasiszta szervezetek” lehetséges tagjairól, továbbá olyan lapszerkesztőkről, lapkiadókról, de még egyszerű előfizetőiről is olyan újságoknak, amelyek valamilyen módon fasiszta vagy kommunista szervezetekhez voltak köthetők. Az FBI célja az volt, hogy listázza a gyanúsak tartott személyek nevét, feltérképezze kapcsolati hálójukat és minden lehetséges adatot begyűjtsön róluk. A hivatal leggyakrabban alkalmazott eljárásai közé tartozott a beépülés, telefonok lehallgatása, „poloskák” telepítése, informátorok beszerzése, adatgyűjtés nyilvános, személyes és munkáltatói dokumentumokból.³⁵²

Az ezek alapján készült lista két kategóriára osztotta az megfigyelteteket: azokra, akiket le kell tartóztatni amikor származási országuk hadat üzen az Egyesült Államoknak, és azokra, akiket „szoros megfigyelés alatt” kell tartani.³⁵³ Az időszak mérlege, hogy az esetek mintegy kétharmadában az FBI teljesen ártatlan emberek után folytatott nyomozást, köztük számos esetben amerikai állampolgárok után. Ahogy a legfőbb ügyész (ami leginkább az igazságügyminiszternek megfelelő pozíció az USA-ban) később rámutatott, nem volt olyan

---

³⁵⁰ MacDonnell 1995: 179–180.

³⁵¹ MacDonnell 1995: 181.

³⁵² Tim Weiner: *Enemies: A History of the FBI*. New York. 2013. E-book változat.

³⁵³ Uo.

hatályban lévő törvény, ami felhatalmazta volna az FBI-t arra, hogy „előzetes letartóztatásba helyezhető listáját készítsen az állampolgárokról.”³⁵⁴ Összességében, habár Hoover módszerei távol álltak a tisztaságtól, a hivatala mégis sikeresen előzte meg az ellenséges kémtevékenységet amerikai földön a második világháború alatt.³⁵⁵

Ahogy a fentiekből is világosan látszik, az FBI által alkalmazott módszerek velejárója az volt, hogy sok esetben akár egy alaptalan pletyka is elég lehetett, hogy valaki gyanússá váljon és nyomozás induljon ellene.³⁵⁶ Minden jel arra mutat a forrásokban, hogy ez történt e disszertáció főszereplőjének esetében is. Az elérhető primer források alapján az 1930-as évek során semmi rendkívüli nem történt a Gondos család életében, nem vettek részt semmilyen gyanús, Amerikához való hűtlenségre utaló tevékenységben. A korábbiakban vázolt anyagi nehézségtől eltekintve relatív jólétben és nyugalomban éltek. A háború idején az FBI mégis nyomozást folytatott Victor Sr ellen. Ez több, a család életével kapcsolatos tény fényében egészen különösnek mondható: az egyik ilyen tény az, hogy a Gondos Company-nak ebben az időszakban rendszeres kormányzati megbízásai voltak katonai létesítmények felépítésére, ami természetesen biztonsági ellenőrzéseket is igényelt (amiken nyilvánvalóan átmentek). Robert Z memoárja szerint a háború idején a kapott megbízások egyike volt egy-egy katonai barakk a philadelphiai haditengerészeti kikötőnél, és Cheltenhamben, Maryland államban. Ezt az információt az FBI akták is megerősítették, illetve még két további, szintén katonai projektről is említést tesznek. Az egyik egy szennyvíztisztító telep építése volt egy katonai kiképzőtáborban Readingben, a másik pedig tesztlövedékek gyártása Middletownban.³⁵⁷

A másik fontos tény az, hogy Victor Jr maga is a kormánynak dolgozott, ekkor már a Nemzeti Levéltár munkatársaként – miután katonai karrierje a rendkívül súlyos reumás tünetei miatt megszakadt, úgy döntött, hadtörténészként „kard helyett tollal”³⁵⁸ fogja tovább szolgálni hazáját. 1942-ben tudott ismét munkába állni. Történelem szakon szerzett diplomáját használva a Nemzeti Levéltár Washington, DC-beli főépületében kezdett dolgozni. Az 1940-es évek elejétől kezdve folyamatosan végzett kutatói és publikációs tevékenységet hadtörténeti és levéltártörténeti témakörökben. Mindemellett fontos szerepet vállalt abban, hogy a levéltár sikeresen fel tudjon készülni a második világháború idején

---

³⁵⁴ Uo.

³⁵⁵ MacDonnell 1995: 182.

³⁵⁶ MacDonnell 1995: 181.

³⁵⁷ HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 5.

³⁵⁸ E szemléletes analógia dr. Bartók Béla az Idegen hadakban címmel 2019-ben rendezett konferencián Victor Jr katonai karrierjéről tartott előadásomhoz fűzött hozzászólásában hangzott el.

keletkezett, szinte végeláthatatlan mennyiségű katonai iratanyag befogadására és feldolgozására. Történelmi karrierjének kezdetétől tagja volt az Amerikai Levéltárosok Szövetségének. 1943-tól a szövetség levéltári épületekkel és felszerelésekkel foglalkozó szakbizottságának (Committee on Archival Buildings and Equipment) vezetője volt.

A harmadik említésre méltó dolog az, hogy Robert Z a hadsereghez és a tengerészgyalogsághoz is önként jelentkezett tartalékos tiszti beosztásra (életrajza szerint – némileg ennek ellentmondóan – felajánlották neki a tiszti pozíciót),³⁵⁹ és mindössze a gyenge látása miatt nem kapott kinevezést. E három tény alapján úgy tűnik, hogy sem magán, sem szakmai életpályájuk egyáltalán nem indokolta, hogy bármilyen gyanú ébredjen az FBI-ban, ami alapján nyomozást kellene indítani ellenük. Azonban ahogy később kiderült, egy rosszakaró feljelentése elegendő volt ahhoz, hogy az FBI élénken érdeklődni kezdjen a Gondos család tagjai iránt. Ennek eredménye – egy titkosított nevű ügynök 1943. május 11-én kelt jelentése alapján – egy 1941 és 1943 között zajlott nyomozás volt. Az alábbiakban a forrásanyagban talált FBI-akta főbb pontjait foglalom össze és néhány megjegyzést is hozzá fűzök.

A jelentést összefoglaló dokumentum szerint Victor Sr „bizonyosan náci-támogató”. A feljelentést tevő informátor kijelentette, hogy Victor minden alkalmazottja külföldi, egyikük pedig Hollandia német megszállásakor azt hangoztatta, hogy hamarosan az USA-ban is mindenki azt fogja skandálni, hogy „Heil Hitler!” A hivatal egy másik személytől további információt szerzett arról, hogy állítólag valamelyik szövetségi ügynökség már az első világháború idején is nyomozott Victor Sr ellen. Az informátor azt is állította, hogy az egyik alkalmazottját le is tartóztatták kémtevékenység gyanújával. Végül, de nem utolsó sorban valaki azt az állítást is megfogalmazta az FBI felé, hogy valamikor 1941-ben Victor részt vett a Német-Amerikai Szövetség (German American Bund) gyűlésén, aminek egyébként a tagja is, és „ezen a gyűlésen több náci tematikájú filmet is levetítettek.” Ez az informátor úgy foglalta össze vallomását, hogy korábbi állítólagos beszélgetéseik alapján Victor Sr-ről kijelenthető, hogy németpárti.³⁶⁰

A nyomozást kiterjesztették a célszemély fiatalabb fiára, Robert Z-re, és bátyjára, Alexre is. Utóbbi – korábbi tevékenységei miatt – Amerika ellenes propaganda terjesztésével is gyanúsítható volt. Victor Sr helyzetét az FBI szemében rontotta több olyan tényező is, ami látszólag alátámasztotta az ellene felhozott vádakát. Az egyik ilyen tényező volt, hogy az első világháború idején őt és bátyját, Alexet letartóztatták a hírhedt zsarolási ügyben,

---

³⁵⁹ HSP BIES 3082, Biography of Robert Z. Gondos. 3.

³⁶⁰ HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 2.

amelyet a 3.2. fejezetben már tárgyaltam. Az ügyet már akkoriban is megkísérelték összefüggésbe hozni egy állítólagos Amerika-ellenes összeesküvéssel. Nem ez volt viszont az egyetlen komplikáció, amit Alex Gondos, a család fekete báránya okozott. Az FBI tudomására jutott, hogy Alex korábban vásárolt egy magyar nyelvű lapot Daytonban, amellyel állítólagos célja az volt, hogy létrehozza az „Országos Külföldi Sajtósövetséget” (National Foreign Press Association), amit ellenséges propaganda terjesztésére lehetett használni.³⁶¹ Ebből következően az a gyanú merült fel vele kapcsolatban, hogy magyar propaganda terjesztésében vesz részt. Ezekon kívül az FBI azt is gyanúsította, hogy 1918-ban Victor Sr a Bondansky álnév alatt élt Daytonban. Amikor a U. S. Marshal behívatta kihallgatásra, Daytonba költözésük után, Victor elismerte, hogy azért használt álnevet, mert tartott tőle, hogy börtönbüntetése és rossz híre miatt nehezen tudna munkát találni. Végül az sem segítette Victor ügyét, hogy az FBI szerint 1929-ben, Alex honosítási meghallgatásán ő és felesége állítólag hamisan tanúskodott.

A feljelentést és a felsorolt vádakat követően a hivatal megnyitotta a Gondos-aktát. Az ekkor kezdetét vett nyomozás során az FBI átkutatta Victor Sr irodáját, kikérdezte számos ismerősét, szomszédját és korábbi munkatársát, emellett átvizsgáltak egy sor személyes és nyilvános dokumentumot a család tagjaival kapcsolatban. A nyomozás számos államon átívelt, ezek között volt Pennsylvania, Ohio, New Jersey, New York, Colorado illetve Washington DC. Az FBI együttműködött több városi rendőrkapitánysággal, pl. Philadelphia, Cincinnati, Dayton, Chicago és New York City-ben, valamint más hivatalokkal is, úgymint a Bevándorlási és Honosítási Szolgálattal és a Hadügyminisztériummal. Az ügynökök legfontosabb kérdései a következők voltak: a gyanúsított támogatja-e a náci Németországot, részt vesz-e bármilyen kémtevékenységben, illetve lojális volt-e az Egyesült Államokhoz honosításának idején? A nyomozás kifejezett célja pedig az volt, hogy eldöntse: megalapozott lehet-e a denaturalizálási eljárás³⁶² megindítása Victor Gondos Sr-al szemben.

Az ügynökök alaposan dolgoztak, ahogy erre az aktából néhány példára fény is derül. Amikor a Philadelphia városi rendőrség bevonásával titokban átkutatták Victor Sr irodáját, előkerült egy kis méretű rádiókészülék, ami gyanút keltett. Az FBI felvette a kapcsolatot a Szövetségi Kommunikációs Bizottsággal (Federal Communications Commission), akik bevizsgálták a készüléket, és arra jutottak, hogy az túl kicsi ahhoz, hogy veszélyt jelentsen. Az ügynökök a nyomozás során dokumentumok egész sorát vizsgálták meg azzal a céllal, hogy háttér-információt gyűjtsenek a családról. Ezek között szerepeltek honosítási irataik,

---

³⁶¹ HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 4.

³⁶² Állampolgárságtól való megfosztásra irányuló eljárás.

útlevél-kérvényeik, bűnügyi nyilvántartási adataik, hiteltörténetük, sorozási regisztrációs kérdőíveik stb. Fontos módszer volt még az ismerősök, szomszédok, volt munkatársak kihallgatása is, hogy a gyanúsított jelleméről szerezzenek információkat. Jellemzően minden válaszadó egybehangzóan azt igazolta, hogy Victor Sr lojalitása felől semmilyen kétség nincs. Egyikük például még arra is emlékezett, hogy Victor egyszer ezt mondta neki: „nem szeretjük a németeket; egy napon Magyarország majd újra szabad lesz.”³⁶³

Egy másik személy, aki korábban Victor munkatársa volt, további részleteket tett hozzá a képhez. Állítása szerint az „alany” minden kétséget kizáróan nem náci, épp ellenkezőleg: amikor Victor tudomást szerzett egyik barátja náci meggyőződéséről, azonnal megszakította vele a kapcsolatot. Egyikük kiemelte, hogy az „alanynak” semmiféle érdekeltsége nincs sem Németország, sem a Tengelyhatalmak felé, és hangsúlyozta, hogy a fia [Victor Jr] a Hadügyminisztérium alkalmazásában áll és „a katonáemberek nagyra tartják”. Végül egy másik válaszadó megcáfolta a Német-Amerikai Szövetséggel kapcsolatos vádakát is. Az ügynököknek elmondta, hogy Victor-nak soha nem volt köze semmilyen német szervezethez, és az egyetlen alkalom, amikor német nyelvű rendezvényen vett részt, az egy német népi dalárda találkozója és fellépése volt.

Bár a nyomozás elsőre alaposnak tűnik, mégis komoly pontatlanságok fedezhetőek fel benne. Például, a nyomozás legnagyobb részében az FBI rosszul tudta Victor Amerikába érkezésének dátumát. Bevándorlásának idejét 1900-ra tették, ami jelentős tévedés, tekintve, hogy elsőként 1904-ben járt az USA-ban, és csak 1911-ben vándorolt be. Az FBI nem vette figyelembe Irene német származását sem. Hibásan szerepel az aktában Victor Jr születési helye is, úgy tudták róla, hogy amerikai születésű. Az egyik dokumentumban szerepel egy olyan rész, amelyben arról olvashatunk, hogy az ügynökök információhoz jutottak egy bizonyos Alex Gondosról, de később rájöttek, hogy túl fiatal ahhoz, hogy az általuk keresett Alex legyen, vagyis láthatóan összekeverték egymással Alexet és fiát, Alex Jr-t. Az FBI a nyomozás teljes időtartama alatt képtelen volt meghatározni Alex Gondos Sr hollétét. Victor Sr és Irene állítólagos hamis tanúzására pedig nem találtak bizonyítékot.

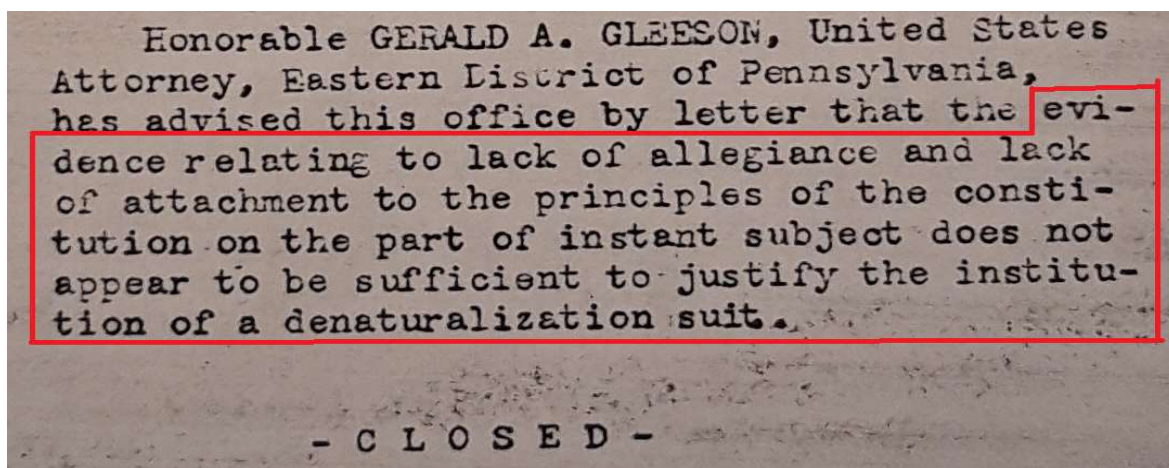
Talán a legérdekesebb hiba, amit az FBI elkövetett az, hogy a család lakóhelyeinek ismertetése során teljesen kimarad a nyomozati aktákból, hogy a Gondos család 1915-ben Bridgeportban élt. Amikor az aktát összeállító ügynök listázta a helyeket, ahol a család korábban élt, felsorolta Atlantic City-t, Daytont, New Yorkot, Philadelphiát és Readinget de Bridgeportot kihagyta. Ez az információ igen releváns lehetett volna, mivel Bridgeport

---

³⁶³ HSP BIES 3082, FBI Report File 100-1369, 4.

fontos volt az amerikai fegyvergyártás szempontjából, és hogy az itt végzett állítólagos szabotázsstevékenység volt Victor Sr és Alex első világháború alatti bebörtönzésének legfőbb indoka. Ebből következően, ha valaha is ellenséges tevékenységet végeztek volna, arra Bridgeportnál alkalmasabb helyet keresni sem lehetett volna. Kétségeket ébreszt a nyomozás alapossága iránt, hogy az FBI teljesen figyelmen kívül hagyta a várost.

Az FBI 1943 októberében zárta le a nyomozást. Az ügynökök nem tudtak semmilyen nyomot találni sem Victor Amerikához való hűtlenségére, sem pedig német szimpátiájára vonatkozóan. Az FBI arra sem talált bizonyítékot, hogy Alex Gondos ellenséges propagandát terjesztene, sőt, az egész nyomozás alatt még csak a tartózkodási helyét sem voltak képesek meghatározni. A több mint két éven át húzódó folyamat eredményeit egy államügyész (US Attorney) elé terjesztették, aki hivatalos válaszában kifejtette: „...az alany elköteleződésének és az Alkotmány elveihez való kötődésének hiánya a bizonyítékok alapján nem alátámasztható, így nem tűnik megalapozottnak egy denaturalizációs eljárás megindítása.”³⁶⁴ Ennek megfelelően, mivel oka fogyottá vált, az FBI leállította a nyomozást.

6. kép: Részlet az FBI-aktából (HSP BIES 3082)

A Victor Gondos Sr ellen felhozott vádak tehát teljesen megalapozatlanok voltak, semmilyen módon nem dolgozott az Egyesült Államok ellen. Erre vonatkozó nyomok a család magánlevelezésében sem fedezhetőek fel, épp ellenkezőleg. Az 1935 és 1945 közötti levelezést megvizsgálva a családi levelezések általános témái köszönnek vissza: egészség és betegség, munka, üzlet, nyaralás, utazások, jövőbeli tervek, hétköznapi események, és az időjárás. Politikai témák alig kerülnek említésre, de ebből a kevésből is világosan kitűnik, milyen politikai oldallal szimpatizáltak. Egy 1936-os levélben, amit Victor Sr a feleségének

³⁶⁴ HSP BIES 3082, Victor Gondos Sr. Denaturalization Proceedings, Federal Bureau of Investigation, Washington, DC, 1943. 2..

küldött Magyarországra (mivel Irene ekkor épp Budapesten tartózkodott, elkísérve Victor Jr-t a gyógykezelésére), leírja, hogy a közelgő választásokra függetlenként regisztrált, Robert fiuk pedig Demokrata párti szavazóként,³⁶⁵ de mind a ketten „természetesen Rooseveltnél fogva” fogtak szavazni.³⁶⁶ Egy másik levélben Victor Sr meg is jegyzi – utalva felesége és idősebb fia távollétére –, hogy „Mr. Rooseveltnél hiányozni fognak a szavazataitok, de úgy érezzük, hogy megengedheti magának ezt a hiányt.”³⁶⁷ Ezekből jól látható, hogy az egész család Rooseveltet támogatta a választásokon. Annak tekintetében, hogy a nációkkal való szimpatizálással vádolták őket, szintén egy érdekes információ-részletet találunk egy másik levélben ugyanebből az évből. Irene Budapesten személyesen nézte végig Gömbös Gyula temetését. A temetésen Hermann Göring is részt vett. Róla kifejezetten gúnyos hangnemben azt írja, hogy Göring „...jelentette a legnagyobb aufsehen-t”, Irene számára vicces volt látni, hogy az összes kitüntetését „a nagy pocakján hordja”.³⁶⁸ Egy nyomozati eljárásban természetesen ez nem lett volna perdöntő bizonyíték az FBI részére, de mindenesetre azt mutatja, hogy a náci vezetőkről egyáltalán nem a tisztelet hangján szóltak.

Az amerikai hadba lépés után a háború visszatérő téma lett a levelezéseikben. Ezekben a levelekben a hátszág általános problémáiról írnak, mint pl. az emelkedő árak, a készlethiány az üzletekben, a jegyrendszer, a fiúk esetleges behívása stb. Kiemelendő ugyanakkor egy konkrét levél, ami éppen egy héttel Pearl Harbor után kelt. Ebben Robert Z aggályait fejezi ki magyar származásuk miatt. Ahogy ebben az anyjának írt levélben fogalmaz: „többé nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy politikai témájú beszélgetéseket folytassunk, még barátokkal sem, nem számít milyen közel állnak hozzánk.”³⁶⁹ Ez a félelem talán nem is tűnt megalapozatlannak, főleg az első világháborús tapasztalataik tükrében. A fentiekén kívül az is felhozható Amerika támogatását jelző példaként, hogy – amint egy 1946-os levélből kiderül – több mint 21.000 dollár értékben vásároltak hadikötvényeket, amivel az amerikai háborús törekvéseket támogatták. A forrásanyagból egyértelműnek tűnik, hogy a Gondos család úgy élte mindennapjait a háború

---

³⁶⁵ Az Egyesült Államokban a választások előtt regisztrációval kell jelezni a szavazási szándékot. Ekkor pártszimpátiát is meg lehet jelölni.

³⁶⁶ „Bob registered as Democratic, I, Independent. Will vote of course for Pres. Roosevelt.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1936. szeptember 17.

³⁶⁷ „Mr. Roosevelt will miss your votes, but we feel that he can afford to miss them.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1936. október 13.

³⁶⁸ „Among the foreign notables Goering made the greatest »aufsehen«. He certainly has a big belly, and it was too funny to see how he carried all his decorations there.” HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. október 11.

³⁶⁹ „We can no longer afford the luxury of political discussions with friends, no matter how close they are.” HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1941. december 14.

alatt, hogy nem volt tudomásuk az FBI által a családfő ellen folytatott nyomozásról. Egyetlen levélben sem tesznek említést erről, még csak utalást sem találhatunk rá.

7. kép: A Gondos család az 1940-es években, balról: Robert Z, Victor Sr, Irene, Victor Jr. (HSP BIES 3082)

3.5. A második világháború után

A második világháborút követő időszakban Victor Sr tovább folytatta a Gondos Company működtetését, egészen 1953-ban bekövetkezett, immár végleges nyugdíjba vonulásáig. Erről az időszakról szóló családi források sajnos igen szűkösek, így nincsenek részletes információk arról, hogy milyen hatások, események érték a családfőt az 1940-es évek második felében. 1954-ben feleségével – hosszas döntési procedúra után – a Florida állambeli Orlandót választották állandó lakhelyül, ahol saját házat is vásároltak. Nyugdíjas éveiket ott szándékoztak tölteni. Levelezéseik alapján sokat utaztak belföldön, és több európai utazást is tettek az 1950-es években. A korszakban keletkezett leveleik tartalmával az 4.3.3. fejezetben foglalkozom bővebben. 1963-ban mindketten beköltöztek egy New Jersey-i idősek otthonába Moorestownban, hogy Robert fiukhoz közel lehessenek, de sajnos ezután igen hamar mindketten eltávoztak. Victor Sr 1963. október 10-én hunyt el, Irene pedig mindössze nyolc hónap múlva, 1964. május 24-én követte férjét.

A háborút követő időszak legnagyobb részében a család aktív tagjai már a két fiú: Victor Jr és Robert Z voltak, így ebben a fejezetben már ők lépnek elő „főszereplővé”. Betegsége leküzdése, és a történelem szakos diploma megszerzése után Victor Jr történész-levéltárosi karrierbe kezdett. A világháborút követően több levéltári részleg vezetőjeként is dolgozott. Először a levéltár mikrofilmkiadványainak szerkesztőjévé (Archives' Editor of Microfilm Publications) nevezték ki. Ezt követően vezette az üzleti-gazdasági, a polgárháborús, illetve

később a hadsereg és a haditengerészeti szakrészlegeket is. Ebben az időszakban meg is házasodott, 1947-ben feleségül vette Dorothy Dittert, aki maga is történész volt, az American University oktatójaként dolgozott. Érdekesség vele kapcsolatban, hogy katonai múlttal rendelkező férjével ellentétben Dorothy Ditter szolgált az amerikai hadseregben a második világháború alatt: önkéntes sürgősségi szolgálatos nőként, azaz WAVES (Women Accepted for Volunteer Emergency Service) tisztként a haditengerészet kötelékében a csendes-óceáni flotta utánpótlásának logisztikai feladatait látta el. A háború végén főhadnagyi rendfokozatban szerelt le.³⁷⁰

1957-ben Victor Jr-t beválasztották az Amerikai Levéltárosok Szövetsége vezetőségének rendes tagjai közé. Karrierje során talán az egyik legnagyobb elismerést az jelentette számára, hogy 1958 augusztusában felkérést kapott az amerikai polgárháború centenáriuma létrehozott emlékbizottságtól (Civil War Centennial Commission), hogy legyen tagja tanácsadó testületüknek.³⁷¹

8. kép: Victor Gondos Jr (jobbra) munka közben a Nemzeti Levéltárban, Washington, DC-ben (<https://www.archives.gov/dc>)

Mivel a levéltáros és történészi munka mellett képzett, komoly szakmai gyakorlattal rendelkező építész is volt, a '60-as évekre széles körben ismert szaktekintéllyé vált a levéltári épületek tervezésének és belső kialakításának témájában. Még Latin-Amerikából is gyakran keresték fel ezzel kapcsolatos kérdésekkel – köszönhetően annak, hogy 1961-től spanyol nyelven is jelentek meg publikációi.

---

³⁷⁰ HSP BIES 3082, „Professor Dorothy Gondos Honored” – The American University News Release, 1974. május 10. 30.

³⁷¹ HSP BIES 3082, A Civil War Centennial Commission levele VGJr-nak, 1958. augusztus 4.

Hadtörténelési munkájának elismeréseként 1951-ben az Amerikai Katonai Intézet kinevezte Victor Gondos Jr századost a *Military Affairs* című folyóiratának szerkesztőjévé. Innentől kezdve szinte egymaga „vitte a vállán” a folyóiratot. Tanulmányai rendszeresen jelentek meg országos szakmai folyóiratokban, a *Military Affairs* mellett főként a *The American Archivist*-ben. Tucatnál is több könyvet, illetve tanulmányt írt levéltári építészet és módszertan témakörben.³⁷² Victor Jr teljes publikációs listájának összeállítása még folyamatban van, de ennek alapján úgy tűnik, igen komoly nemzetközi munkássága hírnevet kölcsönzött neki a hadtörténetírás és a levéltári építészet szaktekintélyeként.

Levéltárosi és folyóirat-szerkesztői munkája mellett levéltári adminisztrációs ismereteket és történelmet is tanított az American University-n (Washington, DC), illetve óraadóként más egyetemeken is tartott módszertani előadásokat. Végül 1965-ben, 63 éves korában vonult nyugdíjba a levéltárból.

1961. május 20-án, szerkesztői kinevezése 10. évfordulójának alkalmából az Amerikai Katonai Intézet díszvacsorát rendezett tiszteletére a Washingtoni Tengerészeti Klubban. Ezen a rendezvényen a korabeli amerikai hadtörténetírás prominens képviselői és számos magas rangú katonatiszt is köszöntötte – sokan személyesen, még többen pedig üdvözlőlevelek formájában.³⁷³ Szülei, akik ekkor már Floridában éltek, és az utazás idős koruk miatt megviselte volna őket, személyesen nem jelentek meg. Helyette levél formájában fejezték ki nagyrabecsülésüket a díszvacsora alkalmából. Ebben az 1961. május 20-án kelt levélben így fogalmaztak: „Harminc évvel ezelőtt apádat [...] tisztelték

9. kép: Victor Jr és Robert Z az Amerikai Katonai Intézet díszvacsoráján, 1961-ben (HSP BIES 3082)

meg díszvacsorával munkatársai egy jelentős hotel épületének felépítése kapcsán. Ma a Nemzeti Védelmi Minisztériumunk eminens tisztjei gyűlnek össze egy díszvacsorára vezető hadtörténet-írókkal, barátaiddal és kollégáiddal együtt, hogy kifejezzék elismerésüket tíz

³⁷² Stetson Conn: A Tribute to Captain Victor Gondos, Jr. Editor of *Military Affairs*, 1951–1968. *Military Affairs* 32. (1968) 3. sz. 109.

³⁷³ HSP BIES 3082, 6. doboz, 10. mappa.

éves elkötelezett szolgálataért, amit a „Military Affairs” szerkesztőjeként nyújtottál. Szüleidként, büszkék vagyunk rád. [...] Ezekben a bajos időkben, Isten adjon ennek a nemzetnek sok ilyen állampolgárt, akik ily elkötelezettek a nemes célok iránt.”³⁷⁴

A több mint másfél évtizeden keresztül Victor által szerkesztett *Military Affairs* című periodika 1968-as őszi számában megjelent öt méltató írás úgy fogalmaz vele kapcsolatban, hogy „az Egyesült Államok hadtörténészei mérhetetlen adóssággal tartoznak neki”, hiszen nem csak a legfontosabb szakmai fórumként működő folyóiratot szerkesztette, hanem a hadtörténész szakmai közélet szervezésében és a szakmai kapcsolattartás lehetővé tételében is fontos szerepet vállalt.³⁷⁵ Szintén hadtörténészi munkájának elismerése volt, hogy 1968 decemberében Virginia állam kormányzója kinevezte őt a Virginia Állami Milícia tiszteletbeli ezredesévé. Ez a gesztus idős korára talán bizonyos fokú kárpótlást jelenthetett számára korai leszereléséért és az őrnagyi kinevezés elmaradásáért, amire oly nagyon vágyott az 1930-as évek végén.

Utolsó nagy célja életében a PhD-fokozat megszerzése volt történelemből, amit végül 1971-ben sikerült elérnie. Az American University „modern amerikai történelem” PhD-programjára 1965-ben iratkozott be. A kutatási témája az amerikai nemzeti levéltár megalapítása, illetve az egységes szövetségi levéltár kialakításáért folytatott társadalmi mozgalom története volt. Disszertációját 1971-ben fejezte be és védte meg, címe pedig *The Movement for the National Archives of the United States, 1906–1926* volt.³⁷⁶ Még a doktori képzésre való beiratkozása előtti évben, 1964-ben a *Society of American Archivists* megalapította a *Gondos Memorial Awardot* (Gondos Emlékdíjat), amelyet az adott tanév legjobb levéltártörténeti esszéjét író hallgató kaphatta meg, és 200 dolláros pénzjutalom is járt hozzá. Az ehhez szükséges pénzalapot Victor Gondos Jr, Dorothy Gondos és Robert Zoltan Gondos adományából képezték. Ezzel az egy évvel korábban elhunyt Victor Gondos Sr-nak kívántak emléket állítani.³⁷⁷

Öt évvel később, 1976. március 2-án, egy újabb gerincműtétet követően Victor Gondos Jr örökre eltávozott az élők sorából. Felesége, Dorothy mintegy harminc évvel később, 2005-

---

³⁷⁴ „Thirty years ago your father [...] was honored at a testimonial dinner given by his associates in the construction of a notable hotel building. Today, eminent officers of our National Defense Department join with leading writers of military history and with your friends and colleagues in a Testimonial Dinner that expresses their appreciation of your ten years of faithful service as the Editor of »Military Affairs«. As your parents, we are proud of you. [...] In these troubled times may God give this Nation many more citizens with the same high dedication to noble purposes.” HSP BIES 3082, IG és VGSr levele VGJr-nak, 1961. május 20.

³⁷⁵ Conn 1986: 109.

³⁷⁶ Victor Gondos Jr: *The Movement for a National Archives of the United States, 1906–1926*. Doktori disszertáció, Washington, DC, 1971. 480. p.

³⁷⁷ The Gondos Memorial Award. *The American Archivist* 35. (1972 jan.) 1. sz.

ben hunyt el. Történelmi alma materében, a University of Pennsylvania Történelem Tanszékén (Department of History) az alapszakos hallgatók – némiképp a magyarországi Tudományos Diákkörhöz hasonlóan – több kutatói díjban is részesülhetnek. Az egyik ilyen díj Victor nevét viseli: *Captain Victor Gondos, Jr. Prize for the best research paper or thesis in military or diplomatic history*, és ahogy a neve is mutatja, az adott tanév legjobb hadtörténelmi vagy diplomáciatörténelmi (szak)dolgozatáért ítélhető oda.³⁷⁸

Az 1940-es évek második felétől Robert is sikeres életutat járt be. 1945 februárjától tervezőmérnökként kezdett dolgozni a Campbell Soup Company-nál. Később projektvezető mérnökként és különböző gyártósori elemek fejlesztésén dolgozó gépészmérnökként is tevékenykedett ugyanennél a cégnél. Munkája során élelmiszer-tömegtermeléssel kapcsolatos berendezések, például hidrosztatikus sterilizálók, emésztő-berendezések, hőátadók tervezését, részletezését, beépítését és üzembe helyezését végezte. 1954-ben megszerezte a regisztrált hivatásos mérnöki engedélyt New Jersey államban.

Az 1956-os forradalom leverését követően Robert igen aktív szerepet vállalt a magyar menekültek – különösen mérnökök – megsegítésében. Philadelphiában és környékén segített nekik munkahelyet találni, angolul tanította őket és karrier-tanácsadásban is rendelkezésükre állt. Aktív önkéntes munkájának eredményeként hamarosan megválasztották az International Institute of Philadelphia³⁷⁹ vezetőjének. A United Fund Agency részeként működő intézet kiemelkedően hatékonyan támogatta a magyar menekülteket 1957-ben és az utána következő időszakban is. 1966 októberében társszervezője volt a Pennsylvania állambeli Valley Forge-ban, az 1956-os forradalom tízedik évfordulójára rendezett megemlékezésnek, ahol a rendezvény ceremóniamesteri feladatait is ellátta.³⁸⁰

10. kép: Robert Z. Gondos beszédet mond az 1966 októberi megemlékezésen (HSP BIES 3082)

³⁷⁸ A University of Pennsylvania hivatalos honlapján elérhető a díjak listája: <https://live-sas-www-history.pantheon.sas.upenn.edu/undergraduate/research-prizes/> letöltve: 2024. ápr. 1.

³⁷⁹ Ma: International Institute for Culture.

³⁸⁰ Gondos, Recollections, 84.

Robert kiterjedt közéleti tevékenységet végzett, amit számos intézményi tagsága is jelez. A Franklin Institute of Philadelphia, az Instrument Society of America, a Pennsylvania Professional Engineer's Society, a World Affairs Council, a Philadelphia Art Alliance és a Pi Kappa Alpha Fraternity mind tagjai között tartotta számon. 1970-től a Hungarian American Federation Philadelphia részlegének alelnöki pozícióját töltötte be. Aktív politikai lobbi-tevékenységet is folytatott, amelyek célja az volt, hogy amerikai szenátorokkal és kongresszusi képviselőkkel ismertesse meg a szovjet megszállás alatt lévő Magyarországon uralkodó állapotokat, ill. az Erdélyben élő magyarokat sújtó atrocitásokat.

Az Amerikai Magyar Szövetség philadelphiai Gála Bálján a washingtoni központ és a bálrendezés egy csoportja. Balról: dr. Béky Zoltán, Gondos Róbert, Palencsár Elemér, Szarka Lajos, dr. Fűry Lajos és dr. Nádas János.

11. kép: Robert Z az Amerikai Magyar Szövetség tagjainak körében
(Képes Világhíradó, 1972. június 1.)

rendezvényen beszédet mondott Gerald Ford elnök is, amit természetesen az országos televízió csatornák is közvetítettek.³⁸¹ Robert memoárjában meg is említi, hogy ő maga is a közönség soraiban foglalt helyet az elnök beszéde alatt.

Robert Z. Gondos 1989. november 19-én halt meg. Halálával a Gondos család ezen ága kihalt. Robert élete végéig nőtlen maradt. Victor Jr ugyan megházasodott, de sem neki, sem öccsének nem született gyermeke. A család Philadelphiában, a Northwood Cemetery-ben nyugszik, két külön sírban. Az egyikben Victor Sr és Irene, valamint Robert fiuk van eltemetve. A másik, Ditter Gondos feliratú sírban Victor Jr és felesége Dorothy, továbbá az ő szülei, G. Harry és Clara M. Ditter nyugszanak.

³⁸¹ A rendezvénysorozatról és benne Philadelphia szerepéről, ill. a városban tartott programokról bővebben: <https://philadelphiaencyclopedia.org/essays/bicentennial-1976/> letöltve: 2023. szept. 1.

4. Ego-dokumentumok elemzése

Ebben a fejezetben kísérletet teszek a Gondos-hagyatékban fellelhető több mint 2.000 tételt számláló dokumentum többszemponútú elemzésére. Egyrészt a mintegy 1.200 darabos családi levelezés zöme, másrészt Robert Z 82 oldalas memoárja alapján próbálom körüljárni a Gondos család, de elsősorban Victor Sr attitűdjének alakulását, ill. Amerika hatását erre a folyamatra, miközben kitérek az asszimiláció, akkulturáció, integráció kérdéseire, valamint a levelezés nyelvészeti vonatkozásaira is. A felsorolt ego-dokumentumok elemzésének megkezdése előtt érdemes röviden áttekinteni néhány módszertani kérdést is.

4.1. Módszertani kérdések

Az ego-dokumentum nemzetközileg már régóta használt kifejezés. Az ego-dokumentumok közé leggyakrabban naplókat, magánlevelezéseket, emlékiratokat sorolhatunk, kutatásuk pedig egyre nagyobb népszerűségnek örvend. Ahogy az ilyen típusú források kutatásával Magyarországon behatóan foglalkozó történészek, pl. Gyáni Gábor³⁸² és Gyimesi Emese is összefoglalták, az ego-dokumentumokat hagyományosan csak abból a szempontból vizsgálták a történészek, hogy a források szerzői igazat írtak-e vagy sem.³⁸³ Így rengeteg lehetőség kihasználatlanul maradt.

Az 1970-es években még csak kiegészítő-forrásoknak tekintett ego-dokumentumok mára olyan részterületek legfontosabb forrásai közé tartoznak, mint a mikrotörténelem, vagy az *Alltagsgeschichte*, azaz a „mindennapok története” vagy „a hétköznapi élet történetírása”.³⁸⁴ A „megélt történelem” kutatásában a vizsgált személy korabeli világképe mellett a „historical agency” kerül előtérbe, vagyis az is vizsgálat tárgyát képezheti, hogy egy, az adott történelmi korszakban élt személy milyen cselekvőképességgel rendelkezett, milyen volt az érdekérvényesítési képessége, vagy hogyan gondolkodott saját környezetéről, hogyan értékelte a kort, amiben élt. Magát a fogalmat több módon is leírhatjuk. Barry Barnes megfogalmazása szerint „a cselekvőség fogalma az egyén szempontjából egyenértékű azzal, hogy az illető rendelkezésére állnak azok a belső erőforrások és képességek, melyek révén szubjektummá képes válni. Ami egészen pontosan azt fejezi ki, hogy az illető tevőlegesen közreműködik a körülötte zajló események befolyásolásában.” Az agency fogalmával

---

³⁸² Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka* 27 (2019/2). 69–74.

³⁸³ Gyimesi Emese: *Családi szerepek, polgári életmód és városi térhasználat a 19. századi Pest-Budán ego-dokumentumok tükrében*. PhD disszertáció. ELTE, Bp. 2021. 24.

³⁸⁴ Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. In: *A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve 3*. Miskolc. 1999.
<https://mek.oszk.hu/02000/02097/html/okovacs.htm> letöltve: 2024. március 10.

kapcsolatban fontos kiemelni a cselekvő alany szabadságát is, aki „tud másként cselekedni, mint ahogy elvárható lenne tőle az őt befolyásoló személytelen erők dacára.”³⁸⁵ A kutatás alanyává tett személyt számos aspektusból lehet megvizsgálni, ilyenek például a státusz, az identitás, a nem, a vallás, az életkor stb. Fontos lehet annak is utánajárni, hogy mit jelentett az írás mint tevékenység az ego-dokumentum szerzője számára. A francia történetírásban például ez is gyakori kutatási téma.

Az ego-dokumentumok vizsgálatakor nem feltétlenül a bennük leírt események képezik a vizsgálat tárgyát, hanem sokszor a szerző saját, belső gondolkodása és érzésvilága kerül a kutató érdeklődésének középpontjába. Az ego-dokumentumok betekintést nyújtanak a hétköznapi, „való” életbe, még olyan esetekben is, ha „elfogult” szerző írta őket. Ebben az esetben sem válnak haszontalanná a források, hiszen az elfogult szerzők is írnak semleges, hétköznapi témákról, ami által fontos ismereteket nyerhet a kutató a „mindennapok története” kutatása során. Az 1960-a évektől kezdve megjelenő új társadalomtörténet olyan társadalmi csoportok történetének kutatására helyezte a hangsúlyt, amelyeket korábban elhanyagolt a történetírás. Dominick LaCapra volt az, aki a történelmi szövegek narratívája helyett azok kontextuális értelmezését helyezte előtérbe.³⁸⁶

Az új kultúrtörténeten belül megjelent az identitás „retorikájának” elemzése, aminek alapját rendszerint a vizsgált dokumentumok szerzőjének társadalmi pozíciója, a dokumentumok típusa, és az adott korszak társadalmi konvenciói képezik. Az ego-dokumentumok változatos szempontok szerinti kutatása régóta része a nemzetközi historiográfiának. A South Wales Egyetem professzora, Martyn Lyons hosszú ideje foglalkozik az írásbeliség, az írástudás történetével, különböző társadalmi rétegekben. A jelen értekezés szempontjából is releváns munkái közé tartozik az írógép kultúrtörténeti jelentőségével foglalkozó könyve. Az írógépet az 1880-as években kezdték el használni, és közel száz éven át – amíg a szövegszerkesztők át nem vették helyüket az 1980-as években – fontos részét képezték az írásbeli kommunikációnak. Lyons több országból származó példákon keresztül vizsgálja meg az írógép kultúrtörténeti hatásait.³⁸⁷

Gyimesi is megjegyzi már idézett munkájában, hogy 20. század politikátörténetileg is jelentős eseményeivel foglalkozó történészek egyre több ego-dokumentumot (például a

---

³⁸⁵ Gyáni Gábor: Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. Kronosz, Pécs. 2017. 50.

³⁸⁶ Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat. *Aetas* 20. (2005/3). 162–169.

³⁸⁷ Martyn Lyons: *The Typewriter Century. A Cultural History of Writing Practices*. University of Toronto Press, Toronto, Canada. 2021.

világháborúk, vagy éppen az 1956-os forradalom alatt írt leveleket, naplókat) hoznak a felszínre és építenek a téma kutatásába. Feltűnő ezeknek a hiánya a kivándorlás kontextusában, hiszen ezzel a kutatási szemponttal aligha találkozunk a szakirodalomban. Ennek oka is a kivándorlás zömének paraszti jellegében keresendő. Vannak ugyan az értelmiségi kivándorlókra összpontosító kutatások, amilyen Rapali Vivien 1956-ban Amerikába menekült mérnökökkel kapcsolatban végzett munkája,³⁸⁸ de ilyen volt Frank Tibor prozopográfiai kötete is az 1945 utáni emigrációval kapcsolatban. Ahogyan az egodokumentumok egyre inkább beépülnek a 19 és 20. századi társadalomtörténeti kutatásokba, a Gondos-hagyaték lehetőséget biztosít arra, hogy ilyen jellegű forrásokat az elvándorlók kutatásának is szolgálatába állíthassuk.

4.1.1. A memoár a történeti kutatásokban

A memoár széles rétegeket érdekel. A történészek számára rengeteg hasznos adatot nyújt a múlt adott szeletéről. Egy visszaemlékezés viszont a szélesebb közönséget is érdekelheti, hiszen sokan érdeklődnek letűnt korok életmódja iránt, illetve az iránt is, hogy a kor embere hogyan látta a kisebb-nagyobb történelmi eseményeket, amelyeket átélt. Ennek fényében kijelenthető, hogy az emlékiratok a modern kor (és a jelenkor) népszerű műfajának számítanak. A memoárok tanulmányozásakor a kutató több irányból is közelíthet a forráselemzéshez. Ilyen irány lehet a szerző személyes tapasztalatainak megismerése, a megírt események tényellenőrzése, ill. a visszaemlékezőt befolyásoló hatások tettenérése. Általában ezek keverékét szokták alkalmazni, amit interdiszciplináris megközelítésnek is szokás nevezni.³⁸⁹

Sipos Balázs idézi Rákosi Jenő emlékezéseinek megjelenése kapcsán írt cikkből, hogy Rákosi „tanúja volt emlékezetes nagy események sokaságának, érintkezésbe jutott kora csaknem minden szereplő emberével” [...] „a magyar nemzet történetét mondja el [...] személyén keresztül olyan közvetlenséggel és olyan érdekesen, hogy az olvasó úgy olvassa, mint egy érdekesítő regényt.”³⁹⁰ Sok szempontból Robert Z. Gondos emlékirata hasonlóságokat mutat a fent idézett mondattal. Ő is tanúja volt a 20. század számos nagy jelentőségű eseményének: némelyek konkrét hatással voltak rá és családjára, más esetekben, csak egy-egy emlékfoszlány formájában jelennek meg. Robert ugyan nem állt kapcsolatban

---

³⁸⁸ Rapali Vivien: „Az élet itt nehéz” – Karácsonyi László amerikai levelei 1957-ből. *Gondolatok egy tudós emigrációs kísérletének margójára. KRE-Dit* 6. (2023/1). 453–480.

³⁸⁹ Sipos Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. MTT – NMT, Bp. 2012. 102.

³⁹⁰ Sipos 2012: 101.

a kor „minden szereplő emberével”, hiszen egy átlagos amerikai polgár volt. Viszont az mindenképpen igaz rá, hogy az amerikai magyar bevándorló élet egy igen színes történetét mondja el, és személyén keresztül valóban olyan közvetlen módon lehetünk tanúi az eseményeknek, hogy a memoár olvasása közben tényleg az az érzés alakulhat ki, mintha egy érdekesítő regényt olvasnánk.

Sipos felveti még továbbá, hogy „...megismerhető-e az emlékezésekből, hogy Rákosi Jenő mit és milyen módon tapasztalt meg és élt át kora történéseiből, vagy inkább azt tudhatjuk-e meg belőle, hogy miként értelmezte át ezeket a tapasztalatokat.” Azaz figyelembe kell venni az eltelt időt, hiszen a visszaemlékező akár több évtized távlatából idézheti fel az eseményeket, így a visszaemlékezésben saját, időskori narratívája átírhatja, átalakíthatja eredeti emlékeit. A memoárban az emlékező a „történet vége felől”, azaz a megírás idejéből rendezte a tapasztalatokat. Esetemben ez 1977–1978-ra tehető. Ez azt is jelenti, hogy egy kialakult, kiforrott identitással rendelkező egyén tekint vissza, számos dolgot talán épp ennek fényében elevenít fel, értékkel újra. Pihurik Judit a Horthy-korszakra vonatkozó memoáriródalom vizsgálatának tanulságait ismertető tanulmányában kifejtette, hogy a visszaemlékezésekben szereplő megállapítások és adatok megbízhatóságának mérlegelése során „rendkívül fontos a szerző személye”, valamint „származása, neveltetése, hivatása, társadalmi helyzete, felfogása, pártállása”, hiszen ezek együttese határozza meg „ismereteit, lehetőségeit, véleményalkotását.”³⁹¹ A történésznek tehát ezeket a faktorokat mind figyelembe kell vennie az elemzés során.

Ezen a ponton adódik a kérdés: mit kezdhet a történész egy visszaemlékezéssel? Megpróbálkozhat például a szerző identitásának meghatározásával, ennek során a pszichológia eszközeihez kell nyúlnia. Arra is koncentrálni, hogy a szerző pontosan emlékszik-e, emlékei elevenek-e, az eseményeket úgy írja-e le, ahogy azok történtek. Ehhez szembesítenie kell a visszaemlékezések állításait pl. a korabeli sajtóval, vagy a szakirodalmi ismeretekkel. Foglalkozhat a történész azzal is, hogy az emlékező mit élt át, és hogyan élte meg a kora történéseit. Ilyenkor a „tapasztalat valósága” a kérdés – azaz, hogy a memoár alapján a szerző tapasztalatát ismerjük-e meg, vagy egy olyan valóság-képet, amit mi, olvasóként, a saját tapasztalataink, prekoncepcióink alapján konstruálunk.³⁹² Az 56-os magyar menekültek visszaemlékezéseivel kapcsolatban írta le Gyáni Gábor, hogy a memoárok esetében „túlteng a szubjektivitás”, így nem várható el, hogy a múlt valóságának

---

³⁹¹ Pihurik Judit: Szubjektív források. A Horthy-korszakra vonatkozó memoáriródalom vizsgálatának néhány tanulsága. *Acta Universitatis Szegediensis* 102. (1995). 69–70. A kiemelés az eredetiben.

³⁹² Sipos 2012.

objektív rekonstrukcióját kapjuk általuk. Szerinte ugyanis a „rekonstrukció művelete azon nyomban a múlt konstruálásába csap át.”³⁹³ Így a memoár írója tulajdonképpen új múltat (a saját tapasztalt múltját) alkotja meg.

Cél lehet még az egyén egyszemélyes tapasztalatának rekonstruálása, vagy az egyén tapasztalatának az általánosítása is. Híres emberek (akik egyébként is szélesebb közönségnek írnak memoárt) esetén inkább az első megközelítés alkalmazható – épp annak kivételessége miatt. Átlagos, „hétköznapi” ember esetén viszont egy csoport tagjaként áll előttünk, azaz általánosítani próbálhatunk az általa felidézett emlékekből – épp az általánossága miatt érdekes. A hétköznapi ember életútját rekonstruálva egy általánosítható példát kaphatunk az általa írt memoár alapján.³⁹⁴ Robert Z. Gondos és családja esetében azonban olyan személyekkel találkozunk, akik e két kategória között lebegnek. Híres embereknek semmiképpen nem számítottak, azonban általánosítani sem lehet a történetük alapján. Kiemelkedtek korszakuk kivándorlóinak tömegéből, de hírnévre nem tettek szert. Nagyobb történelmi cselekvőképességgel rendelkeztek, mint az elvándorolt paraszti tömegek tagjai, de a történelem folyására nem volt jelentős befolyásuk.

A 19. század végi és 20. század eleji nagy elvándorlási hullám, és a korabeli amerikai magyar diaszpóra történetének kutatásában nem elterjedt a memoár mint forrástípus használata. Ennek oka igen egyszerű: az elvándoroltak döntő többsége vagy nem tudott írni, vagy pedig az írásbeli kommunikációjuk kimerült néhány Magyarországra küldött levélben, esetenként akár költészeti művekben is. Ezek azonban meglehetősen ritkák voltak.³⁹⁵ A paraszti társadalomban az írásbeliség alapvetően még nem volt széles körben elterjedve. A kötelező népiskolai oktatás bevezetése ugyan már 1868-ban bekövetkezett, ennek hatásai viszont csak a századfordulón váltak érezhetővé. Az analfabetizmus, amely 1869-ben még 65% fölött volt a hat éven felüli lakosság körében, még 1890-ben is 47%-os volt, és az arány csak 1910-re csökkent egyharmadosra, azaz 33%-ra.³⁹⁶ A paraszti elvándorlásban részt vett tömegektől tehát nem várható, hogy memoárokat, naplót nagyobb számban produkáltak volna.

A *Recollectionst* felnőtt, idős emberként írta Robert Z. Gondos, de zömében gyermekkori élményeit jelenítette meg benne. A gyermekkori emlékek reprezentációja viszonylag ritka

---

³⁹³ Gyáni Gábor: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó Tamás (szerk.): *Emigráció és identitás: 56-os menekültek Svájcban*. Bp. 2002. 135–156.

³⁹⁴ Sipos 2012.

³⁹⁵ Dániel Ferenc – Orosz István: *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról 1896–1914*. Gondolat, Bp. 1988.

³⁹⁶ Romsics 2005: 42.

kutatási terület a magyar historiográfiában. Gyermekek által írt ego-dokumentumok kutatására akadnak ugyan példák, amelyek bizonyos eseményeket gyerekek szemén keresztül jelenítenek meg. A magyar történettudományban Kunt Gergely munkái említhetőek elsősorban, aki a kamasznapló forrásértékére világított rá több munkájában is.³⁹⁷ De ilyen például az 1956-os forradalmat egy 12 éves kisfiú, Csics Gyula szemszögéből bemutató, Rainer M. János szerkesztésében megjelent napló.³⁹⁸ A sok év távlatából való visszaemlékezés persze különbözik egy gyermek által írt naplótól, ennek ellenére igen sokatmondó lehet, hogy mik azok az események, helyszínek, emlékfoszlányok, amiket érdemesnek tart felidézni a szerző saját gyermekéveiből.

A jelen kutatásban felhasznált, és a későbbiekben bemutatott *Recollections* egy értékes ego-dokumentum, forrása az 1900-as évek elejének amerikai bevándorlás-történetének, az első világháborús Egyesült Államok közhangulatának és mindennapjainak. Emellett a „dübörgő” húszas évek gazdaságának, majd a nagy gazdasági világválság és a New Deal időszakának, de kisebb mértékben a második világháború, valamint még az írás időszaka történetének tanulmányozásához is felhasználható.

---

³⁹⁷ Kunt Gergely: A népiertás mentális előtörténete. Az antiszemitizmus az iskolai mindennapokban egy miskolci gimnazista naplójában, I–II. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kürti László 70. születésnapjára*. Miskolc. 2023. 152–164; 241–253.

³⁹⁸ Csics Gyula: *Magyar forradalom, 1956. Napló*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp. 2006.

4.1.2. A levelezés módszertani kérdései

A levelezés sokáig a gazdasági, kulturális és társadalmi elit kiváltsága volt, azaz igen szűkös réteget érintett. A 19. század végére a modernizáció eredményeképp egyre szélesebb körben terjedt el a levélírás. Alapvetően szükséges volt ehhez az írás-olvasás képességének elterjedése. A kiegyezést követő évtizedekben az iskolalátogatás országos szinten jelentősen növekedett, az analfabetizmust a társadalom egyharmadára sikerült visszaszorítani. Az írásos kommunikációt általában az indokolta, hogy a szóbeli, személyes közlés akadályozva volt: a felek térbeli és időbeli távolságban voltak egymástól. Az emberek nemcsak megtanultak írni és olvasni, de az infrastruktúra modernizációja, az országos és nemzetközi utazás fejlődése révén egyre többször kerültek jelentős távolságokra egymástól. A levelezés tömegesedése tehát szoros összefüggésben állt a térbeli mobilitás fokozódásával, illetve annak jellegével.³⁹⁹

A tömeges elvándorlás, majd az első világháború jó példák arra, hogy tömegesen szakadnak el egymástól családtagok, akik a kommunikációt levelezések formájában tudják fenntartani. Ennek megvalósulásához természetesen elengedhetetlen volt a posta, azaz a levelezések infrastrukturális háttere. A 19. század első felében a postahálózat még igen ritkás, maga a közlekedés pedig bizonytalan volt. Ráadásul a cenzúra is elrettentő erejű volt: a levélírók arra kényszerültek, hogy ismerőssel, fuvarossal, kereskedővel küldjék el megírt leveleiket. Az első pesti posta 1787-ben nyílt. 1873-ban kialakult a pesti főposta, 1897-re pedig már 45 postahivatal működött a fővárosban. A vasút és az interkontinentális gőzhajózás révén a postai szolgáltatások modernizációja is lezajlott. A nemzetközi levelezéseket az 1860–1870-es évektől kétoldalú postaegyezmények szabályozták, 1879-től pedig a nemzetközi tarifarendszert is kialakították.⁴⁰⁰

Bár a századforduló után, különösen az első világháború idején a paraszti levelezés is kezdett elterjedni, a levélírás alapvetően mégis a polgárosodás egyik fő tüneteként értékelhető, kulturális gyakorlatként a városi középosztályra jellemző kommunikációs tevékenység volt.⁴⁰¹ Maga az írás és olvasás mint mindennapi tevékenység a polgárságra volt jellemző. Az állandósuló levelezés szokása a középosztálybeli, értelmiségi családok körében lett „divatos”. A családi levelezések elemzése több szempontból is hasznos kutatási terület, ami történetírásunkban már többször bizonyítást nyert, például Gyimesi Emese

---

³⁹⁹ Fónagy Zoltán: *Levelezés a 19. századi Magyarországon. Történelmi Szemle* 55 (2013/4). 621.

⁴⁰⁰ Fónagy 2013: 624–627.

⁴⁰¹ Gyáni Gábor: A levelezés mint a polgárosodás tünete. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*. MLE, Bp. 187.

munkáiban, amelyekben a Petőfi és Szendrey családi levelezéseket elemezte részletekbe menően.⁴⁰² A családi viszonyok és az adott történelmi korszakra jellemző események és motívumok mellett a levelezésekben megjelennek a korabeli retorikai elemek is. Ezek mellett a levelek materiális jellemzői: a kézírás minősége, a levélhajítás (vagy esetünkben pl. a gépírás megjelenése) is vizsgálati tárgyává tehető.

A szerzők a levélírással általában egyszerre dokumentálnak, nyomokat hagynak magukról az utókor számára. Ugyanakkor, ahogy Susan Broomhall és Jacqueline Van Gent 2009-ben megjelent tanulmányában megállapította, a levélírás gyakran szerepet játszott a családtagok közötti érzelmi kötődés kialakításában és fenntartásában is.⁴⁰³ A levélírás általában arra is alkalmat ad, hogy szerzőjük rendszerezze saját gondolatait és tudatosítsa magában érzéseit egy-egy problémával, személlyel kapcsolatban. Ez utóbbiban természetesen nagy segítséget jelenthet, ha a levélíró szoros baráti, rokoni viszony fűzi a címzethez.

A. Sajti Enikő írja le Várady Imrével kapcsolatos életrajzi kutatásáról az alábbiakat: „Páratlanul gazdag irathagyatékra bukkantunk, amely – az iratok egyéb vonatkozásairól nem is szólva – lehetővé teszi, hogy Várady Imrét egy saját célokkal, stratégiákkal rendelkező, eleven, cselekvő individuumként ismerjük meg, s akinek személyes története olyan mikrotörténeti etűdként írható le, amely egyúttal a 19–20. század makrotörténelmének szerves részét alkotja.”⁴⁰⁴ Hasonló a helyzet Victor Gondossal és családjával. A bőséges forrásanyag lehetővé teszi, hogy a Gondos család tagjai is mind eleven, cselekvő individuumként jelenjenek meg, a róluk készülő mikrotörténeti esettanulmány pedig a 20. századi amerikai magyar diaszpóra makrotörténetének szerves részét alkothatja. A levéltári anyag zöme ego-dokumentum: ezernél is több levél, egy komplett memoár, több száz levelezőlap található benne. A seregyeni ego-dokumentumból élénk tárul egy amerikai self-made man, Victor Sr felemelkedése, aki helytállt a korszak Amerikájában, családjával pedig sikeresen asszimilálódott a befogadó társadalomba.

A Gondos család esetében a levelezés az alapvető kommunikációs funkcion túlmutató szerepet játszhatott a családtagok életében. Gyűjtötték, rendszerezték, archiválták, minden bizonnyal gyakran újra is olvasták őket. Vélhetően „a családi emlékezés fenntartásának

---

⁴⁰² Gyimesi 2021.

⁴⁰³ Susan Broomhall – Jacqueline Van Gent: *Corresponding Affections: Emotional Exchange Among Sibling in the Nassau Family*. *Journal of Family History* 34. 2009/2. 147.

⁴⁰⁴ A. Sajti Enikő: Egy gazdag hagyaték életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései. Várady Imre (1867–1959) bánáti kisebbségpolitikus. In: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség*. Szerk. Vonyó József. Kronosz, Pécs–Bp. 2017. 257.

szerepét”⁴⁰⁵ is többen vitték, Irene és Robert Z bizonyos, hogy aktákba rendezett leveleket, de Victor Sr-nál is felmerült, hogy több példányban gépelt le leveleket, amikből saját magának is eltett. Az írógép széleskörű megjelenése az Egyesült Államokban az 1880-as évekre tehető. Victor Sr 1906-ban történt első hosszabb idejű amerikai kiküldetésén szinte azonnal beszerzett egy írógépet és innentől leveleit gépelve írta haza. Ez módszertanilag is megkönnyítette munkámat, mivel innentől kezdve Victor Sr leveleinek zöme gépelt volt, ahogyan a két fiú is így írta felnőttkori leveleik döntő többségét. Így az elolvasásuk nem jelentett problémát. Irene viszont minden alkalommal kézzel írt, némi nehézséget okozva a feldolgozás során.

A levelezés vizsgálatában azt a módszertani döntést hoztam, hogy két nagyobb részre bontom azt. A felosztás során két szempontot is figyelembe vettem, az egyiknek asszimilációs-integrációs okokból, a másiknak nyelvi okokból van jelentősége. Az első szempont szerint a rendezés úgy alakult ki, hogy 1913-ban húztam meg a határt, mivel 1911-ben történt kivándorlásuk után még két évig igen intenzív levelezés található az anyagban a Magyarországon élt Gondos Mórral. 1913-ban ez megszűnik, majd több mint 90%-ban a családtagok közötti levelezés következik. Ebből – a börtönlevelek által jelentett rövidebb közzjátékot leszámítva – szinte az összes levél angol nyelven íródott. Ez a nyelvi elkülönülés jelentette a másik fontos szempontot. E szempontok alapján az első csoportba a Victor Sr és Gondos Mór között 1902 és 1913 között kelt, teljesen magyar nyelvű levelezés került. A másikba pedig a már szinte teljesen angol nyelvű, amerikai levelezésből 1915-től a szülők 1963-1964-ben bekövetkezett haláláig kelt levelek tartoznak. Ebbe a börtönlevelezések is belekerültek, ami nagyrészt magyar nyelvű, viszont szintén a családtagok közötti, belső levelezésnek számít.

---

⁴⁰⁵ Török 2007: 227.

4.2. Két bevándorló-generáció egy memoár tükrében

Robert Zoltan Gondos *Recollections of My Early Youth* című emlékirata egy egészen egyedi darabja az amerikai magyar bevándorlástörténet kutatását lehetővé tevő fennmaradt forrásoknak. A memoárok nem tartoznak az elvándorlás történeti kutatásának gyakran alkalmazott forrásai közé. Ez természetesen érthető, hiszen az elvándorlók – különösen a döntően paraszti sorból származó első világháború előttiak – körében nem volt jellemző a visszaemlékezések írása. Éppen emiatt Robert Z memoárja egy unikális forrása a magyar diaszpóra-kutatásnak, és számos érdekes részlettel szolgálhat. Ez az alfejezet hivatott tárgyalni az 1977-1978 körül keletkezett memoárt, amelyet azzal az előzetes felvetéssel igyekeztem körüljárni, hogy a szerző azzal a céllal írta meg emlékiratait, hogy maradandó emléket állítson szüleinek – első sorban apjának –, aminek következményeként Victor Sr idealizált képe jelenik meg a szövegben. Megállapításaimat, észrevételeimet a megfelelő pontokon szó szerinti idézetekkel támasztottam alá.

Egy memoár írója mindig az utókornak ír. Robert Z. Gondos igen önreflektív módon felteszi bevezetőjében a kérdést: „Talán joggal merül fel, hogy érdekelnék-e a nyilvánosságot a gyerekkori visszaemlékezései olyasvalakinek, aki nem túl jól és nem túl széles körben ismert.”⁴⁰⁶ Ez fokozott tudatosságra utal, emellett arra is, hogy Robert Z rendelkezett a megfelelő szintű előrelátással annak tekintetében, hogy az utókor meríthet az általa leírt élményekből, gondolatokból és a körülötte lévő világ leírásából. Ezzel, még ha nem is tudatosan, de a historical agency társadalomtörténeti megközelítéshez alkalmas forrást hozott létre, hiszen éppen a történelem folyásában nem csak sodródó, hanem cselekvő személy (ill. személyek) történetének rekonstruálásához biztosított forrásanyagot.

Robert Z. Gondos három pontban foglalja össze, hogy az általa feltett kérdésre miért igen a válasz. Az első fontosnak ítélt pontja a széles földrajzi skála, amin családja története mozog. Felsorolja mindazon helyszíneket – magyart és amerikaiakat – ahol hosszabb-rövidebb ideig ő és családja tartózkodott a tárgyalt időkeretben. Az ő szemén át jelenik meg az olvasó előtt a korabeli Amerika és Magyarország számos települése, mindennapjai. A földrajzi keret ugyan valóban széles, de magukról a helyszínekről keveset tudunk meg, mindössze annyit, amennyit a szerző az elbeszélte események kapcsán szükségesnek ítélt. A második pont, amit megnevez az időkeret, hiszen az 1900-as évek elejétől egészen az 1970-es évekig húzódik a narratíva, ami által időben is széles képet tár elénk. Kiemeli az első világháborút, ahogy ő

---

⁴⁰⁶ „It may well be asked why the childhood reminiscences of someone not too well or too widely known should be of interest to the general public.” Gondos, *Recollections*, 1.

látta azt az USA-ból, valamint a családját ért károkat, amik a németellenes közhangulat következményei voltak. Gyermekkorának ezt a szakaszát kiemelten kezeli: azaz az emlék igen meghatározó volt számára, hiszen kihatott felnőtt életére is. A harmadik pont az, ami történeti szempontból talán a leginkább releváns. Saját megfogalmazása szerint azért kezdett visszaemlékezéseinek megírásába, mert ezáltal beleláthatunk abba, hogy „egy fiatal fiú, aki talán túl érzékeny, hogy reagál ennek az időszaknak mind fizikai, mind mentális traumáira.”⁴⁰⁷ Ez igen jeles motiváció, valóban hasznos történeti forrás lehetne egy fiatal bevándorló gyermek perspektívája. Ahogy a kamasznaplók vizsgálata során Kunt Gergely rámutatott, ilyen források alapján felvázolható a világkép, ami tartalmazza az „önmeghatározásokat és a világban zajló eseményekre vonatkozó ismereteket, valamint a társadalomról alkotott mentális »térképet«”.⁴⁰⁸ Egy bevándorló kamaszfiú gondolatai, pl. saját magának elhelyezése az idegen környezetben viszont csak több mint fél évszázad távlatából, az idős szerző emlékezetében elevenítődnek fel, így mégsem teljesen egy fiatal fiú reakcióit kapjuk.

A családtörténet vizsgálata és a levelezések elemzése arra enged következtetni, hogy a nyugdíjas mérnököt a magyar gyökereihez való egyre szorosabb kötődés motiválhatta arra, hogy papírra vesse családjá emlékét. Ahogy sokak esetében, az 1956-os forradalom Robert életében is fordulópontot jelentett. A családi levelezés felfedi – ahogy a 4.3. alfejezetben ki is fejtem részletesen –, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősen felerősítette Robert Z érdeklődését Magyarország és a magyarság irányába. Joggal feltételezhető, hogy ez a hatás készítethette arra, hogy magyar ügyekkel foglalkozzon, hiszen ezután egyre inkább belefolyt az amerikai magyarság dolgaiba, még intézményi szinten is (pl. ő lett az Amerikai Magyar Szövetség alelnöke Philadelphiában). Szervezett magyar eseményeket, lobbizott magyar érdekekért amerikai kongresszusi képviselőknél és más politikusoknál. Ez a proaktív tevékenysége összefüggésben állhatott azzal, hogy ez az egyedülálló forrásgyűjtemény összeállt, és hogy maga a memoár is megíródott. Ugyan a „bevándorló élmény” (immigrant experience) bizonyos fókig meghatározó lehetett számára, de a források tanúsága szerint valószínű, hogy az 1956-os események előtt nem tudatosult benne magyar identitása, hanem egyszerűen csak amerikainak tartotta magát. 1956 után, ill. szülei halálával egészülhetett ki identitástudata a magyarság és a „bevándorlóság” tudatával. Mindenképpen fontos motiváló

---

⁴⁰⁷ „...how a young boy, perhaps supersensitive, reacted to the traumas both physical and mental, of this period.” Gondos, *Recollections*, 1.

⁴⁰⁸ Kunt Gergely: A társadalmi képzetvilág kamasznaplók tükrében, avagy mentalitástörténeti kutatásaim váz(lat)a. *Miskolci Egyetem BTK – Kutatói Almanach*. 382.

erő lehetett tehát, hogy a memoár megírásának idejére már minden családtagját elveszítette. Saját leszármazottjai nem lévén, gyakorlatilag egyedül maradt a világban, így a család emlékezetének megőrzése az utókor számára, valamint a családi hagyatékon keresztül a magyar származásához való kapcsolódás igénye sokszoros erővel hathatott rá.

A memoár felépítése, szerkezete

A memoár teljes címe magyarul *Visszaemlékezések korai ifjúságomra (1908–1921)*, tehát Robert Z ezt az időkeretet jelölte ki, amelyből feleleveníti emlékeit. Ettől ugyan jelentősen eltér (hiszen egészen az 1970-es évekig ír le eseményeket), de írásának meghatározó része, azaz a 86 oldalból 75 valóban ezt az időszakot fejt ki, azaz a „korai fiatalságát” írja meg. 1921-ig egészen részletekbe menően láthatunk bele gondolataiba, és magukba a családot ért eseményekbe is. 1921 után viszont már csak elnagyoltan, jóval rövidebben összegezve vázolja fel családja történetét. Mivel a mű 1977-1978 környékén keletkezett, ennek megfelelően a benne említett utolsó esemény 1977 januárjából származik.

Az anyag érdekessége, hogy a memoárt a szó szoros értelmében nem ő írta, hanem egy külön ebből a célból szerződötett részmunkaidős titkárnőnek diktálta le. Látása ekkorra oly mértékben leromlott, hogy írásra már képtelen volt. Ez amiatt is érdekes, mert hatása lehetett az emlékirat tartalmára, nevezetesen hogy milyen dolgokat említ, mit hogyan fogalmaz meg. Nem biztos ugyanis, hogy az emlékező ugyanúgy fogalmaz, amikor egy másik személynek diktál, mintha egyedül egy szobában ülve saját magának írna. Elképzelhető ilyen esetben bizonyos fokú öncenzúra. Szintén megjegyzésre érdemes, hogy Robert Z. Gondos igyekezett precízen hozzáállni a munkához; a dátumokat, ahol tudta ellenőrizte, ahol nem, ott ezt külön jelezte a szövegben.

A visszaemlékezés megalkotásához a rendkívül kiterjedt családi levelezés szolgált alapul. Rossz látása miatt ehhez is segítséget vett igénybe, mind a magyar, mind az angol nyelvű leveleket felolvastatta magának, amiben egy bizonyos Louis J. Szarka volt segítségére. Mindez arra utal, hogy alapos, tudatosan felépített, szerkesztett elbeszélésről van szó. Az elemzés során ennek ellenére figyelembe kell venni, hogy mivel a szerző idős korában visszatekint, felidéz, így természetesen sok év távlatából az emlékezés nem lehet pontos. Emellett az idealizálás szándéka is torzító lehet, különösen, ha szüleiről, elsősorban édesapjáról van szó. Ettől eltekintve viszont alapvetően a precizitás jellemezte a szerzőt. Az anyagot lektoráltatta, tehát alapos ellenőrzés, javítások, kiegészítések után készült el a teljes kézirat. Ennek megfelelően egy egységes narratívát kapunk, egységes nézőpontból.

Az emlékek leírásába gyakran történelmi megjegyzéseket is beszúr, többségében azért, hogy saját emlékeit kontextusba helyezze, ami által az olvasó az adott történelmi szituációról is képet kaphat. Így tulajdonképpen a 20. századi amerikai történelem eseményeinek forgatagában látjuk a kisfiút (majd fiatalembert), a számos nehézséggel szembenező édesapját, illetve a történelmi valóságnak azt a szeletét, amit a szerző saját szemszögéből látott ezekből az eseményekből. Mindemellett akad arra is példa, hogy a történelem menetét taglaló más „műfajú” részek kerülnek be, például a *Rövid történelmi megjegyzések* című fejezet, amelyben az első világháborút lezáró békekonferenciáról és Wilson elnök tevékenységéről számol be, vagy a Trianonról szóló különálló fejezet. Ezekhez nem kapcsol személyes emlékeket, pusztán olyan történelmi események leírásait adja, amelyek Magyarország szempontjából fontosak voltak, és az amerikai olvasóközönség előtt nem feltétlenül ismertek.

A memoár szerkezete is ezt a precíz, tudatos hozzáállást tükrözi. A több mint 80 oldalnyi szövegtest „fejezetei” a család épp aktuális lakóhelyéül szolgáló városok szerint különülnek el, a bekezdéseket ezek alapján számozza, tehát pl. amikor Budapesten laktak, akkor a fejezetek BP1, BP2 stb. nevet kapják, New Yorkban NY1, NY2 és így tovább. Ennek az oka volt, hogy sok esetben nem teljesen pontosan emlékezett a dátumokra, ezért jobb megoldásnak tartotta a városok szerinti rendszerezést.

A narrátor és a perspektíva

A memoár olvasása során kirajzolódnak a 20. század főbb eseményei amerikai perspektívából, vagy ami a jelen kutatás szempontjából még mérvadóbb, egy amerikai magyar megfigyelő perspektívájából.

Az emlékiratok elemzésekor az irodalomtudomány terminológiáját érdemes segítségül hívni. Robert Z. Gondos a memoár szerzője, egyben narrátora. A narratológiai megközelítésnek, melynek során a történész az emlékező tapasztalatainak megismerésére törekszik, vannak előzményei történetírásunkban.⁴⁰⁹ Narrátor típusból több is létezik, ezek közül a homodiegetikus illik leginkább a szerzőre. A homodiegetikus narrátor fogalma szerint az általa prezentált történetnek maga a narrátor is részese.⁴¹⁰ A szerző ezt a visszaemlékezést nem csak magáról, és nem csak a saját életútjáról írta. Ugyan ez Robert Z. Gondos memoárja, de mégsem kizárólag róla szól, vagyis önéletírásnak nem nevezhető. Ez

---

⁴⁰⁹ Lásd: Sipos 2012. 102.

⁴¹⁰ Földes Györgyi: Jeltől a testig. A klasszikus narratológia találkozása a korporálissal. *Irodalomismeret: Irodalmi, Művészeti és Muzeológiai Folyóirat* 27 (1). 2015. 14.

a memoár sokkal inkább Robert családjának az „életrajza” – csak éppen az ő szemszögéből. A visszaemlékezésben már-már úgy jelenik meg előttünk a család története, mint egy érdekes regény, amelyben Robert Z nem mindentudó narrátor: a szövegben ugyan igyekszik vezetni az olvasót, de az eseményekre limitált rálátása van. Egyes szám első személyben ír, a szöveg közben viszont időnként átvált egyes szám harmadik személyű, korlátozott narrátorra, hiszen olyan eseményeket is leír, amelynél ő maga nem volt ott, hanem elmondásokból, esetleg a sajtóból, valamint a levelekből tudja őket.

Ki tehát a narrátor? Robert Z. Gondos egy amerikai magyar bevándorló legkisebb gyermeke, egy négytagú nukleáris család legfiatalabb tagja. Emellett értelmiségi, saját magát komolyan vevő mérnökember, aki tisztában van saját pozíciójával a munkájában, és az Egyesült Államokban betöltött szerepével is mint teljes jogú állampolgár, akinek módjában áll segíteni Magyarországról menekült honfitársait. Egyrészt ezek mind olyan jellemzők, amelyek hatással lehetnek a visszaemlékezésére. Másrészt ezek tudatában érzi úgy, hogy érdeklődésre tarthat számot az ő perspektívája az utókor számára annak ellenére is, hogy ő maga nem számított közismert embernek. Ennek megfelelően jelennek meg a történelmi eseményekhez kapcsolódó kommentárok is a szövegben.

A következő oldalakon arra keresem a választ, hogy írásában hogyan konstruálja meg családját, első sorban Victor Sr emlékképét, valamint, hogy a memoár olvasása alapján milyen kép alakul ki a korszakról, Amerikáról, és egy amerikai magyar tapasztalatairól.

A családtagok alakjai és a családi identitás megkonstruálása

A memoárt olvasva gyakran az az érzés alakul ki, hogy a narrátor valójában csak egy szemlélője az eseményeknek. Az ő érzései, gondolatai jelennek meg ugyan, de a cselekmény főszereplője igazából apja. A család szubjektív történetét Robert Z írta meg, azaz ő lép fel családját krónikásaként. A visszaemlékezésben természetesen a saját szemszögén keresztül láthatóak az események, az ő hangján szólalnak meg, de összességében a memoár az egész család történetét foglalja össze. Tehát az általa készített narratívában nem feltétlenül ő maga a központi szereplő, hanem egész családját. Ebbe nem csak a szűk családi kör, azaz szülei és bátyja tartozott bele, igyekezett utána nézni a több rokonnak is, főleg Gondos nagyapjáról közöl részleteket. A memoár narratívájának legfőbb „szereplői” viszont szülei. Már az első oldalon szavakba önti irántuk érzett nagybecsülését, amikor úgy jellemzi őket, hogy egész életükben „hősiesen harcoltak éveken át a fiaik jólétéért” – ennek megfelelően szól róluk. Megjeleníti küzdelmeiket, nehézségeket, amiken keresztül mentek, hogy két fiuk

boldogulását biztosítani tudják. A család tagjai közül pedig elsősorban apjáról ír legrészletesebben – anyjáról, bátyjáról és saját magáról kevesebb derül ki a szövegből.

A történések középpontjában álló Victor Gondos Sr-ról kialakuló jellemrajz szerint egy keményen dolgozó, ambiciózus, kitartó, találékony, szorgalmas apa volt, aki a családjának és a munkájának élt. Gondoskodó szülő, aki sokat foglalkozott fiaival, gyakran vitte őket kirándulni, törődött a jövőjükkel, Amerikába költözésükkor magántanárt szerződtetett számukra, hogy ne legyen gondjuk az iskolában. Amikor a 11 éves Robert Z súlyos betegséggel küzdött 1913 nyarán, apja virrasztott mellette, ápolta őt és édesanyját, eközben helyt állt a munkában is. Victor Sr-t szélesen tájékozott értelmiségi emberként ismerjük meg, aki nem csak a szakmájában volt kiemelkedő: érdeklődési körébe tartozott a politika és a gazdaság, a növény és élővilág, emellett széles irodalmi olvasottsággal és orvosi alapismeretekkel is rendelkezett.

A memoár számos jelenetet felelevenít, amelyek alapján apja személyisége is megkonstruálható. Műveltségén kívül segítőkészségét, bátorságát, találékonyságát is több dolog példázza. Különösen a kisgyermekkorú emlékek között jelenik meg a védelmező apa szerepe. A szerző egy 1910-es esetet elevenít fel, amikor Budapesten villamosra akartak szállni, de a tömegben többen meglökték a gyerekeket: „Ezt látván, apa odaugrott a villamos lépcsői elé és pofonokat kezdett osztani jobbra és balra azért, hogy visszatartsa a tömeget, és így a háta mögött fel tudunk szállni. Természetesen, nagyon féltettem apát, de szerencsére felszálltunk több probléma nélkül.”⁴¹¹ Egy másik, jóval kisebb veszélyt jelentő incidens is megelevenedik Párizsból, 1911-ből, amikor egy kistestű kutya megugatta a gyerekeket. „Mindez elegendő volt, hogy felkeltse apában az atyai védelmező ösztönt: megfordult és lábát a kutya hasa alá helyezve, gyors mozdulattal felemelte azt. Úgy nyolc láb magasra lendítette fel a pudlit. A kutya vadul vonyított, de biztonságosan ért földet a füves részen.”⁴¹² Ezekben a kis emlékképekben a gyermekei védelmére ösztönösen cselekvő apa villan fel.

Több példa említhető az ego-dokumentumból Victor Sr segítőkészségére vonatkozóan is. Nem sokkal New Yorkba költözésük után felkereste őket egy Budapestről Amerikába menekült, meg nem nevezett fiatal magyar gróf, aki „valamiféle szerencsejáték tartozás miatt hagyta el Budapestet. És mivel neki nem volt semmiféle képesítése, hogy megélhetését biztosítsa, így csakhamar fillér nélkül maradt.” Victor Sr megvendégelte a meg nem nevezett

---

⁴¹¹ Gondos, *Recollections*, 17.

⁴¹² Gondos, *Recollections*, 23.

nemest, majd sürgönyözött a családjának Budapestre, akik küldtek neki pénzt a hazaútra.⁴¹³ A másik hasonló példa Robert Birch, a gyerekek Reading-beli iskolájának igazgatója volt. Amikor állását elveszítette, biztosítási ügynök lett és megélhetési nehézségei voltak „amíg meg nem látogatta apát, aki egy 3.000 dolláros életbiztosítási kötvényt vett tőle és tartott neki egy lelkesítő beszédet, ami elindította őt egy mérsékelt sikeres karrier útján.”⁴¹⁴

Victor Sr találékonyságára vonatkozóan is számos ponton találunk példákat, amelyek közül a családtörténeti fejezetben igyekeztem többet megjeleníteni. Ezzel kapcsolatban apját Robert Z így jellemezte az 1929-es válság kitörése utáni csődhelyzet kezelésének kapcsán: „Mint oly sokszor már válságoktól sújtotta élete során, apa óriási bátorságot és találékonyságot mutatott a vészhelyzetben.”⁴¹⁵ A memoár egy olyan embert ábrázol Victor Sr személyében, aki egy teljesen új környezetben képes volt megállni a helyét, saját víziója volt, vállalkozásokat épített, munkát szervezett, amivel nem csak családjának, hanem számos embernek biztosított megélhetést. Szakmájában elismerték, köztiszteletnek örvendett, amit tehetséggel, hozzáértéssel és eredményeivel ért el. Mikor 1909 végén visszatért Magyarországra, nagy tervekkel érkezett, csak a technikai feltételek nem voltak adottak. A memoár alapján Robert Z felnézett apjára, a szövegben megjelenő idealizált apakép mindenképpen arra utal, hogy Victor Sr-t ideális apának tartotta, aki mindent családja érdekei alá rendelt.

A memoár olvasása során úgy tűnik, hogy a Gondos családnak Amerikában nem volt kiterjedt társasági élete és kapcsolati hálója, bár néhány közelebbi baráttal rendelkeztek. (Ez a levelezés alapján jóval árnyaltabb képet mutat.) A családtagok szívósak, kitartóak voltak, emellett kifejezetten érdeklődőek a környezetük iránt, bárhol is laktak, mindenhol rendszeresen kirándultak, bejárták a környéket, nyitottak voltak az újításokra. A család szorosan összetartott, a szülők – amellett, hogy mindent megtettek a gyerekeik boldogulásáért – igyekeztek más rokonokat is segíteni, jó kapcsolatot ápolni velük. Ahogy a levelezés is alátámasztja, Victor Sr és Irene nagyon ragaszkodhatott a gyerekekhez. Hogy megőrizték a család szoros fizikai közelségét, pl. Victor Jr-t sem akarták Michiganbe engedni egyetemre, parázs vita folyt apa és fia között, hogy a Penn State-re (Pennsylvania Állami Egyetem) járjon, hogy közel legyen hozzájuk. Vallási jellegű széthúzás sem volt a családban. Ahogy megtudjuk, Robert Z nem érdeklődött a vallás iránt, ahogy a szülei

---

⁴¹³ Gondos, Recollections, 29.

⁴¹⁴ Gondos, Recollections, 68.

⁴¹⁵ „As at other times in his crisis-laden life father showed great courage and resourcefulness in meeting an emergency.” Gondos, Recollections, 77.

számára sem volt ez központi kérdés: „mindkét szülő túlságosan is civilizált volt ahhoz, hogy fanatikusok legyenek saját vallásuk iránt” – emlékszik meg írásában a szülei katolikus valláshoz való viszonyáról.

Az édesanyja, Irene személyiségének rekonstruálásában már kevesebb alkalommal kapnak szerepet felvillantott emlékképek. Esetében inkább a konkrét megjegyzésekre hagyatkozhatunk. Ezek alapján Irene rendkívül erős, nagyon művelt, szerethető asszony volt, mindig nagy elismeréssel ír róla. Jellemzését bemutatásakor így foglalja össze: „mindig sikerült megszerveznie a háztartást az új környezetben és biztosítania a családjá számára a teljes jólétet. Erős német kötelességtudattal rendelkezett; és habár időnként panaszkodott a szembejövő nehézségek miatt, de mindig hatékonyan tudta elvégezni a dolgát.”⁴¹⁶ Időnként az anyai szerep is megjelenik a memoárban: a gondoskodás, a család fenntartása nem csak a többször említett családi vacsorák elkészítésében nyilvánult meg, bár láthatóan Robert Z ennek feljegyzését is fontosnak tartotta. Leírta anyjáról, hogy rendszerint hosszú órákat töltött a konyhában, „sohasem békült meg a készételekkel, jobban szerette a vacsorát hagyományos módon elkészíteni”. Itt egy idilli családi képet fest, amelyben a kisfiú segít édesanyjának a vacsora főzésben „például borsófejtésben vagy a tészta kevergetésében”.⁴¹⁷ Emellett a gondoskodó anya képe megjelenik a kivándorlás felidézésekor is, amikor arról ír, hogy nehéz feladat volt a költözés: „bepakolni az utazóládákba és táskákba, és szokás szerint anya viselte ennek a nehéz munkának terhét.”⁴¹⁸

Irene családban betöltött szerepe illeszkedett a korabeli amerikai családmódelbe, amely a századforduló után már túllépett a klasszikus „háztartás menedzselésén, ami nem terjedt ki a pénzügyek kezelésére”, és a nőknek jelentősebb szerepvállalással járt a családi ügyeken belül.⁴¹⁹ Victor Sr és Irene rendszeresen megvitatta és közösen hozta meg a pénzügyi döntéseket, Irene is követte pl. a híreket és a tőzsde állását, időnként kifejtette véleményét a befektetésekkel kapcsolatban is. Megjegyzendő, hogy ettől eltekintve Irene hagyományosan női társadalmi szerepekben: feleségként, háziasszonyként, anyaként tűnik fel a forrásokban. A dualizmus Magyarországon szocializálódott Irene alakja megfelel a dualizmus kori asszonyképnek: takarékos, mindig csinos és ápolt, ügyel férje és gyermekei szükségleteire, nem pletykás és erkölcstelen, művelt, kellemes társalkodópartner, azaz tulajdonképpen

---

⁴¹⁶ Gondos, *Recollections*, 55.

⁴¹⁷ Gondos, *Recollections*, 58.

⁴¹⁸ Gondos, *Recollections*, 21.

⁴¹⁹ Az amerikai családmódel történeti változásairól: Daniel Scott Smith: *The Meanings of Family and Household: Change and Continuity in the Mirror of the American Census. Population and Development Review* 18 (1992/3). 421–456.

mintafeleség.⁴²⁰ A levelezésben látható, hogy ő az, aki jobban aggódik pl. Robert fia hagyományostól eltérő magánélete miatt, míg Victor Sr inkább volt „megengedő” ebben a kérdésben.

Bátyja, Victor Jr jelleméről kevesebbet tudunk meg a memoár narratívájából. Néhány gyermekkori jelenet felidézéséből annyi derül ki, hogy talán túlságosan eleven kisfiú volt, aki időnként nehéz pillanatokot okozott szüleinek. Ezt illusztrálja egy történet a végleges kivándorlásuk előtről, amikor vonattal Párizsba utazva „a mindig hiperaktív Victor, felmászott az ülésre és meghúzta a vészféket, mire a vonat csikorgó hangon megállt.”⁴²¹ A később katonai pályára lépő, majd hadtörténésszé váló Victor Jr-t már gyerekként is érdekelték a katonai dolgok, nagyon jó tanuló, szorgalmas egyetemi hallgató volt, aktív szerepet vállalt a helyi közéletben is. A memoárban természetes módon megjelenik betegsége, ami közel egy évtizeden át kihatott a család életére. Robert Z büszkesége is érezhető a szövegből, amikor bátyja teljesítményét méltatja, „figyelemre méltó karriernek” nevezve Victor Jr történészi-levéltárosi munkáját.

Egyedül Alex nagybátyjáról ír negatívabb hangvételben, de őt sem tünteti fel teljesen rossz színben. Inkább tűnik kissé neheztelőnek a hangnem, a vele kapcsolatos megjegyzések olyan érzést keltenek, mintha helyenként még szimpatikus is lenne neki nagybátyja viselkedése. Életviteléről többek között a következőket jegyezte fel: „ismeretségben állt a közismert költővel, Ady Endrével és sok mással a Budapesti bohém körökből, akiktől eltanulta a gondtalan életstílust [...] számára szokatlan volt a rendszeres munka”. Jellemét persze nem tartja makulátlannak, bár a szövegből az látszik, hogy külső hatásnak tulajdonítja nagybátyja üzelmeit: „gyanítom, hogy Alexander nem szerezhette meg a legmagasabb etikai színvonalat az európai újságoktól, mivel legtöbbjük előtt nem volt ismeretlen a rosszindulatú pletykálgodás, a rágalmozás és a megvesztegetés”.⁴²² Ugyanakkor Alex és felesége Gizi segítőkészsége hangsúlyos része jellemrajzuknak. Leírja, hogy 1913-ban, Robert és Irene betegsége idején azonnal a segítségükre siettek, amivel komoly áldozatot vállaltak. Alex ennél többet is tett érte: „augusztusban Alex bácsi elvitt engem a Stafford Springs közelében lévő Papp farmra, így én tiszta vidéki levegőt tudtam belélegezni és fel tudtam épülni tüdőbajomból.”⁴²³ Az ilyen emlékek miatt maradhatott meg bácsikája alapvetően kedves személyként emlékezetében, és ez indokolhatja, hogy a memoárban kifejezetten szűkösen

---

⁴²⁰ Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*. Pécs. 2008: 145–146.

⁴²¹ Gondos, *Recollections*, 22.

⁴²² Gondos, *Recollections*, 28.

⁴²³ Gondos, *Recollections*, 35.

tér ki apjának Alex által okozott problémákra, holott a levelezésből ismeretes, hogy rengeteg bajt hozott öccsére, nem egyszer csőd közeli helyzetbe juttatta Victort.

Még egy családtagnak szentelt nagyobb figyelmet a szövegben. Apai nagyapjával, Gondos Mórral ugyan keveset találkozott, de akkor olyan szeretetteljesen viselkedhetett vele, hogy mély nyomot hagyott benne. Jól érzékelhető a memoár szövegéből (de szó szerint is leírja), hogy nagyapját figyelemre méltó embernek tartja, aki kitartásával, eszével és munkabíráásával el tudta érni, amit akart, és családjáért mindent megtett. Nagyon elismerően, csodálatra méltóan beszél róla, méltatva képességeit, eredményeit és jellemét. Emlékeiben egy nagy formátumú, temperamentumos, „mindig nagylelkű, lobbanékony, ingerlékeny Gondos nagypapa”⁴²⁴ élénk képe élt. Victor Sr ebben is hasonlított apjához: szorgalma, kitartása, találékonysága tette őt igazi amerikai „self-made man”-né, emellett belőle is gyakran előtört a levelekben említett „magyar fire”, azaz lobbanékony természete. Megjegyzésre érdemes, hogy a memoárban ez a lobbanékonyosság nem jelenik meg Victorral kapcsolatban, ami talán épp az idealizáló szándék egyik jele lehet.

Az önéletírásnál megszokott módon a szerző jelleméről derül ki a legtöbb a memoárból, hiszen az ő emlékein, cselekedetein keresztül részletesen kirajzolódnak személyiségének egyes elemei. Nyitott, széles érdeklődésű, erősen műszaki beállítottságú, de a humán tárgyak felé is nyitott, jó tanuló volt, aki önmagát túl érzékenynek tartotta. Ebből fakadóan érzékenyen érintették a sértések, impulzívan reagált rájuk, családja becsületét akár ököllel is kész volt megvédeni. A mérnök Robert Z esetében nem meglepő, hogy szeretett szerelni, autót vezetni, érdekelt, hogy működnek a műszaki berendezések. Kiderül az emlékiratból, hogy sok mindent ő maga is az általa megőrzött levelek újra olvasásakor tudott meg. Ebben a tekintetben mérnöki precizitása a hasznára vált, nem csak a levelek rendszerezése és őrzése, hanem felhasználása szempontjából is. Ez azonban a következő módszertani-elméleti problémát veti fel: nem tudható, hogy mi volt a saját emléke, mi az amit a levelek segítségével elevenített fel, és mi az amit még ő sem tudott, hanem konkrétan a levelek olvasása során ismert meg.

Apjához hasonlóan Robert Z-ről is egy kötelességtudó, megbízható, segítőkész ember képe alakul ki. Jó érzéssel töltötte el, amikor segíthette a családot, ez elsőként kisgyermekként, édesapja börtönbüntetése idején derült ki, amikor büszke volt rá, hogy hozzájárulhatott a családi kasszához. Életében fontos szerepet töltött be a műveltség és a tudásszomj. Gyerekként is szeretett olvasni, sokat járt könyvtárba, múzeumba is. A memoár

---

⁴²⁴ Gondos, Recollections, 36.

alapján – más forrásokból megismert tényekkel összeecsengésben – úgy tűnik, jobb képességű, ill. szorgalmasabb lehetett a korosztályánál, amit például az is mutat, hogy egy évvel hamarabb végezte el az iskolát (a szükségesnél több tárgyat is felvett, nem okozott gondot neki a felsőbb éves tárgyak anyaga), mindezt úgy, hogy bevándorlók gyermeke volt. Egyik iskolatársa meg is jegyezte róla: „Te biztosan lenyeltél egy szótárt”, utalva ezzel kortársainál bővebb szókincsére.⁴²⁵ A kiemelkedő szorgalom egyfajta kompenzálásként is értékelhető, ami azon bevándorlók sajátja, akik az új környezetben bizonyítási kényszerhelyzetben érzik magukat. Gyermekek esetében ez természetesen az iskolai környezetben jelenik meg. Robert Z számára is egy bizonyos fokú kompenzációs kényszer származhatott hátrányos helyzetéből. Amennyiben volt ilyen érzés benne, az minden bizonnyal 1956 után átfordult az eredeti etnikuma felé való bizonyítási vágygá.

A családélmény fontos szerephez jut az anyagban. Az egymásra utaltság érzése folyamatosan jelen volt a család életében. Már egészen korán kialakulhatott, hogy egy új országban, új környezetben vannak, egymásra számíthatnak, össze kell tartaniuk, ez pedig egész életüket végig kísérte. Nem jelent meg náluk például az az amerikai jelenség, hogy a fiatalabb generáció tagjai távoli államokba költöznek tanulmányaik vagy munkájuk miatt. Egészen a szülők nyugdíjas kori Floridába költözéséig viszonylag közel maradtak egymáshoz (New Jersey, Pennsylvania államokban, ill. Washington DC-ben), igyekeztek olyan munkát találni, hogy ne legyen szükséges hosszabb távon messzire költözniük. Erős vonása a szövegnek, hogy a szülők kifejezetten törődtek a gyerekeikkel. Az egyik alapvető családi gyakorlat számukra a rendszeres kirándulás volt. Bárhol is laktak (akár Magyarországon, akár Amerikában), minden várost és környékét felfedezték, de tettek hosszabb távú kirándulásokat is. Ez nem csak a memoárban kerül többször is említésre, de a levelezésben is gyakori visszatérő elem.

A család tagjai sok minőségi időt töltöttek együtt, Robert Z számos közös élményt felemliget gyerekkorából – főleg az apjával. Ezek többsége a természethez köthető: erdei kirándulásokat, hosszú sétákat említ, kiemel néhány specifikus emléket, melyek közül néhány nagy részletességgel elevenedik meg például, amikor Victor Sr folyami rákot fogni tanította őt és fivérét. A családi programok között volt hétvégi hajókirándulás, számos autós körút, látogatás a Niagara vízeséshez, városnéző körutak, kávézókba, moziba, múzeumokba járás, de még egy sörfőzdébe tett látogatás is. Úgy tűnik, hogy Irene gyakran nem vett részt ezeken a gyermekkori sétákon, kirándulásokon, ami következhetett abból is, hogy gyakran

---

⁴²⁵ Gondos, Recollections, 32.

betegeskedett. New Yorkban élve sokat jártak Coney Islandre, ahol a strand és vidámpark remek szórakozási lehetőség volt a gyerekek számára.⁴²⁶ Rövid magyarországi időszakuk alatt néhány hetet Nagybányán, a Gondos nagypapánál töltöttek, itt is a családi kirándulások, a gombászás elevenítődik fel fontos emlékként. Budapestre költözésük után is rendszeresek voltak a hétvégi kirándulások, sokszor nem csak négyesben, hanem ahogy a szövegből kiderül, a rokonok társaságában. Gyalogos, autós és villamosos kirándulásról szóló történeteket is felelevenít, 1910 nyaráról pedig egy balatoni nyaralás emlékei is bekerültek a memoárba.

Kétségkívül nagy, talán meghatározó élményt jelentett Robert Z-nek az 1909 végi hazatéréskor tapasztalt fogadtatás. Visszaemlékezései szerint nagyon örült nekik a szélesebb rokonság. Kiemeli, hogy Nagybányán néhány hétig együtt laktak Alexékkal, a fiúk együtt játszottak Alex gyerekeivel (Alex Jr és Mary) ekkor alakulhatott ki egy szorosabb kötelék közöttük, aminek folytatását megfigyelhetjük Amerikában. Ennek persze fontos aspektusa lehetett az első években az otthontól távolság és az egymásrautaltság érzése. Amikor Budapesten éltek, szintén igyekeztek a rokonsághoz közel tartózkodni (Irene egyik nővére és családja egy emelettel fölöttük lakott). A családtagok, rokonok támogatása, az egymásnak segítség, rendelkezésre állás fontos elem a családi identitás kialakulásában. Amerikai életük során ebben Alex is kulcsfigurának tekinthető. Míg New Yorkban éltek, sokat találkoztak, gyakran ünnepeltek, vacsoráztak együtt, részesei voltak egymás mindennapi életének.

Az 1915-ös év meghatározó volt a család számára. A családfő letartóztatása és több mint fél éves börtönbüntetése komoly traumát jelentett a család minden tagjának. Alex feleségével, Gizivel és gyerekeivel való összeköltözés, a megélhetésért való összefogás, a két apa kiszabadítására tett kísérletek az egymásrautaltságot talán még soha nem látott szintre emelték. Ismét a családi összetartás fontosságára helyeződik a hangsúly, ami mélyen bevésődhetett az akkor alig tízéves kisfiú személyiségébe. Mindez közelebb visz ahhoz, hogy megérthetővé váljon Robert Z motivációja a memoár megírására és a forrásanyag összeállítására, hiszen ez a szorosan összetartó család már nem létezett, amikor a szerző „emlékmű” állításába kezdett.

---

⁴²⁶ Coney Islanden már 1895-ben megnyílt az első vidámpark. https://blogs.shu.edu/nyc-history/coney_island/ letöltve: 2024. 04. 10.

Robert Z. Gondos Amerikája (és Magyarországa)

Az emlékirat talán egyik legnagyobb erénye a mai olvasó számára, hogy a korszak Amerikájáról ad képet egy magyar bevándorló szemszögéből. A 20. századi amerikai – és részben magyar – történelem lenyomata erősen érzékelhető a szövegen. Alapvetően elmondható, hogy egészen a háborúig egy befogadó, vendégszerető ország képe formálódik meg a szerzőben. A klasszikus „lehetőségek földje” típusú Amerika-kép elevenedik meg, aminek alapját elsősorban apja, Victor Sr sorsa képezi, aki épp a boldogulás lehetőségeinek hiánya miatt hagyta el Magyarországot. Robert Z. Gondos Amerikája a köztudatban élő pozitív Amerika-képnek megfelelően egy pezsgő, sokszínű világ, ahol a sok különféle származású, dolgozni és boldogulni vágyó embert befogadják. Az Egyesült Államokat a korlátlan lehetőségek hazájának nevezi, „melyek egy tanult, energikus, ambiciózus embernek adódnak ebben az országban”. Az egész forrásban gyakorlatilag sehol nem találkozunk Amerika negatív hangvételű értékelésével, kivéve egy időszakot: az első világháborút, amikor kitér a hisztéria, a „hazafiatlan” kisebbséggel szembeni atrocitások, a gúnyolódások témakörére, amelyek részleteit a 3.2. fejezetben már tárgyaltam.

A nemzetiségi ellentétek többször is szóba kerülnek az anyagban. Kiderül például, hogy Robert Z gyerekkorában, New Yorkban gyakorta tapasztalta a különböző etnikumok közötti rivalizálást és kisebb összetűzéseket, ám ezt nem az egész ország jellemzéseként írja, hanem a különböző nemzetiségek egymás közötti dinamikájának vonatkozásában. Ezt a gyerekek csúfolódásán keresztül érzékelteti. Ahogy írta, „a nemzetiségi előítéletek gyakoriak voltak, kiváltképp az ír–amerikai fiúk körében. Ilyetén pl. angolokat limey-nek hívták, a németeket squareheadnek (kockafejeknek) vagy krautnak (káposzta), az olaszokat dagonak vagy wopnak nevezték,⁴²⁷ illetve hasonló pejoratív jelzőkkel illettek más etnikai csoportokat is.”⁴²⁸ A felsorolt gúnyneveket viszont nem a diszkrimináció példáiként említi, hanem sokkal inkább az együtt élő különböző népcsoportok mindennapjainak velejárójaként.

Valódi előítéletességet csak az első világháború idején tapasztalt. Az osztrák-magyar állampolgárok elleni társadalmi szintű ellenszenv és az ellenséges idegen státusszal járó konkrét, jogkorlátozásban is megnyilvánuló diszkrimináció már önmagában is megrázkódtatás volt a fiatal fiú számára. Ehhez édesapja bebörtönzése különösen súlyos adalékként járult hozzá. Ezek kapcsán némileg csalódott hangnem jelenik meg az emlékiratban, amikor említést tesz arról, hogy ellenséges idegenként kellett élniük az

---

⁴²⁷ A limey eredeti jelentése brit tengerész, a squarehead kockafejet, a kraut káposztát jelent. A dago és a wop durva gúnynév az olaszokra, egyéb köznyelvi jelentése nincs.

⁴²⁸ Gondos, *Recollections*, 28.

országban. Érthető, hogy mintegy 60 év távlatából visszatekintve is a megkönnyebbülés érzését váltja ki belőle a fegyverszünet megkötése, és az Enemy Alien Act visszavonása: szinte sóhajtóként szakad ki belőle, hogy a nehéz időszaknak vége és „többé már nem kell a világháború okozta feszültségektől és előítéletektől szenvednünk”.⁴²⁹ A különböző amerikai kisebbségek irányába igen türelmetlen politikát képviselő Woodrow Wilson elnököt viszont pozitív színben tünteti fel, amikor azt írja, a többi nemzetnek rá kellett volna hallgatnia a háború utáni rendezés ügyében. Wilson mindössze ezzel kapcsolatban kerül említésre a memoárban, azaz Robert Z-nek vélhetően nem voltak olyan élményei, amelyek Wilson bevándorló-ellenes retorikájából megmaradtak volna emlékeiben.

Az amerikai hétköznapok is megelevenednek a sorokban, különösen az 1910-es évekből. Feltűnik az iskolás élet néhány motívuma: a magyar oktatásra jellemző kötött órarendi beosztás helyett a tantárgy-választás és azokra való jelentkezés, a szemeszterugrások, csakúgy mint a vitaklubok, sakk és drámaklubok, melyeknek ő is tagja volt. Egyszer még egy iskolai cikkíró versenyen is elindult, amit meg is nyert, azaz már ekkor kiderült róla, hogy jó íráskészséggel rendelkezett. Ezeken felül számos Amerikával kapcsolatos eseményt egyszerű, tárgyilagos hangon beszél el, szinte kívülálló narrátorként taglalva annak történéseit. Az olvasóban egyértelműen azt az érzést kelti, hogy ezek a dolgok, események hatnak természetesnek, ismerősnek a szerző számára, azaz ebben érzi otthonosan magát.

Magyarország vonatkozásában inkább informatív jellegű megállapításokat fogalmaz meg, ami olyan érzést kelt, mintha maga a szerző is utánanézett volna bizonyos információknak. Azaz Amerikával ellentétben az óhaza távolabbi, sokkal inkább idegen világnak érződik a szövegből. Magyarország három féle ábrázolásban jelenik meg az anyagban. A kellemes családi emlékek formájában, a történelmi események áldozataként, illetve a negatív, némileg elmaradott országgént, ami édesapját meggátolta a kiteljesedésben. A Victor Sr számára nyújtott lehetőségek szempontjából sivárnak tűnő Magyarország-kép ellenére sokszor szentimentális hangnemben ír óhazájáról. Ide kapcsolódik egyik, korábban már említett meghatározó élménye is, aminek még a memoár megírásához is köze lehetett. „Chicagóban mi négyen eléggé egyedül éltünk, de itt, Budapesten részesei lettünk egy nagy közeli rokoni családnak; ilyenén egyáltalán nem volt meglepő, hogy életemben először

---

⁴²⁹ Gondos, *Recollections*, 61.

éreztem azt, hogy igazán otthon vagyok”⁴³⁰ – írta emlékirata 12. oldalán, amikor a hároméves amerikai élet utáni hazatérést részletezte.

Ezekben a sorokban igen éles kontrasztot érzékelhetünk Chicagóval összevetve: az ottani életüket feldolgozó rész első bejegyzéseiben szinte csak negatív élményeket oszt meg (gázszag a lakásban, lehulló vakolat a plafonról, ami majdnem rá és bátyjára zuhant, kigyulladó függöny, eltévedés, fájdalmas sérülést okozó ajtó), közvetlenül egymás után említve. Ez jelentheti azt, hogy a felidézéskor ezek az emlékek egyszerre rohanták meg elméjét. Chicago után viszont Budapesten érzi először a meleg családi közeg, a családi-rokoni kapcsolatok erejét, itt gyakorlatilag körbe rajongták az akkor hét év körüli kisfiút. Pozitív impulzusok érik, érzi, hogy sokan szeretik, nem csak a két-három ember van körülötte, akiket megszokott. A sivár, általa magányosnak nevezett chicagói hétköznapi helyett pezsgő hangulattal találkozott, így, sok élménnyel gazdagodott.

Budapest mellett erdélyi élményeiről is ír: a négy unoka (Victor Jr, Robert Z, Alex Jr, Mary) sokat játszott együtt Nagybányán, felidéz emlékeket erről az időszakról és Gondos nagypapájáról is. Visszaemlékszik például egy esetre, amikor Nagybányán játszottak a kertben, Mór pedig kiment hozzájuk és megsimogatta a fejüket, „kétségtelenül látva bennünk a családja jövőjének biztosítékát.”⁴³¹ Ezt a szerző valószínűleg utólag, idősebb korában, a memoár írásakor visszatekintve értékelhette így. Hacsak Gondos nagypapájuk szó szerint nem mondta ezt nekik, kevésbé valószínű, hogy a nyolc év körüli gyerekek ezt a gondolatmenetet forgatták volna a fejükben.

Erdély mellett kellemes emlékként merül fel a Balaton is. Nyaralásuk felidézésekor magát a Balatont is körülírta (véltetően az amerikai olvasóközönségnek). A történetek leírása közben visszaköszönnek a tipikus balatoni képek: a kompozás, a szőlőhegyek, a külföldiekkel teli kis nyaralóházak. Az emlékiratból világosan kitűnik, hogy szinte romantizált a gyermekkori emlékképe Magyarországról, negatív tapasztalat alig akad benne. Ez a nosztalgikus emlékezés arra enged következtetni, hogy az erős érzelmi kötődés gyermekkora idealizált Magyarországhoz összefüggésben lehetett azzal, hogy idős korában egyre szorosabbra igyekezett fűzni viszonyát szülőhazájával.

A Magyarországgal kapcsolatos említések másik jellemző csoportja a történelmi események értékelésekor jelenik meg. Ilyen például a Trianonról szóló rész, amit egy

---

⁴³⁰ „In Chicago the four of us have lived pretty much alone, but here in Budapest, we were members of a large closely-linked family; so it was no wonder that for the first time in my life I felt I was really at home.” Gondos, *Recollections*, 12.

⁴³¹ „...seeing in us no doubt, assurance of the future of his line.” Gondos, *Recollections*, 14.

történelmi kitérőként szúr be különálló oldalon, megtörve a memoár addigi narratíváját. Ebben sajnálkozik Magyarország feldarabolása miatt, ellenben nem mulasztja el elismerni, hogy Wilson elvei alapján a kisebbségeknek, pl. a szlovákoknak járt az önrendelkezés. Mindezek elismerése mellett elítéli a francia miniszterelnököt, Georges Clemenceau-t, leírja, hogy igazságtalanul nagy terület lett átengedve Erdélyből Romániának, és fél millió magyar lakost is kapott Szlovákia, ami messze túlmutatott a nemzeti önrendelkezésen. A háborút lezáró fegyverszünetet követő utcai ünneplésekről Philadelphiában ezt írja: „Habár nekem okvetlenül részt kellett vennem a felvonuláson és az ünneplésben, azonban a szívem nem tette, valójában szomorú voltam a tudattól, hogy az én szeretett szülőhazám, Magyarország a vesztes oldalon állt ebben a háborúban és hogy hamarosan büntetéstől szenved majd.”⁴³² Érdekes kérdés, hogy ezt idős korában, az 1970-es évek végéről visszavetítve fogalmazza-e meg, vagy már akkor ott 1918-ban Philadelphia utcáján állva, 13 éves kamaszfiúként is így gondolta-e. Nagy valószínűséggel az előbbi lehet az igaz.

Robert Z szerint a háború legnagyobb vesztese nem Németország, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia volt. Ezt három pontban foglalja össze: a Habsburg birodalom feldarabolása, Ausztria összezsugorodása, Magyarország háború előtti területei kétharmadának elvesztése. Ennek következményeivel, azaz a határokon túl rekedt magyarok millióinak helyzetével is több ponton foglalkozik. Jelenidőben fogalmazza meg, tehát mindenképp az 1970-es évekre vonatkozik megjegyzése, mely szerint „2-2,5 M magyar kisebbség szenved Romániában a kisebbségi jogok korlátozásától”, ami jelzi, hogy a kisebbségben élő magyarok sorsa nem csak Amerikában foglalkoztatta. A téma tehát fontos volt számára, emiatt furcsának hat, hogy a levelezésben viszont nem találkozunk pl. Trianonnal, a revízió témájával, ill. más olyan történelmi eseményekkel sem, amelyek Robert Z-t a memoár alapján kiemelten foglalkoztatták. Vagy nem levelezett e témákról a szeretteivel mintegy 40–50 éven keresztül, vagy az is lehetséges, hogy valamelyik családtag megsemmisíthette az ilyen témájú leveleket, netán el is veshettek. Ezen ellentmondás feloldására így nincs lehetőség. A lehetséges magyarázatok között viszont az is felmerülhet, hogy az 1956-os emigrációval való kapcsolatba kerülése ébresztette fel ezirányú érdeklődését. Mindezzel kapcsolatban azonban csak óvatos találgatásokba bocsátkozhatunk.

Amikor nem a kellemes élményekről, vagy Magyarország hányattatott történelmi sorsáról ír, akkor már negatívabb képet fest a kor Magyarországról, ahol apjának nem volt

---

⁴³² „While I perforce had to take part in the parade and celebration, my heart was not in it, in fact I was saddened by the knowledge that my beloved motherland Hungary was on the losing side of this war and would soon suffer retribution.” Gondos, *Recollections*, 59–60.

lehetősége sem a vállalkozásra (itt rendszerint a technikai feltételek hiányát hangsúlyozza), sem pedig a megfelelően fizető munkákra. Háromszor is a korlátlan lehetőségek földjének nevezi az USA-t, valószínűleg ezt maradéktalanul igaznak tartja. Ennek kontrasztjaként Magyarországot a szűkös lehetőségek világaként írja le, hiszen egész kivándorlásuk alaptétele ez a mondat: „Magyarország merev bürokráciáját és a korlátozott lehetőségeket túlságosan is szűkösnak találta tehetsége számára.”⁴³³

Számos magyarországi utazás kerül említésre a memoárban, ezek egy részét családjával együtt, másik részét már idősebb korában, egyedül tette. A második világháború előtről két utazást említ, egyet 1925-ből, egyet pedig 1930-ból: mindkettőben a rokonokkal való találkozás a fő szempont. Szóba kerül az 1936-os utazás is, de ezen Robert Z nem vett részt, hiszen csak édesanyja és fivére utaztak el Budapestre. Röviden ír későbbi 1960-as és 1970-es években tett európai útjairól is. Minden ilyen alkalommal Magyarországra is szeretett volna eljutni. 1955-ös útjával kapcsolatban kiemeli, hogy a hajón találkozott Christian Ranvenddal⁴³⁴, aki beszélgetésük során megjósolta, hogy hamarosan forradalom várható Magyarországon. Ez 1956. október 23-án be is igazolódott: „nagy magyar felkelés” tört ki Budapesten. Ezt követően mintegy tíz éven át nem tért vissza szülőhazájába.

1966-ban tett újabb utazást Magyarországra, ennek keretén belül pedig Budapestre is ellátogatott, ahol 1930-ban járt utoljára. Az 1968-as csehszlovákiai események miatt azt tanácsolta neki Victor Jr, hogy Magyarországot hagyja ki az útitervéből, és rá hallgatva nem is látogatott az országba. 1971-ben elzarándokolt Brassóba, Nagybányára, majd két hetet Budapesten töltött, legközelebb pedig 1974-ben járt a fővárosban. Úgy tűnik, hogy szülei halála után többször tervezett magyarországi utat, mint korábban. A rokonokhoz való viszony szorosabbra fűzése mellett itt azt a praktikus okot is figyelembe kell venni, hogy ebben az időszakban már nyugdíjasként sokkal több ideje jutott az utazásokra.

A memoár értékelése

Robert Z. Gondos világot látott, széles látókörű ember volt. Egészen kis gyermekkorától kezdve az utazás volt az élete része. Budapest, Temesvár, Nagybánya után Nyugat-Európa, majd az USA több nagyvárosa következett. Amikor utaztak Magyarország és az USA között, számos országban, sok nagyvárosban megálltak, napokat töltöttek (Zürich, Párizs, München, Washington, DC) több helyen is, városnézéssel. Robert sokat tapasztalt, különböző

---

⁴³³ „He found the rigid bureaucracy and the limited opportunities in the small country of Hungary too confining for his talents.” Gondos, *Recollections*, 4.

⁴³⁴ Ő volt az amerikai nagykövetség Magyarországon 1951 és 1956 között.

kultúrákat ismert meg. Semmiképpen nem volt tehát beszűkült tudatú ember. Az egyetem elvégzése után sem hagyott fel az utazással, gyakran járt Európában, így felnőttként is sok országban megfordult. Kultúrember volt, sokat olvasott, operába és komolyzenei koncertekre járt, verseket írt, énekelt, egy időben még musicalek szervezését is tervezte.⁴³⁵ Jelleme, intellektusa, mérnöki hozzáállása teljes mértékben alkalmassá tette arra, hogy élete alkonyán összegezze családjá történetét és kutató-rendszerező munkájával megörökítse azt.

A memoár elején saját maga részletezi, hogy milyen okokból látott hozzá a megírásához. Ahogy a címe is mutatja, a fókusz a gyerekkorára tevődik, 1921-gyel bezárólag. Ezen jelentősen túllép, családjá egész történetére kiterjesztve a narratívát. Megismerjük a családi hátteret, az Amerikába kerülésük folyamatát, ottani (és rövid magyarországi) életüket. Betekintést nyerünk olyan részletekbe is, hogy hogyan boldogultak, milyen volt a családi életük, milyen nehézségeken kellett keresztülmenniük az idők folyamán. Megismerjük, hogy hogyan hatottak rájuk a 20. századi történelem jelentősebb kihívásai, csak úgy, mint az amerikai gazdaság fellendülésének köszönhető prosperitás.

Történelmi szempontból épp emiatt értékes forrás: egyedülálló leírását adja az első világháborús amerikai közhangulatnak az ellenséges kisebbség oldaláról, hiszen a háborús hisztéria keltette diszkriminációnak a család életére gyakorolt hatásait látjuk benne. Elsősorban tehát egy családtörténetről van szó, és talán csak másodsorban személyes visszaemlékezésről, még ha az egész történetet Robert szemén keresztül ismerjük is meg. A családtörténeten és Robert Z személyes tapasztalatain keresztül felvillannak a szerző identitásának elemei, ami amerikaisága és részben magyarsága mellett az apja örökségének nagyra becsülésében és talán továbbviteli szándékában keresendő.

Számos helyütt érződik, hogy a cselekmény központi karaktere az apja, Victor Gondos Sr. Maga a szöveg is az ő bemutatásával kezdődik. A memoárban legtöbbször ő a fő cselekvő személy, sokat megtudunk személyéről, tevékenységéről, jelleméről. Az ego-dokumentum szerzője alapvetően egy idealizált apa képét rajzolja meg Victor Sr alakjában, több évtized távlatából. A narratíva ennek megfelelően hiányos, hiszen kimaradnak olyan elemek, amelyek ellentmondhatnának ennek az apaképnek. Ennek lehetnek mentális okai; nem tudható, hogy felnőtt, időskori elméje hogyan egészítette ki a régi emlékekben lévő lyukakat. Viszont leírja a memoárban, hogy elolvasta a családi levelezést mielőtt az íráshoz hozzálátott. Amennyiben ez így történt, akkor felmerül a kérdés, hogy bizonyos dolgok miért maradnak ki mégis, egyes jellemzések miért hiányosak (pl. csodálatra méltó apjáról, vagy

---

⁴³⁵ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1929. március 26.

arról, hogy nagyapjának, Gondos Mórnak milyen szenvedéseket kellett kiállni fiai – köztük Victor Sr viselkedése miatt).

A memoár alapján Victor Sr szinte tökéletes ember, ideális apa – a levelekből viszont már árnyaltabb kép alakul ki. Ebből arra következtethetünk, hogy talán szándékosan hagyta ezeket ki, szándékosan nem írt arról, hogy többek között az apja is mennyi meggondolatlan cselekedettel keserítette meg Gondos Mór életét, akinek rendszeresen ki kellett segítenie őt adósságaiból. A Victor Sr-ról meglévő idealizált képbe ezek az elemek nem fértek volna bele. Ettől függetlenül az is igaz lehetett, hogy neki gyermekkorában során nem voltak negatív benyomásai apjáról, így természetesen a narratíva sem tartalmaz ilyet.

A stílus olvasmányos, változatos, néhol nagyon részletes, máshol azonban szinte felületes leírást kapunk. Bizonyos jelentéktelennek tűnő eseményeket részletesen kifejt, máskor – talán fontosabbnak ítéltető dolgok – alig kerülnek szóba, sőt, esetenként teljesen ki is maradnak. Egyáltalán nem beszél például a saját családi ügyeiről. Bátyja házasságát futólag megemlíti ugyan, de saját magával kapcsolatban soha nem kerül szóba ez a téma. Fiatalkorából említ ugyan néhány, lányokhoz való viszonyával kapcsolatos dolgot, de nem tudjuk meg, hogy miért nem házasodott meg, vagy egyáltalán élt-e együtt hosszabb-rövidebb ideig valakivel. Erre kizárólag a szüleivel folytatott levelezésből derült fény. Agglegény életet folytatott, több nővel is volt hosszútávú kapcsolata, de mindegyikükben talált valami hibát, ami miatt végül egyiküket sem vette feleségül.

Más forrásokból: levelekből, önéletrajzából és sajtóanyagokból ismeretes, hogy az 1956-os forradalmat követően jelentékenyen kivette a részét az Egyesült Államokba érkező magyar menekültek megsegítéséből. Furcsának tűnik, hogy egyáltalán nem említi a saját szerepét ezzel kapcsolatban, pedig volt mire büszkének lennie: a Philadelphia környékére érkező magyar menekülteknek sokat segített tolmácsolással, ill. szállás- és munkakeresésben. Annyi azonban érezhető a memoár szövegét olvasva, hogy a szülei elvesztése (1963 és 1964) után az óhaza kérdése talán fontosabb lehetett számára, mint korábban. Több utazásról is beszámol (1966, 1971, 1974), Nagybányára tett „zarándoklásról” beszél, és felidéz két viszonylag komolyabb magyar vonatkozású eseményt is, amelynek tevékeny részese volt: az '56-os forradalom tizedik évfordulójára rendezett ünnepség szervezését és az USA 200. születésnapja alkalmából Philadelphiában rendezett magyar kiállítást.

A vonatkozó források hiánya miatt csak többszörösen hipotetikus válasz fogalmazható meg azzal kapcsolatban, hogy miért Robert Z volt az, aki a memoárt írta, és miért ő gyűjtötte össze a forrásanyagot. Robert Z szülei és bátyja halálával egyedül maradt, saját családja nem

volt. Az amerikai magyar közösségben aktív tevékenységet folytatott, emellett tartotta a kapcsolatot a magyarországi rokonság megmaradt tagjaival. Fontos volt neki a család, hálás volt szüleinek azért, amiért mindent megtettek a fiaik jólétének biztosításáért, de azért is, hogy fiatalon meghozták az életre szóló döntést hazájuk elhagyásáról, hogy új országban mindent előlről kezdjenek a gyerekeikért.

A memoár keletkezése és a Gondos-hagyaték összegyűjtése is egy sajátos emlékmű-állításként értelmezhető, ami talán a gyász munka egy szintén sajátos formája is lehetett. A memoárban tehát egy, a hetvenes évei közepénél járó ember tekint vissza életére. A személyes kötődések hiánya sarkallhatta arra, egyfajta gyökérkeresés megnyilvánulásaként, hogy számot vessen saját és családja életével, előkeresse és rendszerezze a családi levelezést, és hogy rögzítse emlékeit az utókor számára. Lehetséges, hogy ezt a családi hagyatékot szánta saját történelmi hagyatékának is. Utód nélkül minden eltűnik, a történeteket elfelejtik. Leszármazottjai nem lévén, utódok helyett talán a családja múltját hagyja hátra.⁴³⁶ Szülei elvesztése valószínűleg szerepet játszhatott ebben a gyűjtőmunkában. Apja és anyja életművének archiválása az utókor számára híd lehet az örökkévalóságba, amivel kicsit talán meg tudta őrizni az elveszített szeretteit, akik bizonyos értelemben így vele is maradtak. Ez magyarázattal szolgálhat egyrészt arra, hogy Robert ambicionálta a történet megírását, másrészt a memoár idealizáló stílusára, amelyben minél tökéletesebb színben ábrázolja szüleit.

---

⁴³⁶ Ilyetén a memoár – és az egész forrásgyűjtemény is – megfelel Pierre Nora lieux de mémoire, azaz „emlékhely” elméletének, mely szerint az emberek gyakran hoznak létre „helyeket”, amelyek segítik az emlékezési folyamatot. Az ilyen helyek lehetnek konkrét helyek, tehát egy emlékmű, egy szobor, emlékoszlop, temető stb. De szélesebb értelemben lehet bármi, ami a múlt felidézését segíti. Így aztán lehet emlékhely egy múzeum, levéltár, egy régi fotó, szerződés, jegyzőkönyv, levél, napló, memoár, de források gyűjteményei is. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Bp. 2010.

4.3. Fél évszázad családi levelezésének tanulságai

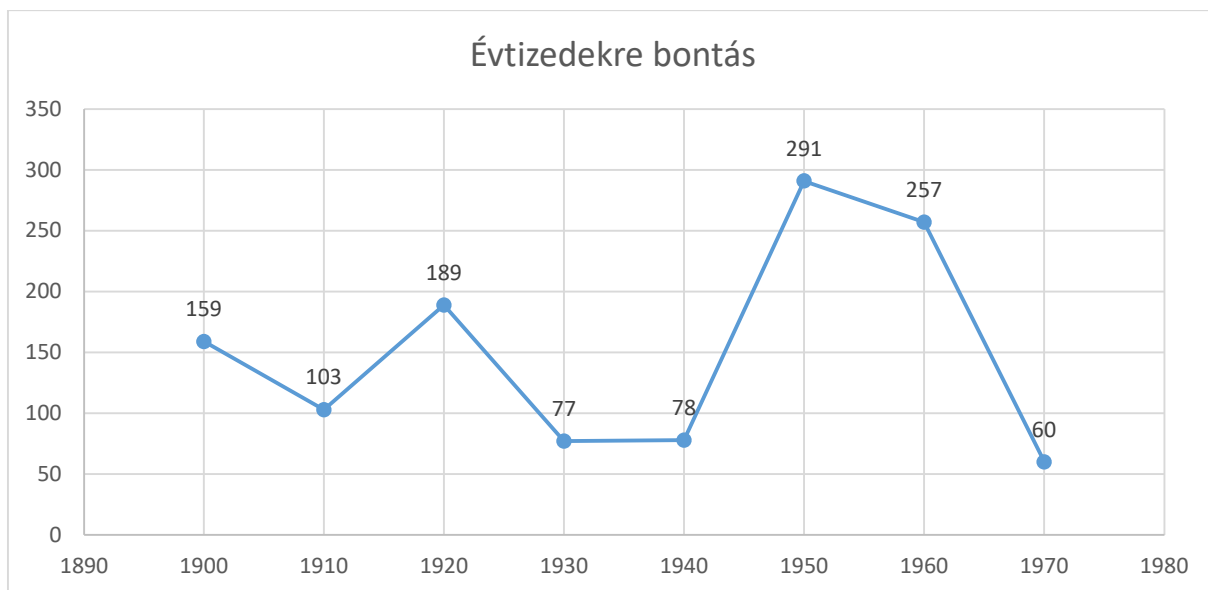
A tartalmi elemzés megkezdése előtt érdemes áttekinteni a rendelkezésre álló teljes levélállományt, és megfogalmazni néhány statisztikai jellegű észrevételt és ezek magyarázatait. Maga a levelezés két szakaszban kerül elemzésre. Az első szakaszban a Magyarországon élt Gondos Mór levelezését vizsgálom a még Magyarországon élt, majd kivándorolt fiával. A második már terjedelmesebb, hosszabb időszakon ível át és „többszereplős”, hiszen a nukleáris család tagjain kívül a rokonság is részt vesz benne (bár alacsony elemszámmal). A forrásanyagot a családtagok viszonyrendszerének (egymáshoz, az ó- és az újhazához, a történelmi eseményekhez vagy éppen az amerikai magyar közösségekhez) középpontba helyezése mellett fogom felhasználni.

4.3.1. Kvantitatív áttekintés

A kutatás során összesen 1.214 db levelet dolgoztam fel. A levelek összességében 1900 és 1976 között íródtak, döntő többségében a családtagok: Victor Sr, Irene, Victor Jr, Robert Zoltan, illetve – a levelek gyakorisága és a kapcsolat szorossága miatt – Gondos Mór által. A levelezéseik kisebb számban kiterjedtek a közelebbi, vagy távolabbi rokonaikra, munkatársakra, ismerősökre, ill. néhány hivatalos levél is található a gyűjteményben. Ebben az alfejezetben kizárólag kvantitatív aspektusból nyújtok áttekintést a rendelkezésre álló levélállományról. Megjegyzendő, hogy a levelek olvasása során világossá vált, hogy a fennmaradtaknál jóval több levél születhetett, mivel sok az olyan válaszlevél, ami az anyagban nem található levelekre tesz utalásokat. A levelek leginkább Magyarország és az Egyesült Államok, ill. különböző amerikai államok viszonylatában íródtak a család tagjai között. A megismert levelezést több vizsgálati szempont szerint elemeztem diagramok segítségével.

Elsőként a levelezés időrendi megoszlását tekintem át, és megfogalmazok ezzel kapcsolatban néhány észrevételt. Megjegyzendő, hogy 8 db levél esetében nincs dátumozás, így ebből a vizsgálatból kihagytam őket.

2. ábra: A levelezés alakulása évtizedenként

Amint az a pontdiagramon látható, az 1950-es években született a legtöbb levél (291 db), a legkevesebb (60 db) pedig az 1970-es években. Ez utóbbinak oka, hogy ekkorra már a levelezésben szokásosan részt vevő személyek száma jelentősen lecsökkent. Általánosságban elmondható, hogy a levélírás kiugró számai arról árulkodnak, hogy a család tagjai az adott időszakban huzamosabb ideig voltak egymástól távol, így a források létrejötte sok esetben egy specifikus élethelyzetnek (betegség, távoli munka) volt köszönhető. Az 1900-as évekből fennmaradt anyagban (159 db) a két fő levelező partner: az éveken át Amerikában élő Victor Sr és a Magyarországon maradó apja között 1906–1909-ben sűrűsödtek össze a levélváltások (86 db). Az 1910-es években – legalábbis 1913-ig – tovább folytatódott az információcsere Gondos Mórral. A levelezésben 1913 októberében jelentkezik egy hiátus, ami 1915 júliusáig tart, azonban az ekkor írt levelek Irene-nek szóltak. Gyakorlatilag egy 1913. augusztus 1-jei levéllel, amit Victor Sr írt apjának Nagybányára, megszakad a kommunikáció Mórral, akivel a következő – egyben utolsó – levelet majd csak 1921-ben találjuk az anyagban. Ez igen furcsának hat, tekintve, hogy korábbi levelezésük többé-kevésbé rendszeresnek volt mondható. Nem található annak indoka, hogy miért szakadt meg a Victor és apja közötti levelezés (az augusztusi levél tartalma teljesen hétköznapi), mint ahogy annak sem, hogy miért nincsenek fennmaradó levelek két éven keresztül.

A kutatás szempontjából rendkívül sajnálatos módon 1914-ből egyetlen levél sem maradt fenn. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy a brit, francia és később az olasz flotta olyan blokádnak tartotta Németországot, az Osztrák-Magyar Monarchiát és az Oszmán

Birodalmat, amely elzárta ezeket az országokat az Európán túli világtól.⁴³⁷ A Mórral való levelezés hiánya miatt például a szarajevói merénylet következtében kialakuló világpolitikai helyzetre, a háborúra, és a Trianon után bekövetkező változásokra vonatkozó kommentárt sem olvashatunk. Elemzési szempontból igen értékes lett volna mind a partiumi értelmiségi személyes nézőpontja, mind pedig a betekintés abba, hogy Amerikából hogyan látszottak ezek az események. Mivel Robert Z visszaemlékezése több történelmi-politikai megjegyzést is tartalmaz a háborúra és Trianonra is, így feltételezhető, hogy fontos adalékkal szolgált volna, ha fennmaradtak volna levelek ezekből az évekből.

Az évtized legnagyobb részében a négy tagú család együtt volt, közöttük a levelezés legfőbb okát a családfő 1915 novemberi börtönbe kerülése adta. Ebből az okból ismét megszorodnak a levelek, természetesen főként Victor Sr és Irene között. A szabadulás után azonban ismét szinte alig találunk leveleket.

A következő évtizedben több tényező is növelte a levélírási hajlandóságot (185 db). Az évtized első felében a két fiú egyetemi tanulmányokat folytatott, tehát távol voltak szüleiktől, ebből adódóan írásban kommunikáltak. Emiatt 1925-ig főként az egyetemről (Bethlehem; ill. Ann Arbor) származó leveleket találunk. Victor Sr a vállalkozást építette több különböző településen is (pl. New Jerseyben Atlantic City és Trenton, Philadelphiában West Chester), sokat volt távol, így időnként ez is okot adott a levélírásra. Ráadásul az évtized második felében egy időre (1926–1927) Irene betegsége és kezeltetése miatt kettészakadt a család. Ekkor igen nagy számú levél (53 db) keletkezett Denver (Irene, Robert) és Atlantic City (Victor Sr és Jr) viszonylatában. 1928 és 1929-ben Victor Jr Washington, DC-ben, Robert pedig Bayonne-ben dolgozott, ebből a két évből is meglehetősen sok levelet (40, ill. 37 db) találunk. Ebben az időszakban még az is előfordult, hogy huzamosabb ideig senki sem lakott otthon, Readingben.

Az 1930-as és 1940-es évek levelezései megegyező számokat (77–78 db) mutatnak, tehát ebben az időszakban a család tagjai a korábbiaknál kevesebb időt töltöttek egymástól távol. A '30-as években akkor látható kiugrás, amikor Victor Jr betegsége miatt ő és Irene Budapestre utaztak kezelésre a Szent Lukács gyógyfürdőbe. Emiatt a 75-ből 30 levél 1936-ban keletkezett, ami az évtizedben íródott levelek 40%-a. Három évből: 1931, 1933, és 1939-ből egyáltalán nincs levél a vizsgált anyagban. Az 1910-es évekhez hasonlóan itt is elmondható, hogy elemzési szempontból éppen a legérdekesebbekre (1933, 1939) vonatkozóan nincsenek levelek. Az ellenük később folytatott FBI-nyomozás miatt értékes

---

⁴³⁷ John Keegan: *Az első világháború*. Európa, Bp. 2010. 452.

adalék lett volna, hogy hogyan látták a világpolitikai események láncolatát, pl. Hitler hatalomra kerülésével, vagy éppen a második világháború kirobbanásával kapcsolatban. Ez azonban a források hiánya miatt nem vizsgálható.

Az 1940-es években a levelek számának gyarapodását tekintve az 1948-as év volt a kiugró, ekkor a 76 db-ból 23 keletkezett – elsősorban Philadelphia, Washington, DC és Daytona Beach (Florida) között –, ami kicsit több, mint az összes 30%-a. Ennek apropója a két szülő téli floridai tartózkodása volt, ami a későbbiekben állandóvá vált az Orlandóba költözés okán. Ebben a két évtizedben, amint az a diagramon is jól látható, a családtagok a többi időszakhoz képest szokatlanul keveset leveleztek egymással. A telefonhasználat elterjedése magyarázatot jelenthetne erre a csökkenésre (a telefon az 1940-es években már igen széles körben elterjedt, 1948-ban már 30 millió háztartásban használták⁴³⁸), de az 1950-es években látható kiemelkedés rá is cáfol erre a magyarázatra. Valószínűbb, hogy ebben a szakaszban gyakoribb volt a személyes érintkezés, hiszen egymáshoz viszonylag közel éltek.

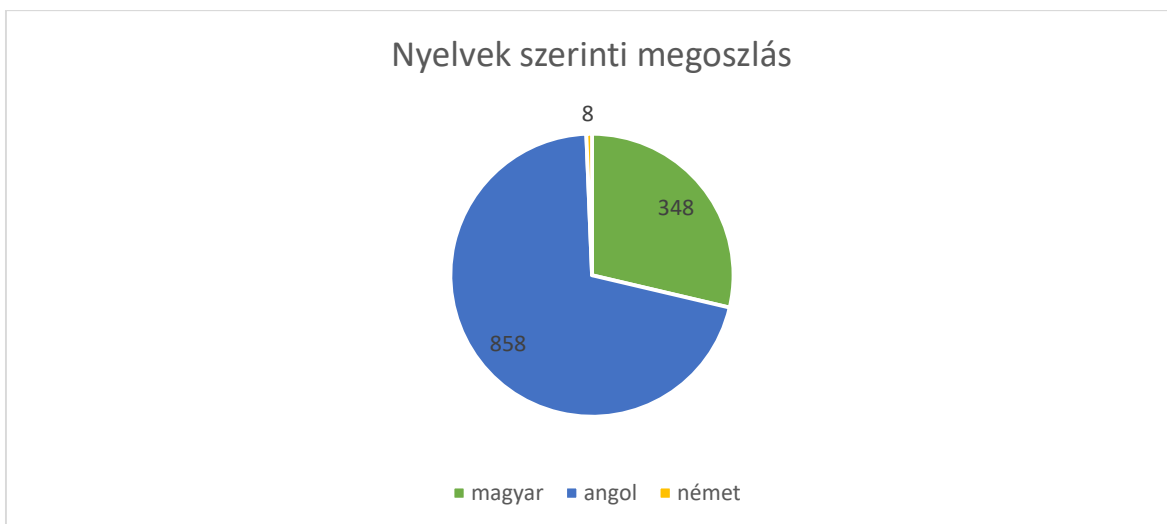
Az 1950-es években jelentősen emelkedett a levelek száma. Victor Sr és Irene minden telet (3-4 hónapot) Floridában töltött. A csúcsot 1954 jelenti, összesen 58 db levéllel. Ebben az évben a szülők házat is vásároltak Florida államban, Orlando városban, tehát innentől kezdve már nem csak a teleket „átvészelni” utaztak Floridába, hanem tartósan éltek mintegy 1.500 km távolságra a fiaiktól. Ennek megfelelően a levelezés elemszáma ebben az évtizedben tetőzött.

Az 1960-as években jelentősen megszorodtak a Magyarországra, az ott élő rokonoknak írt levelek, mind Victor Jr, mind pedig Robert esetében, különösen az évtized második felében. 1963-ban Victor Sr és Irene eltűnik a levelezésből, szüleik elhunytá után a rokonokkal váltott leveleket a két fiú vette át, és innentől ők a megszokott módon tartották a kapcsolatot a magyarországiakkal. Nem valószínű, hogy Victor Sr és Irene kevesebbet kommunikált volna az óhazai rokonokkal, mint fiaik. Inkább az lehetséges, hogy ezek a levelek nem maradtak fenn, Robert Z viszont hajlamosabb volt megőrizni a rokoni leveleket is, talán ekkor már az utókor szempontjait is szem előtt tartva.

Mivel kivándorló-családról van szó, érdemes a levelezéseket a nyelvek megoszlása szerint is megvizsgálni. Ennek ábrázolása az alábbi diagramon látható.

---

⁴³⁸ <https://www.elon.edu/u/imagining/time-capsule/150-years/back-1870-1940/> letöltve: 2024. ápr. 10.

3. ábra: a levelek nyelvek szerinti megoszlása

Ahogy a kördiagram mutatja, a levelek közel háromnegyede, 858 db angol nyelven íródott, ami nem meglepő, hiszen a család életének döntő részét angol anyanyelvű országban töltötte. Az összes családtag 1922-től kezdve szinte kizárólag angol nyelven kommunikált egymással, igaz, esetenként már ezt megelőzően is akadt erre példa. A két fiú egymással és szüleivel is csak angolul levelezett, a két szülő teljes angolra váltása egymás között pedig egy 1922. január 22-i levéltől datálható. Victor Sr már ez előtt is írt alkalmyszerűen angol nyelven feleségének, Irene azonban ekkor még magyarul válaszolt ezekre a levelekre. Feltételezhető, hogy a gyerekek egyetemi tanulmányainak megkezdése változtathatott ezen a gyakorlaton. Victor Jr 1920, Robert pedig 1921 szeptemberében kezdte az egyetemet, ők egyértelműen angol nyelven leveleztek szüleikkel. Sajnos 1920-ból és 1921-ből nincs levél Irene-től, de 1922-től már ő is mindenkivel csak angolul kommunikált írásban. Logikusnak tűnik, hogy talán éppen a fiaival szokott hozzá az angol nyelvű levélváltáshoz, majd emiatt váltott nyelvet férjével való levelezésében is.

Magyarul összesen 348 db levelet találhatunk, melyekből közel a felét, 48%-át a Gondos Mórral való levelezés teszi ki (167 db). A magyar nyelvű levelezés többi része a magyarországi rokonokkal való kapcsolattartást, néhány hivatalos levelet, továbbá Victor Sr és Irene korai egymás közötti levelezéseit tartalmazza. Ez utóbbi összesen 32 db levelet jelentett. Összehasonlításképp megjegyzendő, hogy angol nyelven összesen 91 db levelet írtak egymásnak.

Csekély, mindössze nyolc darab német nyelvű levél is található a források között. Egy kivételével ezek fogadott levelek, azaz német rokonoktól kapták őket. Ezek valószínűleg mind Irene rokonságától, azaz a Trautmann ágról érkezhettek. A családtagok által küldött

német nyelvű levél mindössze egy db volt, ezt Victor Sr írta egy bizonyos Erwin Thalernek 1960-ban. Ritkább esetben előfordult viszont, hogy német szavakat is használtak más nyelven írt levelekben, amiről a 4.4. fejezetben lesz szó.

A levelezés természetesen csoportosítható a levélírók és a címzettek alapján is. A következő két táblázat segítségével ennek megoszlását próbálom meg elemezni, elsőként a levek íróinak megoszlását.

Levélírók	
Név	Szám
Gondos Mór	160
Victor Sr	363
Irene	225
Victor Jr	141
RZG	200
Többi	127
Összesen	1214

1. táblázat: A forrásanyagban található levelek írók szerinti megoszlása

A táblázatban az 1900 és 1975 közötti időkeretben keletkezett, meglévő levelezés írók szerinti megoszlása látható. Jól látható, hogy a családfő írta a legtöbb levelet, összesen 361 db-ot. A második helyen felesége, Irene található, ő 225 levelet küldött. Ők ketten a teljes anyagnak több, mint felét teszik ki. Gondos Mórnak 160 db levele található meg, ezzel ő a harmadik a sorban. Ugyanakkor mégis őt lehet a legszorgalmasabb levélírónak nevezni, tekintve, hogy az ő esetében a levelek sokkal szűkebb időintervallumban keletkeztek. 1902 és 1921 között írta az említett mennyiséget, ráadásul az 1913 és 1921 közötti időszakból nem is maradt fenn levele.

Ugyanebben az időszakban (pontosabban 1904–1921) Victor Sr-tól mindössze 86 db levelet találhatunk, aminek többségét apjának küldte. Irene 1915 novemberében jelenik meg levélíróként, amikor a férje börtönbe került, tehát ekkor teremtődött először alkalom a rendszeres írásbeli kommunikációra. A két fiú az arányok tekintetében hasonló mértékben jelenik meg levélíróként, közülük Robert 112 db levéllel a negyedik helyen, Victor Jr pedig 94 db-bal az ötödik, azaz az utolsó helyen található. Tehát nagy valószínűséggel Victor Jr lehetett a család legkevésbé kommunikatív tagja levélírási szempontból. A két fiú 1921-től (egyetemi tanulmányaik alatt) került a levelezőpartnerek körébe. A fennmaradó 106 db levél közelebbi és távolabbi rokonok (ez összesen 33 db), valamint üzletfelek, ügyvédek, alapkezelők, barátok, ismerősök, munkatársak között oszlik meg, illetve hivatalos levelek is találhatóak közöttük, amelyeket pl. bankoknak vagy kormányzati szerveknek írtak. Ez utóbbiak azért maradtak fenn, mert Victor Sr az elküldött leveleiről saját példányt is

készített, amit rendszerint megőrzött, bár minden valószínűség szerint ezek közel sem teljesekek. A következő táblázatban látható a levelek címzettek szerinti megoszlása.

Címzettek megoszlása	
Név	Szám
Gondos Mór	55
Victor Sr	330
Irene	190
Victor Jr	156
RZG	391
Többi	162
Összesen	1284

2. táblázat: A családtagok címzettként való megoszlása

A táblázatra rápillantva szembetűnik, hogy az előzőekhez képest magasabb számokkal találkozunk. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a levelek egy bizonyos részének több címzettje is van, pl. „My dear sons”, vagy „Dear Mater and Pater”. Ezeket külön válogattam és minden címzethez külön-külön hozzá számítottam, mivel ebben az esetben arra voltam kíváncsi, hogy egy-egy családtag hány alkalommal volt címzettként megszólítva. Ennek alapján úgy tűnik, hogy Robert kapott levelet a legnagyobb számban, összesen 391 alkalommal. A második helyen apja található, akinek 330 esetben küldtek levelet. Irene összesen 190-szer szerepelt címzettként, a negyedik helyen pedig Victor Jr található, akinek 156 alkalommal címeztek levelet. Habár az előzőek alapján Gondos Mór meglehetősen grafomán levélírónak bizonyult, címzettként az ő neve szerepel legkevesebbszer, mindössze 55 alkalommal, igaz, ő csak egyetlen családtaggal, fiával folytatott levelezést a fentebb már említett időkereten belül. Az előző táblázathoz hasonlóan, a fennmaradó 162 db levél ezúttal is számos címzett között oszlik meg. Ebben mindössze 38 olyat találtam, amit Magyarországon, vagy más országokban élő rokonoknak küldtek a család tagjai. A többi pedig a barátoknak, ismerősöknek, munkatársaknak és hivatalos helyekre küldött leveleknek az összessége. Fontos megjegyezni, hogy lehetséges, hogy mindez arról árulkodik, hogy ki volt a legalaposabb archiválója a leveleknek, nem pedig arról, hogy ki kapta a legtöbbet.

A levelezések elemzése során érdemes arról is szót ejteni, hogy a családon belül kik milyen gyakorisággal kommunikáltak egymással. Ez jelezheti az adott személyek közötti kapcsolat szorosságát, de utalhat arra is, hogy kik voltak huzamosabb ideig egymástól távol, ami indokoltá tette a levélváltásokat a felek között. Az alábbi táblázat ezt szemlélteti.

Levélváltások megoszlása			
Victor Sr Irene-nek	64	Irene Robertnek	134
Irene Victor Sr-nak	59	Robert anyjának	63
Victor Sr Victor Jr-nak	38	Victor Jr Robertnek	57
Victor Jr apjának	10	Robert Victor Jr-nak	25
Irene Victor Jr-nak	14	Victor Jr szüleinek	24
Victor Jr anyjának	0	Robert szüleinek	3
Victor Sr Robertnek	73	Victor Sr fiainak	41
Robert apjának	60	Irene fiainak	1

3. táblázat: a levélváltások megoszlása a családtagok között

Több észrevétel megfogalmazható a táblázat alapján. A fennmaradt anyag alapján a leginkább kiegyensúlyozottnak mondható levelezések Victor Sr és felesége (64–59), illetve Victor Sr és Robert fia (73–60) között történtek. Irene és fiai kommunikációja igen különböző arányúnak tűnik. Míg Robert fiával igen nagy számú levelezést (134–63) láthatunk, addig Victor Jr-ral érdekes módon alig maradt fenn levélváltás (14–0). A többi adatból jól látható, hogy Irene megtartotta mind a férjétől, mind Robert fiától kapott leveleket, így igen nagy a valószínűsége annak, hogy elsőszülött fiától is megőrizte volna őket, ha azok nagyobb számban érkeznek. Habár a levelek esetleges elkallódásával számolni kell, ez mégsem szolgálhat teljes magyarázattal arra vonatkozólag, hogy miért nincs Irene-nek címzett levél Victor Jr-tól. Így arra lehet következtetni, hogy jóval kevesebb ilyen lehetett, mint a többi családtagtól. Ez is azt látszik alátámasztani, hogy Victor Jr kevésbé lehetett aktív levelező, mint szülei és öccse. Látható ugyan a táblázatban 24 db levél, amit a szüleinek címzett, ám az összképhez képest ez is igen kevés, még akkor is, ha az apjának külön címzett 10 db-ot is hozzá számítjuk.

Robert megközelítőleg ugyanannyi (63, illetve 60 db) levelet írt anyjának és apjának, illetve 3 db van olyan, amit mindkét szülőjének címzett. A két testvér levelezésében érdekes módon viszont már épp Victor Jr tűnik kommunikatívabbnak, aki 57 levelet írt öccsének, ami mellett viszont csak 25 db kapott levelet találunk. Lehetséges, hogy Victor Jr „hanyagabb” volt a levelek megőrzésének terén (bár szakmája szerint épphogy ő volt a történész-levéltáros). Azt is le kell szögezni, hogy Victor Sr és idősebbik fia az 1920-as évek második, és az 1930-as évek első felében sokat dolgozott együtt a családi vállalkozásban, ami ebben az időszakban szükségtelenné tette a levélváltásokat. Az is látható még a táblázatban, hogy a két szülő közül az apa hajlamos volt mindkét fiához levelet címezni, míg Irene inkább külön-külön intézte szavait fiához.

Összefoglalásként érdemes néhány kisebb észrevételt tenni. Fontos leszögezni, hogy a fentiek a rendelkezésre álló, azaz a levéltári anyagban megtalált levelezésre vonatkoznak. Az anyag az 1970-es évek végén kerülhetett be a Balch Institute of Ethnic Studies gyűjteményébe, Robert Z. Gondos gyűjtőmunkájának eredményeként. Természetesen nem lehet elvárni, hogy maradéktalanul fennmaradjon egy család teljes levelezése, mint ahogy ez számos helyen látszik is a forrásanyagon. A teljes levelezésben összesen 27 alkalommal fordul elő, hogy hiányzik egy olyan levél, amelyről említés történik egy meglévő válaszlevélben. Más esetekben a kontextusból feltételezhető, hogy jóval több levélváltás lehetett a felek között, de konkrét jelzés nincs a szövegekben. Ezek közül 7 db Victor Sr és Gondos Mór között, 20 db pedig Irene, Victor Sr. és Robert Z között íródott, de a forrásanyagban nem található. Mindenesetre az egész anyagot olvasva feltételezhető, hogy sokkal gyakrabban kommunikáltak egymással a családtagok, mint amennyi az utókor számára fennmaradt.

Annak ellenére, hogy hiányos, a megmaradt jelentős számú levél alapján is részletes elemzéseket lehet készíteni, aminek eredményeit az értekezés további fejezeteiben foglalom össze. Emellett ismét fontos megjegyezni, hogy nem biztos, hogy valaki megőrzött minden levelet. A levelek száma sugallhat dolgokat a levél írójáról, de ugyanígy a levél megőrzőjéről is. Lehetek nagyon „gondos” és nagyon „hanyag” dokumentálók, erről részletek nem derülnek ki, csak egy-két elejtett megjegyzés vonatkozik arra, hogy Robert Z-nek „aktái” voltak, amelyekben a hivatalos dokumentumok mellett családi leveleket is archivált.

Módszertani szempontból érdemes még kitérni a kézírás és gépírás jelenségére. Az írógép használata fontos szerepet játszott a családi levelezésben. Victor Sr már az 1900-as évek elejétől kezdve használta, fiai felnőtt korukban, Robert Z pl. már egyetemista korától szintén gépelte levelei zömét. Martyn Lyons úgy fogalmazott, hogy az írógép deperszonalizálta, azaz személytelenítette a szövegeket.⁴³⁹ Ennek nagyobb jelentősége nem volt a családi viszonyrendszerben, de akadnak ezzel kapcsolatos megjegyzések. Egyik 1927-ben géppel írt levelében Victor Sr felelevenít egy jelenetet, amikor a szállodai személyzet egyik tagja megfigyelte, hogy esténként gépelni szokott. Szóba elegyedtek, melynek során a férfi megjegyezte: „Ön minden levelezését a hideg gépírással csinálja, a privát levelezését is?” Erre Victor Sr igennel válaszolt, majd hozzá tette: „De micsoda meleg érzéseket öntök rá.”

⁴⁴⁰ A jelenet leírása mutatja, hogy a kor embere is így tekinthetett az írógépre, de láthatóan

---

⁴³⁹ Lyons 2021.

⁴⁴⁰ „You do all your correspondence in cold type, your private correspondence too?” „Yes [...] But what warm sentiment I pour over it.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. március 5.

Victor ebben nem látott minőségbeli csökkenést. Pedig 1908-ban apjának írt leveléből még a kézírás személyessége tűnik ki: „...sorainak látása mindig oly hatással van reám, mintha szeretett édes atyámmal szemtől szembe állnék és beszélgetnék.”⁴⁴¹ Victor Sr számára tehát a gépírás mindössze formai kérdés volt, az írógépet egy praktikus eszköznek tekintette, ami megkönnyítette a levelezést. Fiai számára már természetes eszköz lehetett az írógép. Irene volt az egyetlen, aki élete végéig a kézírás mellett maradt, ám az nem derül ki a szövegekből, hogy ennek elvi vagy gyakorlati oka volt-e. A levelezés több mint fele így gépeléssel keletkezett, jelentősen megkönnyítve a feldolgozási folyamatot.

---

⁴⁴¹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. január 1.

4.3.2. Victor Sr vilásképe és mentalitása a korai levelezés alapján (1902–1913)

Az apa és fia közötti levelezés első fennmaradt darabja egy 1902. augusztus 3-án, Nagybányán datált levél, amelyet Gondos Mór írt fiának, Victornak Budapestre. Victortól viszont csak sokkal későbből, 1907. június 1-jétől kezdve találhatók levelek. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy Victor csak ekkor szánta volna rá magát a válaszdásra. A két dátum között eltelt időben is bizonyos, hogy rendszeres volt a levelezés, de csak az édesapa levelei maradtak fenn. Ezek között viszont számos esetben válaszleveleket találunk, ami az olyan formulák használatából derül ki, mint például: „folyó hó 20ikán kelt leveledet ma 22ikén vettem.”,⁴⁴² vagy „e hó 18-án kelt leveledet csak ma vettem”,⁴⁴³ ill. „folyó hó 24én kelt leveledre, válaszom...”.⁴⁴⁴ A levéltári anyagba ezek a „hivatkozott” levelek viszont eddig ismeretlen okból nem kerültek be, valószínűleg elvesztek. A hiányos időszakban összesen 22 db ilyen „hivatkozott”, levél van (szemben Gondos Mór 55 levelével), de a szövegekből sokszor feltételezhető, hogy Victortól is érkezett levél még akkor is, ha ezt Mór külön nem emeli ki sajátjában. Egyébiránt egyik levelében Mór egészen pontos iránymutatást is ad a levélváltás gyakoriságát illetően. Ahogy fogalmaz: „nem akarok eltérni régi szokásomtól, hogy minden levélre azonnal válaszoljak”⁴⁴⁵, vagyis egész biztosan gyors válaszok érkeztek Victor Sr leveleire, amelyek e kijelentés alapján feltételezhetően gyakran előfordultak. Azaz kimondható, hogy a levelezés folyamatos lehetett.

Victor levelei stabil rendszerességgel a Chicagói kiküldetés idejétől kezdve állnak rendelkezésre. A korábbi rendszertelen levélváltások helyett ekkor vezették be a havi szintű állandó levelezést, ami azt jelentette, hogy Victor konzekvensen minden hónap 1-jén írt, amire Mór az adott hónap 14-én válaszolt. Az ettől való esetleges eltéréseket jelezték, például Victor 1907. június 30-án kelt levelében így: „Julius 1-i level gyanant. [...] a rendesnel egy nappal hamarabb indítom leveletem, hogy a keddi hajoval biztosan menejen].⁴⁴⁶ Ebből az is kiderül, hogy a posta, vagyis az Európa és Amerika közötti hajójáratok menetrendjéhez igazították a levélváltásokat.⁴⁴⁷ Ezzel a rendszerességgel

⁴⁴² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1902. augusztus 22.

⁴⁴³ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. augusztus 20.

⁴⁴⁴ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. május 28.

⁴⁴⁵ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. május 6.

⁴⁴⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. június 30.

⁴⁴⁷ Az USA és Európa nagyobb városai között már az 1840-es évektől elindult a rendszeresnek mondható kommunikációs és kereskedelmi kapcsolat. Az első világháború kitéréséig számos hajótársaság tartott fenn rendszeres járatokat amerikai részről első sorban New York és Boston, Európai részről pedig Hamburg, Bréma, Rotterdam, Antwerpen, Le Havre, London, Southampton, Liverpool között. A rendszeres kereskedelmi járatok többsége postahajóként is üzemelt. Paul Gottheil: Historical Development of Steamship Agreements and Conferences in the American Foreign Trade. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 55. (Sep., 1914). 48–74.

kiszámíthatóvá is tették a levelek mozgását, így akaratlanul is megkönnyítve munkámat. Bizonyosnak tűnik továbbá, hogy összes gyermeke közül Mórnak csak Victorral volt rendszeres levelezése. Két lánya, Fanni és Eszter a közelben élt, illetve gyakran jártak nála személyesen. Fiai közül Alexszel kapcsolatban többször is azt olvashatjuk, hogy akár hónapokig nem is hallott felőle. Gyula esetében pedig időnként megjegyzi, hogy jött tőle levél (pl. Németországból). Ennek megjegyzésére feltehetően nem lett volna szükség, ha azok a Victoréhoz hasonló rendszerességűek lettek volna – tehát arra következtethetünk, hogy ő ritkábban kommunikált apjával.

A családi viszonyrendszer

A levelek rendszerességéből és tartalmából úgy tűnik, hogy igen szoros lehetett a viszony Gondos Mór és Victor Sr között. Apának és fiának nem volt szüksége különös alkalmakra ahhoz, hogy indokoltá váljon a kommunikáció, a levelezés Budapestre és Temesvárra ugyanúgy rendszeres volt, mint Chicagóba, vagy éppen New Yorkba. Cieger András úgy fogalmaz, hogy „a magánlevelezés egyfajta sajátos beszélgetésként, időben elhúzódó és sok esetben nagy távolságból folytatott párbeszédként fogható fel.”⁴⁴⁸ Ez a megállapítás teljes mértékben igaz volt Móra és Victorra, esetükben a levélírás volt hivatott a mindennapi párbeszédet pótolni apa és fia között: úgy a kapcsolattartást, mint az élmények, hírek megosztását. Ennek megfelelően az érintett témakörök is sokfélék, főként hétköznapiak voltak. A leggyakoribb témák családi ügyekkel, pénzügyekkel, egészségi állapottal, munkával, Victor testvéreinek tevékenységével kapcsolatosak, ritkábban politikai, gazdasági, közéleti jellegű témák is előkerülnek bennük. Gondos Mór rendszeresen beszámolt fiának a többi testvérrel kapcsolatos aktuális hírekről, tulajdonképpen e szövegeken keresztül bontakoznak ki a családi viszonyok, az ő szemszögéből megismerhető a család többi tagja. Emellett a szülői levelek arra is lehetőséget biztosítanak, hogy lássuk, milyen értékrendet akart az apa átadni a gyermekeinek az adott korszakban.⁴⁴⁹

Lányaival, Fannival és Eszterrel kapcsolatos történésekről gyakran ír, rájuk többnyire pozitív megjegyzéseket tesz. Különösen igaz ez Eszterre, akit például így jellemez: „örökké velem szemben engedelmes, szófogadó, szolgálatkész gyermek volt; soha nem volt követelő, megelégedett avval, amit adtam neki és ha kért valamit, amit nem tudtam teljesíteni, szó nélkül bele nyugodott, és nem említette soha többé”.⁴⁵⁰ Fiai tekintetében

---

⁴⁴⁸ Cieger 2014. 108.

⁴⁴⁹ Gyimesi Emese: Szendrey Ignác mint apa. *Korall* 82. (2020) 106.

⁴⁵⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. július 15.

azonban levelei általánosságban nem nélkülözik az élesen kritikus hangvételt. Victorral, illetve többi fiával szemben is igen gyakran fogalmaz meg kemény bírálatokat. Gyula fiával kapcsolatban például leírja, hogy „eszeágában sincs, hogy testvérei iránt oly méltányos legyen, mint ahogyan én akarom”⁴⁵¹ „javíthatatlan, szívtelen önző ember”⁴⁵² illetve, hogy „tudatlan és eszetlen”.⁴⁵³ Gyula jelleméről leginkább árulkodó motívum például az a korábban már említett eset, amikor mellbe lőtte magát, mert apja nem adott neki pénzt. Valamint a következő idézet is sokat mond el személyiségéről: „...megszöktetett egy leányt, a ki nélkül élni nem tud és meg akart vele esküdni, és mint hogy nincs semmije, tehát - nem kér, hanem fenyegetve követel, hogy – vegyek nekik staffírongot, berendezést és kötelezzem magam legalább 1-2 évre, hogy havi apanagot küldök neki.”⁴⁵⁴

Alexszel kapcsolatosan még keményebben fogalmaz, több levélben is visszatérő motívum, hogy milyen sok bajt hozott a családra: részben anyagi károkat okozott, részben pedig – saját üzelmeivel – a család reputációjának ártott. Alex jellemét, és apjának róla alkotott lesújtó véleményét illetően megtudjuk például, hogy „...neki csak az kell, hogy neki pénzt és pénzt és újból pénzt adjak [...] Oh a nyomorútl!”⁴⁵⁵, illetve hogy „szerencsétlen fráter, aki családjának már eddig sok szégyent és kárt okozott, és kitudja mit fog még ezentúl okozni”.⁴⁵⁶ Azt, hogy Mór hogyan érzett Alexszel kapcsolatban, talán mind közül a következő idézet fejezi ki legszemléletesebben: „Egy ember 30 éves koráig egyebet nem tett csak hogy [...] bánatot okozzon apjának, egy ember, a ki saját gyermekeit sem sajnálja, az kíméletet többé nem érdemel! [...] tudom, hogy kapott valami lövést [...] a combjába!! Kár hogy nem kapta a szívébe; az ugy reá mint az egész családra nézve csak szerencse és megáldás volna.”⁴⁵⁷ Mór itt egy párbajra utal, amiben Alex részt vett.⁴⁵⁸ Rendkívül beszédes Alex családon belül elfoglalt pozíciójával kapcsolatban, hogy apja konkrétan áldásnak tekintette volna, ha legidősebb fia eltávozott volna az élők sorából.

Gondos Mór jól érezhetően nem volt elégedett fiai életvitelével. Victorral szemben is megfigyelhető az erőteljesen kritikai élű hangvétel. Habár elfogadható az a magánlevelezésekkel kapcsolatos elv, mely szerint „a távolból könnyebb leírni kritikánkat,

---

⁴⁵¹ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. április 21.

⁴⁵² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. október 31.

⁴⁵³ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. december 16.

⁴⁵⁴ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. november 25.

⁴⁵⁵ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. november 27.

⁴⁵⁶ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. október 31.

⁴⁵⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1907. május 11.

⁴⁵⁸ A Magyar Nemzet 1902. februárjában beszámolt egy párbajról Gondos Sándor és egy bizonyos Hevesi Iván között, viszont ez egy kardpárbaj volt. A lap szerint Alex Sr a fején és jobb karján súlyosan megsebesült. Lőfegyverről nem esik szó a cikkben, valószínű, hogy Mórnak egy másik esetről volt tudomása. A cikk: Magyar Nemzet, 1902. február 28. 13. o.

mint előszóban elmondani véleményünket a beszélgetőpartnernek”,⁴⁵⁹ de ettől még lehetséges, hogy előszóban is hasonló hozzáállás jellemezte az idősebb Gondost. Fivéreihez képest viszont Victor sokkal enyhébb kritikákat kapott. A 3.1. fejezetben már részletezett, anyagi problémákkal és folyamatos adósságokkal kapcsolatos rendszeres megjegyzések (pl. „a házban semmi nincs télire beszerezve és oly pénz zavarban vagytok”) mellett, gyakorta kritizálta fia döntéseit, és igyekezett őt lebeszélni minden új ötletéről – köztük egyébként az Amerikába való kiutazásról is, még 1904-ben: „tiltakozásom és többszöri kérésem dacára ki mégysz Amerikába” – írja Victornak 1904. június 9-én.⁴⁶⁰

Alapvetően azt szeretne volna, ha fia a lassú, de biztos gyarapodás elvét követi. A levelezést olvasva világosnak tűnik, hogy Victor jelleme más volt, mint apjáé, kereste a helyét, több különböző vállalkozásba is tervezett belefogni. Amerika lehetősége is így merült fel benne. Számos levélben az látszik, hogy apja viszont ellenezte ezeket az ötleteket, és minden erejével próbálta fiát rábeszélni arra, hogy a biztos állást ne hagyja el a bizonytalanért, még akkor sem, ha az nagyobb anyagi haszonnal kecsegtet. Ez olyan mondatokból látszik, mint például „ismételve kérlek maradj ott ahol vagy és iparkodj ezen a szakmán érdemeket szerezni”,⁴⁶¹ vagy az olyan visszatérő felszólításokból, hogy „bizonytalanra, vagy magán ember kegyére ne bízj jövődet!”⁴⁶² Egy ízben még ultimátumot is adott fiának, mondván, ha ott meri hagyni állami alkalmazását, akkor „megszűnik” atyja lenni.

Amikor Victor az első amerikai útjára készült, apja hosszan érvelt a vállalkozás ellen azzal, hogy az felesleges, nem Victornak való – már csak képességei alapján sem. Szemléletes a következő, hosszabb idézet: „Nem az ujvilági humbug államból kellett volna alaposan kijózanodnod, ha nem a te saját elfaragcsált erőd és tehetséged felől. Meg kellett volna győződnöd, hogy van az ó- és az ujvilágban ezer meg ezer ember, össze hasonlíthatatlan nagyobb tehetséggel és alaposabb képzettséggel, akik boldognak éreznék magukat, hogy ha oly biztos kenyérhez juthatnának, mint amilyenbe te már fiatal korodba jutottál. Nem ilyen állású embernek kell az ujvilágban keresni új hazát!” Vagyis az látható, hogy Mór szerint Victornak örülnie kellene a biztos állásának, és nem szabadna azt kockára tennie. Sok esetben előfordult panaszos, sértődött hangvétel is, különösen az 1906–1907 előtti időszakban. „Alig bírom a tollat a kezemben bosszúságomban...”⁴⁶³ „Bizony régóta

---

⁴⁵⁹ Cieger 2014. 109.

⁴⁶⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. június 9.

⁴⁶¹ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905. április 29.

⁴⁶² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905. november 22.

⁴⁶³ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. augusztus 11.

nem irtál és már bosszantott is a hallgatásod.”⁴⁶⁴ Ezek alapja szinte minden esetben a fia felelőtlennek tartott döntései, cselekedetei fölötti aggodalom volt.

Victorhoz való hozzáállása ambivalensnek tűnik. Még ha időnként kritizálja is fiának képességeit, döntéseit, vagy éppen anyagi felelőtlenységét, összességében az látszik, hogy három fia közül tőle várta a legtöbbet. „A távolból azt hiszem és a világ is azt hiszi, hogy te tán különb vagy a két fitestvérednél, ne rontsd el ezen illúziót.”⁴⁶⁵ „Hát nem eléget szenvedtem már Sándortól és Gyulától, most még te is meg akarsz bolondulni?”⁴⁶⁶ – az ilyen mondatokból érezhető, hogy fiai közül csak Victort nem tartotta elveszettnek, akiből talán még lehet „valaki”.

Nem csak az általa felelőtlennek tartott, pénzzel és munkával kapcsolatos döntésektől próbálta Victort óvni. A levelezésnek ezen részéből ugyanis világosnak tűnik, hogy az öt testvér közül Victornak bátyjával, Alexszel volt a legszorosabb viszonya. Az imént ismertetett problémák miatt nem meglepő, hogy apjuk meglehetősen tartott attól, hogy Victor felnéz bátyjára és emiatt talán az beleviheti valami rosszba. Ezért az Alexszel való kapcsolattartásról is le akarta beszélni. „...tudjad magadat óvakodni ilyen lelketlen és esztelen testvértől!”⁴⁶⁷ „...még egyszer és utoljára figyelmeztetek, ha nem akarod magad örökre tönkre tenni, tartsd távol magadat tőle [...] Nem kímél az senkit sem atyát sem testvért”⁴⁶⁸ – ezek, és hasonló sorok olvashatók több levélben is. Ennek az aggodalomnak bőven volt alapja, hiszen Alex valóban hajlamos volt akár arra is, hogy becsapja testvéreit, saját anyagi haszna érdekében, például úgy, hogy kölcsönt vett fel öccse nevére (lásd 3.1. fejezet).

Egy másik alkalommal, amikor Victor már épp chicagói kiküldetését teljesítette, az is kiderült, hogy Alex, kihasználva távollétét, az ő nevében, ám tudta nélkül az Egyesült Államok viszonyairól írt cikkeket magyarországi újságokba, Dr. Gondos Viktor név alatt.⁴⁶⁹ Victor apja intő szavai, illetve saját rossz tapasztalatai ellenére sem igyekezett távolságot tartani bátyjától, sőt, még csak elővigyázatosabb sem lett vele kapcsolatban. 1911 nyarán úgy alakult, hogy Amerikába szinte egyszerre vándoroltak ki, ahol Alex továbbra is komoly anyagi gondokat okozott öccsének – hiszen gyakorlatilag Victor feladata lett eltartani őt és feleségét is. (Gyermekeiket pedig hátrahagyva Nagybányán, nagyapjuk gondjaira bízták.)

---

⁴⁶⁴ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. szeptember 20.

⁴⁶⁵ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. május 31.

⁴⁶⁶ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905 május 22.

⁴⁶⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. április 21.

⁴⁶⁸ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. szeptember 24.

⁴⁶⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. szeptember 22.

Apjának véleménye ekkor sem változott, 1912-ben, már New Yorkba címzett levelében meg is írta Victornak: „Jól tudom, hogy Sándor a te nyakadon élősködik. De én nem segíthetek rajta, haza nem hozhatom, mert nincs, hogy mit kezdjek vele.”⁴⁷⁰ Később Victor panaszosan írta is, hogy Alex megsegítése, talpra állítása miatt saját családjának megélhetése került veszélybe. „Az Isten keze akart talán újra az én segítségemre jönni, amidön [...] Sándort más embernek a szolgálatába vitte át. Amikor azon roppant anyagi károk, s amidön az irodám sorsa fölött való gondok,- amelyeket ő szinte hihetetlen negligenciájával nekem okozott: engem már-már az idegbetegség határára sodortak”.⁴⁷¹

Magyarország és Amerika a levelezésben

Az Egyesült Államok elsőként 1904 júniusában kerül szóba a levelekben. Mint ismeretes, ekkor járt Victor először Amerikában, a Kereskedelmi Minisztérium megbízásából. Ennek a kiküldetésnek a pontos körülményeit, azaz, hogyan kapta ezt a megbízatást, miért esett épp rá a választás, nem ismerjük. Könnyen lehetséges, hogy ő kereste a lehetőséget, talán éppen bátyja, Alex volt az ötletgazda, hiszen róla kiderült, hogy már 1903-ban is amerikai utat tervezett, erre pedig épp Victortól szeretett volna 500 korona kölcsönt kérni – apjuk legnagyobb felháborodására és tiltakozására.⁴⁷²

Habár állami kiküldetésről, hivatalos megbízatásról volt szó, Mór mégis a „haszontalan kék utazás” ill. a „hóbortos utazás” kifejezéseket használja – igaz, mivel Victor eredeti levele nincs meg, így azok tartalmát nem ismerhetjük, az is elképzelhető, hogy nem tájékoztatta apját a pontos részletekről. Az olyan sorok, mint az „Uralkodjál az utazási ösztönödön!”, ill. „Ne csinálj kékutazásokat kölcsön vett vagy kikunyorált vagy kicsikart pénzzel” arra utalnak, hogy az amerikai utat fölösleges pénzköltésnek tartotta. Mivel csak a válaszlevélre lehet hagyatkozni, több út is felmerülhet arra, hogy hogyan kapta Victor ezt a megbízatást. Az egyik: a memoár nem nyújt megfelelő támpontot, mindössze annyit jelent ki, hogy a Minisztérium „utasította” Gondos Victort a kiutazásra,⁴⁷³ ami arra enged következtetni, hogy a Minisztérium vagy felkereste és felkérte őt erre a feladatra, vagy valamilyen formában kereshetett embert erre és a jelentkezők közül őt találta alkalmas jelöltnek. Ez az út azonban Mór imént idézett levele tükrében nem tűnik olyan egyértelműnek. Mivel – ahogy Glant Tibor korábban már idézett kötetében leírja – ekkor több kiküldött is utazott Amerikába

---

⁴⁷⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1912. március 13.

⁴⁷¹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1912. május 1.

⁴⁷² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1903. november 27.

⁴⁷³ Gondos, Recollections, 4.

egyidejűleg, nem zárható ki, hogy Victor ismert közülük valakit, akinek révén neve a minisztérium látószögébe kerülhetett. Mór válaszevele azt sejteti, hogy Victor szeretett utazni („agasztol az utazási mániáddal”) és kereste a lehetőséget, hogy hogyan lehetne eljutni Amerikába. Apjának nem mondott el mindent, de korábban, sajnos nem rendelkezésre álló levelekben, vagy személyes beszélgetésekben említhette, hogy menni akar, és erre keres „mecénást”, amit az állam képében meg is talált. Apja azonban jól ismerte, hogy tervei, kezdeményezései általában nem szoktak sikeresek lenni és általában adósságot eredményeznek, így szinte természetes módon erről is le akarta beszélni: „Uralkodjál azon a szerencsétlen utazási maniádon”.

Victorral és képességeivel kapcsolatos aggodalmai persze nem voltak alaptalanok. A pénzzel való rossz bánás, az adóssághalmozás, a hirtelen ötletek baljósna tűnhettek az apa számára. Mindezeken felül az is elképzelhető – bár szavakkal nincs kimondva –, hogy apja bizonyos fokig „önös érdekből” (pl. hogy fia a közelében legyen, ne más országban próbáljon boldogulni), vagy egyszerű szülői féltésből ellenezte nagyon az amerikai kiutazást – nem tartva „valódi” munkának az állami megfigyelői megbízatást.

Akárhogy is történt, június 28-án Szterényi József, a Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára már írt egy ajánlólevelet az Osztrák-Magyar Monarchia amerikai nagykövetségére, amelyben bejelenti Gondos Victor mérnök érkezését.⁴⁷⁴ Az egyetlen rendelkezésre álló levél erről az utazásáról 1904. július 12-én keletkezett New Yorkban, ezt azonban Victor nem apjának, hanem feleségének küldte. Ebben tulajdonképpen csak egy szűk szavú helyzetjelentést ad, emellett leírja benyomásait is a városról: „a kikötőbejárat gyönyörű dombos, erdős zöld vidék, a legkedvesebb villacsoportokkal, egy kis Svábhegy a Lidóval egyesítve. A városi forgalomról halvány sejtelve sem lehet annak, aki csak Bécset, Berlint vagy Párizst látta. Az időjárás rendkívül meleg és nedves, a férfiak mellényt nem hordanak, csak selyeminget, de a ruhájuk őszi. A nők fehér gaze- és mousseline-blúzban, de meleg szoknyával járnak.”⁴⁷⁵

Apját – talán épp további heves tiltakozásra számítva – nem is értesítette a kiutazás kezdetéről, csak amikor már úton volt. Emiatti felháborodásának Mór hangot is adott, jól érzékelhetően nem tartotta jó útnak az Amerika felé orientálódást: „Nem lehet sehol e világon jobb dajkája az embernek mint a saját hazája”. Valószínűleg nem volt jó

---

⁴⁷⁴ Báró Szterényi József kereskedelemügyi államtitkár levele az OMM amerikai konzulátusára, Washington, DC-be. 1904. június 28.

⁴⁷⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1904. július 12.

véleménnyel az Egyesült Államokról – legalábbis ekkor még biztosan nem, hiszen „újvilági humbug állam”-nak nevezi.

1906 nyarán került sor a második amerikai kiküldetésre, ezúttal Chicagóba. Victor leveleinek hiányával sajnos még ekkor is számolni kell, a kiutazás körülményei csak a memoárból és Mór (válasz)leveleiből, valamint a kiküldetést engedélyező hivatalos iratból rekonstruálhatók. Ez utóbbi alapján kiderül, hogy Victor április 10-én saját maga kérvényezte a kiküldetést. Talán érdemes röviden idézni fia visszaemlékezésében írt ide vonatkozó indokolását: „A fizetés alacsony és az előrelépés lehetősége csekély volt. Elégedetlensége miatt apa kérvényezte a kereskedelmi minisztertől, báró Szterényitől, hogy küldje ki újabb megbízatásra az USA-ba.”⁴⁷⁶ Eszerint a kiküldetést a magyarországi boldogulás kevés lehetősége fölötti elégedetlensége miatt kérte.

A hivatalos válasz július 30-án érkezett meg. Mór ezt követő levele augusztus 6-i keltezésű, és bár ismételten csak válaszlevélről van szó, tartalma igen beszédes. Ebben, a tulajdonképpen búcsúlevélben arról ír, hogy Budapestre akart utazni elbúcsúzni a családtól, de út közben megbetegedett, ezért írásban köszön el, néhány szívszorító sor kíséretében. Ebben a levélben szemmel láthatóan másabb a hangvétel, mint a korábbiakban, jóval szelídebben fogalmaz, úgy tűnik, elfogadja fia döntését és boldogulást kíván neki. Emellett óva is inti: „Egyre kérlek: jutalmazd meg a kormány bizalmát, - nem felületes, divatos plagiummal, hanem komoly, hasznos munkával és ne felejtsd el soha, hogy Magyarországon születtél.” Érdemes kiemelni még a következő mondatot: „Ha más polgár leszel is hord szíveden édes hazád sorsát.”⁴⁷⁷ Ennek több értelmezése is lehetséges. Egyrészt magában hordozza annak lehetőségét, hogy Victorban a végleges amerikai letelepedés ötlete is felsejlett – és ezt apjának írt (sajnos hiányzó) leveleiben fel is fedhette. Másrészt lehetséges, hogy az eredetileg kétéves megbízatás elég hosszúnak tűnt Mór számára ahhoz, hogy a „polgár” szót használja és felmerüljön benne, hogy ennyi idő alatt fia akár meg is feledkezhet hazájáról. Lehetséges, hogy apja ekkor már tartott attól, hogy Victor nem fog többé hazatérni. Talán ezért nem mulasztja el emlékeztetni, hogy viselje szíven Magyarország sorsát. Ez utóbbit későbbi írásaiban is megerősíti, például szeptember végén megjegyezve: „Nyugtalan véred ki vitt Americába. Szivemből kívánom, hogy vágyaid mindenben teljesüljön, de egyre kérlek, ne felejtsd el, hogy mivel tartozol hazádnak és a mostani kormánynak. – Ne csinálj felületes munkát, iparkodj a beléd helyezett bizalomnak

---

⁴⁷⁶ Gondos, Recollections, 5.

⁴⁷⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906 augusztus 6.

megfelelni.”⁴⁷⁸ Felmerülhet, hogy Victor meg nem lévő leveleiben a kormányzati megbízáson túli elképzeléseiről is írhatott neki, amire apja reagálhatott ezzel a megjegyzéssel.

Nem sokkal később – alig három hónap után – azonban már úgy tűnik, hogy megváltozott az attitűdje: a haszonszerzés lehetőségét látva megbarátkozott fia elutazásával. Az 1906-os év végén már arról olvashatunk, hogy ő maga is felismerte az Amerikában rejlő lehetőségeket. Ekkor már azt tervezte, hogy milyen formában lehetne hasznot hajtani fia tengerentúli tartózkodásából. Megkéri például, hogy tanuljon ki valami „gyári mesterséget”, amiből aztán Magyarországon közösen profitálni tudnak.⁴⁷⁹ Ezt a felismerést erősítik Victor olyan megjegyzései is, amelyekben arról tájékoztatja apját, hogy az amerikai létnek köszönhetően képes volt stabilizálni anyagi helyzetét. A korábbi gyakori esetektől eltérően, amikor Mórnak pénzzel kellett kisegítenie fiát és családját, Chicagóban már nem volt ilyen probléma. Ahogy a családtörténeti fejezetben is olvasható, éppen ekkor tudta rendezni régóta halmozódó adósságait. „...hála Istennek, amióta Amerikában vagyunk, még nem volt szükségem arra, hogy kérjek valamit...” – jegyzi meg 1907 nyarán.⁴⁸⁰ Talán ennek is köszönhető, hogy igyekezett a kétéves kiküldetését meghosszabbítani. Mindemellett attól tartott, hogy visszarendelése esetén újra ipariskolai tanárként kellene elhelyezkednie és ez „ismét anyagi küzdelmet jelentene.”⁴⁸¹

A hosszabbítással kapcsolatos beadványát 1908. februárjában fogadták el, 1909 végéig meghosszabbítva a megbízatását. Ettől nem csak az anyagi stabilitást remélte, hanem azt is, hogy „teljes erkölcsi reputációval” hazatérve tud majd tovább dolgozni. Mindenesetre ekkor még biztosan élt benne az elképzelés arról, hogy az Amerikában elsajátított ismereteket Magyarországon is kamatoztatni tudja majd. Erre későbbi írásaiban is találhatunk példákat, hazautazásuk évében, 1909-ben ugyanis komoly kritikával illette a magyar középosztályt (az amerikaival való összevetésben), és a problémák megoldására ő, amerikai tapasztalatai alapján fog példát mutatni. Szerinte „a magyar középosztály sírni ugyancsak tud, de talpra állni nem.” Ő viszont meg fogja mutatni, „miként lehet mérsékelt jövedelemből szépen megélni anélkül, hogy a takarón túl kellene nyújtózkodni”. Ismereteit más módokon is Magyarország fellendítésére fogja felhasználni: „hogy miként lehet modernül és mégis gazdaságosan építeni lakóházat: arra majd én fogok olyan példát mutatni, hogy Budapesten

---

⁴⁷⁸ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. szeptember 29.

⁴⁷⁹ Külön felhívja a figyelmét az „eternit pala” és az alumíniumgyártás módjának megismerésére. HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. december 27.

⁴⁸⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. június 1.

⁴⁸¹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. szeptember 1.

10 év múlva a »lakászsora« szó feledésbe megy.” A középosztálybeli életmóddal kapcsolatban szintén megjegyzi, hogy „arra nézve pedig, hogy miként kell egy háztartást igazán vezetni, Irénhez meg iskolába járhat a nőnemű Magyarország.”⁴⁸²

A Magyarországhoz és az Egyesült Államokhoz fűződő viszony alakulásához kapcsolódóan érdekes megfigyelni ezekben a párbeszédekben az olyan szavak használatát, mint a „haza” és az „otthon”. Igen beszédes állásfoglalásnak tűnik Victornak egy 1907-es megjegyzése „...nekünk csak egy otthonunk van [...] ez az egy ott van, ahol én vagyok, a család feje; otthonunk belátható időn belül Chicago városa.”⁴⁸³ Eszerint azt az álláspontot képviselte, hogy ahol ő és a családja van, ott van az otthona. Az otthon fogalmát tehát nem helyhez, hanem saját személyéhez köti – vagyis értelmezhető úgy, hogy ő és családja helyszíntől függetlenül bárhol „otthon” tud lenni. Ez igen fontos tulajdonság, amit a későbbi kivándorlás és a beilleszkedés kérdésében mindenképpen mérvadónak kell tekinteni. Mindemellett a „haza” szó alatt ekkor még egyértelműen Magyarországot érti, ez is azt a képet erősíti, hogy ebben az időszakban még nem gondolt Amerikára ilyen formában. Ezt támasztja alá az is, hogy egy másik levélben „kis budai végleges lakóház” felépítését emlegette.

Ugyanakkor kifejezetten jól érezte magát ebben a környezetben. „...bizony ezen egyetlen forró vágyamon kívül semmi nincs, ami engem *hazafele* vonzana; s körülbelül Irén is így van, szülein és nagyanyján kívül alig van valami, ami miatt sokat számolgatná, hogy előbb- vagy utóbb kell-e Magyarországra mennünk. Bizonyos, hogy Chicagóban élni különb dolog, mint Magyarországon élni; s még bizonyosabb, hogy a gyermekekre nézve hasznosabbak lesznek azon fiatalok évek, amelyeket Amerikában töltöttek, mint amelyeket esetleg *odahaza* kell majd eltölteniök.”⁴⁸⁴ Tehát az Egyesült Államokban igen komoly pozitív hatást láttak, de ekkor még semmiképp nem tekintették az országot hazájuknak.

Próbáltak beilleszkedni, felvenni az „amerikai ritmust”. Az országgal kapcsolatos pozitív benyomásaihoz hozzájárult, hogy valóban igyekeztek otthonosan érezni magukat. Megismerték Chicagót, átlagosnak mondható polgári életet éltek a három év alatt, nyaralni is jártak,⁴⁸⁵ a gyerekek óvodába és iskolába jártak, és összességében igyekeztek minél mélyebben megismerni az amerikai miliót. Figyelemmel kísérték az eseményeket (pl. az 1908-as elnökválasztási kampányt) és később maga is leírja, hogy „az amerikai élet

---

⁴⁸² HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1909. február 28. A nők helyzetéről, női szerepekről a dualizmus kori Magyarországon lásd: Kéri 2008.

⁴⁸³ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. augusztus 1.

⁴⁸⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. január 1. (Kiemelés tőlem: R.E.)

⁴⁸⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. szeptember 1.

szórakozásainak megismerésére most kissé többet fordítunk, mint azelőtt” – igaz, megjegyzi, hogy célja ezzel „e tekintetben is helyes fogalmakat” alkotni Amerikáról.⁴⁸⁶ Ez az utazás mindenképpen sorsdöntő volt Victor Sr számára. 1909-re szakmai képzettségével tisztában volt, egy ízben meg is jegyezte, hogy mérnökként jobb a tudása, mint egy átlagos amerikainak ugyanebben a szakmában.⁴⁸⁷ Önbizalmat nyert, tudta mire képes és ezt Magyarországon hasznosítani is szeretne volna.

Bár kifejezetten előnyös az összkép az Egyesült Államokban való életükkel kapcsolatban, három év utáni hazatérésük mégis könnyedén ment számukra, kifejezetten a rokonokkal való újra találkozás vágya miatt. Miután Victor hazaérkezett és az amerikai évek alatt szerzett tapasztalataival, ismereteivel, az ott eltanult munkamoráljával és általános „amerikai” szemléletmóddal átítatva munkába áll Magyarországon, hamar szembesült a két ország közötti jelentős különbségekkel.

Az itthon elkezdett vállalkozásai közül az Épületgyár bukása sorsfordító eseménynek tekinthető. Ehhez a vállalkozáshoz Victor a nagy előrelépés reményeit fűzte. Robert Z is leírta már sokat idézett visszaemlékezéseiben, hogy apjának, miután felszámolta építőipari vállalatát, nem adódtak lehetőségei Budapesten az általa megszokott színvonalon fizető munkák tekintetében.⁴⁸⁸ Helyzetét reálisan elemezve Victor Sr világosan látta, hogy ennek sikertelensége után nem maradt más lehetősége, mint az ismételt állami szolgálat. Ez mindenképpen visszalépést jelentett volna számára, tekintve, hogy folyamatosan az önállósodást kereste az állami alkalmazással szemben. Erről írta apjának, hogy „az állami szolgálatnak reám nézve csak egy alakban van értelme, nevezetesen ha ismét és véglegesen visszaküldetem magam Chicagoba.” Fontos megjegyzést tett itt Amerika tekintetében is: „ezt úgy a magunk sokkal kellemesebb életmódja, mint a gyermekek jövője érdekében meg is fogom tenni”,⁴⁸⁹ azaz jól látható, hogy tudatosult benne, hogy Magyarországon nem fogja tudni biztosítani azokat a feltételeket, amelyeket a Chicagóban töltött idő alatt megszoktak. Ekkor már kilátásba helyezi, hogy jövő márciusban lépéseket fog tenni az újabb kiküldetés ügyében. Valójában már decemberben elment a kereskedelemügyi minisztériumba, hogy elindítsa a kérvényezés folyamatát.⁴⁹⁰

1911-re végül a Magyarországon látványosan sikertelen vállalkozások tükrében egyértelművé vált, hogy a modern, önálló vállalkozói mentalitásnak Amerikában van valódi

---

⁴⁸⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1909. január 31.

⁴⁸⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. szeptember 1.

⁴⁸⁸ Gondos, Recollections, 21.

⁴⁸⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1910. szeptember 22.

⁴⁹⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1910. december 31.

táptalaja. Rendkívül beszédesek a következő sorok. „Akár megkapom a kiküldetést, /ami, ismétlem, majdnem bizonyos/, akár nem kapom meg: mi el vagyunk határozva arra, hogy végleg kitelepszünk Amerikába. Ez a talaj nem nekünk való, s nem akarjuk gyermekeinknek ezt örökségül hagyni.”⁴⁹¹

Érdekes megfigyelni még Mór hozzáállásának megváltozását az Egyesült Államokhoz és Magyarországhoz is. Már 1909 márciusában, Victor hangzatos terveivel kapcsolatban is megkérdőjelezi, hogy vajon Magyarországon ezek megvalósíthatóak lesznek-e, mondván, „ti nem ismeritek Magyarországot, mely 3 év óta egészen megváltozott.” Ahogy fogalmaz, „minden gonoszság és lelketlenség tanyát vert” az országban. Később, már 1910-ben, az Épületgyár vállalkozás megalapításáról azzal akarja lebeszélni, hogy „Itt mások a viszonyok, mint Americában” – azaz Victor számításai nem fognak bejönni, kockáztatja a biztos megélhetését.⁴⁹²

1911-ben, mikor már ismét az Egyesült Államokban volt immár két fia is, egyértelműen az Amerikában rejlő lehetőségek mellett tette le a voksát. Egyik levelében kifejtette, hogy már az ő véleménye szerint is Amerikában kell megtalálniuk a boldogulás lehetőségét: „Európában nincs többé sem neked, sem Sándornak kilátások a megélhetésre.”⁴⁹³ Figyelemre méltó, hogy a levélben nem Magyarországról beszél, hanem már egész Európára vonatkoztatja e véleményét. Egy hónappal később az USA dicsérete is megjelenik Mór írásában: „Americában egy ép kezű és elméjű ember, a ki csak dolgozni akar, nem kell, hogy éhen haljon.”⁴⁹⁴ Ezzel ismét a stabilitás fogalmát köti Amerikához, ellentétben a bizonytalan hazai, sőt, európai helyzettel.

Politikai, gazdasági, közéleti témák megjelenése

A levelezés vizsgálata során kirajzolódik, hogy mind Gondos Mór, mind Victor Sr széles érdeklődésű, tájékozott ember volt, így nem meglepő módon a politika is megjelenik a levelezésükben mint visszatérő téma. Kitűnik az anyagból, hogy nem csak követték a közéleti eseményeket, de a korabeli Magyarország politikai életének több szereplőjével is kapcsolatban álltak. A már többször említett Sztéryni mellett Kossuth Ferenc a másik legismertebb politikai szereplő, akinek neve előkerül a levélváltásokban. Ennek legfontosabb momentuma 1904–1905-ben volt, amikor Victor Sr politikai karrierrel is

---

⁴⁹¹ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. március 10.

⁴⁹² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1910. március 18.

⁴⁹³ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1911. október 13.

⁴⁹⁴ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1911. november 18.

kísérletet tett, amikor szülővárosában, Szilágycsehen elindult az országgyűlési képviselői mandátumért.

A forrásanyagban található egy kézzel írott dokumentum, amelynek tanúsága szerint Kossuth Ferenc, a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke – aki a szövetkezett ellenzék vezérlőbizottságának elnökeként ekkorra már gyakorlatilag az ellenzék vezére volt – a választópolgárokhoz címzett nyílt levélben mutatta be a „szövetkezett ellenzék” Szilágycseh kerületi jelöltjét. Kossuth – vélhetően minden választókerületbe kiküldött, sablonszerű – levele szerint az ellenzék Victor Gondost ajánlotta, akit „méltó férfi”-nak nevezett „a szövetkezett ellenzék zászlajának lobogtatására és diadalra juttatására.” Ajánlását azzal folytatta, hogy „minden igaz hazafi csoportosuljon Gondos Viktor neve alatt a független Magyarország zászlaja alá!”⁴⁹⁵ Mint ismeretes, a választásra 1905. január 26. és február 4. között került sor, és habár az ellenzék győzelmével ért véget, de Szilágycseh esetében jelöltjük alulmaradt a kormánypárti Bornemisza Elemér báróval szemben.⁴⁹⁶

Apja – természetesnek mondható módon – kételkedve szemlélte Victor politikai kísérletét, bár céljával alapvetően egyetértett. A leveleket olvasva képet kapunk ezzel kapcsolatos aggályairól, valamint a szilágycsehi választások körülményeiről is. Érdekes ezeket hosszabban idézni, hiszen betekintést adnak a korabeli választási eseményekbe. Mór nem látja kivitelezhetőnek, hogy leváltsák a Szabadelvű Pártot: „Nagyon tévedsz, ha azt hiszed, hogy Tisza már megbukott! Nem olyan fán termett, hogy könnyen meg adja magát és hagyja a zsiros fazékat...” ugyanakkor Tiszát jó képességű politikusnak tartja: „ritka tehetség, képzettség, tudás munkakedv, és munka erő és elszántság lakik benne”.⁴⁹⁷ Saját fia választási esélyeit sem tartja kedvezőnek: „kedves fiam, nagyon tévedsz, ha azt hiszed, hogy Szilágycsehben sikerülne téged megválasztatni [...] Amint én ismerem a viszonyokat, bárhol máshol, ahol teljesen ismeretlenek vagyunk, de SZ Csehben absolute semmi kilátásunk nem lehet.”

Ugyanakkor a szövegből úgy tűnik, hogy ez a politikai próbálkozás alapvetően nem Victor célja volt, hanem azt szerette volna elérni, hogy a család valamely tagja képviselő lehessen. Mór latolgatja a levélben a család esélyeit: „A Gondos név nagyon népszerűtlen ott. [...] magam is belátom, hogy szükséges, hogy egyikünk képviselő legyen. De én már öreg vagyok, a küzdő porondra már ki nem léphetek, Sándor tönkre tette magát erkölcsileg,

---

⁴⁹⁵ Kossuth Ferenc nyílt levele Szilágycseh kerület választópolgáraihoz. 1905. január 6.

⁴⁹⁶ Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit (szerk.): *Képviselők és főrendek Magyarországon 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Líceum, Eger. 2020. 327.

⁴⁹⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. december 16.

Gyula tudatlan és eszetlen, tehát csak benned volna reménységem, ha sikerülne. De megkíséreljük.”⁴⁹⁸

Nem derül ki a rendelkezésre álló anyagból, hogy miért lett volna „szükséges”, hogy a Gondos család valamely tagja képviselői mandátumot szerezzen. Nem kizárt, hogy a helyi elitben való megkapaszkodás lett volna a cél. Hiszen könnyen lehet, hogy a Gondosok erre felemelkedési lehetőségként tekintettek. Az ellenzék győzelme esetén immár kormánypárti képviselővé válva bizonyára számos lehetőség megnyílt volna Victor előtt. Ezzel az anyagi nehézségek spiráljából is kikeveredhetett volna. Az eredmény azonban az ellenzéki győzelem ellenére sem kedvezett nekik. Viszont az ennek kapcsán kelt levelek alkalmasak a szilágycsehi körzetben zajlott választás körülményeinek megismerésére.

A választások kezdete előtti héten kelt levelében Gondos Mór beszámolt fiának a körületben szerzett tapasztalatairól. Nem jósolt sok sikert fiának, tekintve, hogy jelentősek a pénzügyi jellegű különbségek Victor és merőben más társadalmi státuszú ellenfele, báró Bornemisza között. Ezeket az anyagi problémákat szemléletesen összegzi: „...voltam Bereczken, Nagy Iklódon, Szamosújváron, és Széken. Mind a 4 helyen meggyőződtem, hogy az én egész vagyonom nem lenne elegendő csupán az előkészületek fedezésére és a sikerre való kilátása meg csak valószínűvé sem volna általa téve.” A választási korrupciót számszerűsíti is: „Úgy Bereczken mint Széken a választók egyenként 500 frtot kaptak, de mint, hogy megtudták, hogy egyes befolyásosabbak 1000 frtot is kaptak, most mindegyik 1000frtot kíván. Zászlót, még pedig finomat 20–30 frtost nem csak a szavazattal bírónak hanem minden perepotya rokonság részére külön-külön. Már 2 hét óta éjjel nappal huzza a városból fogadott és kitarzott 12 tagból álló banda, és esznek isznak a jelölt kontóján a ki ugyan személyesen nincs ott, de állandóan ott van az u.n. titkárja, a ki a költségeket fedezi. Ilyen körülmények közt, mi a harcot fel nem vehetjük.” [...] „Nekem a mandátum 16 ezer frtba kerül. Én fogom magamat a mandátumért koldos botra juttatni...”⁴⁹⁹ Mór bukást jósol az egyesült ellenzéknek, mert elemzése szerint aki „nem nyitja ki a pénztárcáját”, annak nincs esélye győzelemre. Erre pedig – szerinte – a kormánypárt jelöltjén kívül senki nem lesz hajlandó.

Az eredmény ismert. A választások lezárulása után kelt első levélben, február 8-án Mór természetesen kommentálja a fejleményeket: „Az események csak azt igazolták, hogy terrorizmussal, ámításokkal lehet nagyon könnyen, a könnyen hívó műveletlen pór népet megtéveszteni, de majd a jövő fogja megmutatni, hogy mit nyert vele a nép, habár részemről

---

⁴⁹⁸ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1904. december 16.

⁴⁹⁹ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905. január 23.

örvendenék, ha itt Magyarországon is bejönne az az idő, hogy pártok felváltva jussanak uralkodáshoz. De még nagyon is távol vagyunk ettől. Egyébként láthatod, hogy SZ Csehben hány szavazatot kapott a függetlenség.”⁵⁰⁰ Fia alulmaradásának természetesen nem örül: „Hidd el fiam, hogy senki a világon, még talán te sem, örvendett volna jobban, mint én ha sikerült volna neked [...] hogy mandátumhoz jutottál volna.” Egy későbbi levelében egyébként Szilágycsehet „corronpált és elkényeztetett kerület”-nek nevezi, ahol „...ha nincs pénzes magyar jelölt, akkor még a csehi magyarok is a Papp Gyuri⁵⁰¹ hívei.”⁵⁰²

Bár a levélanyag ezen részében az 1905-ös választás a legrészletesebben kommentált történelmi esemény, de persze több más alkalommal is felmerülnek közéleti témák. Ezek között elsősorban a Magyarországon fennálló gazdasági problémák kerülnek terítékre. Emellett több levélben is szóba kerül az 1908-as amerikai gazdasági válság és annak magyarországi hatásai.

Chicagóban élve egyébként Victor a Magyarországról jövő híreket rendszeresen követte, előfizetett például a Pesti Hírlapra.⁵⁰³ Az országos politikát figyelemmel kísérte, de kifejtette apjának, hogy a regionális, pl. a nagybányai helyi problémák már nem érdeklik. Ez amiatt is érthetőnek tűnik, hogy a kormány megbízásából tartózkodott Amerikában, így természetesen bizonyos mértékben rájuk volt utalva, ezért nyilván fontos volt neki, hogy a magyarországi országos politikai események miként alakulnak.

Az 1908-as év vége felé az annexiós válság⁵⁰⁴ kapcsán is olvashatunk megjegyzéseket. A háború kitörésével fenyegető helyzetről olvasva az újságokban, Victor féltette apja életét, ennek megfelelően óva intette: „jobban szeretném, ha édes atyám kissé messzebb lakna Lacfalutól⁵⁰⁵, s különösen, ha nem kellene a falvakra kijárnia [...] félrevezetett és elvakult emberek 48-ban is válogatás nélkül gyilkoltak Nagyenyeden és a többi erdélyi városban.”⁵⁰⁶ Mór azonban nem félt háború kitörésétől.⁵⁰⁷ Sajnos az első világháborúról nem olvashatunk kommentárt, ahogy a szarajevói merényletről sem, mivel 1913 nyara után sajnos megszakad a levelezés, ami egészen 1921-ig nem is indul újra.

Kapcsolódva a politikai viszonyokhoz, érdemes szót ejteni a levelezésből kibontakozó kapcsolati hálóról is. Mór bőséges szövegeinek és a részletekben gazdag beszámolóinak és

---

⁵⁰⁰ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1905. február 8.

⁵⁰¹ Papp György egyébként a helyi román jelölt volt. Mór egyik levele szerint az „oláh” szavazók „félístene”.

⁵⁰² HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1906. május 6.

⁵⁰³ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1907. június 30.

⁵⁰⁴ Az annexiós válság a Bosznia-Hercegovina annektálása miatt kialakult diplomáciai krízishelyzet volt, ami akár háborús veszéllyel is fenyegetett.

⁵⁰⁵ Nagybánya közeli kistelepülés.

⁵⁰⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. december 1.

⁵⁰⁷ HSP BIES 3082, GM levele VGSr-nak, 1908. december 14.

írói készségeinek köszönhetően feltárul szinte a teljes Gondos családfa. Emellett a baráti, ismerősi, üzleti, és politikai kapcsolatokra is fény derül. Számos név kerül említésre a leveleiben, akik valamilyen lokális kapcsolatai (pl. más orvosok, helyi tisztviselők, szomszédok, barátok) voltak a Gondos családnak. A családtagok közül az újságíró – és botrányhős – Alex Gondosnak volt a legkiterjedtebb kapcsolatrendszere Magyarországon a köz- és a politikai életben. Ez azonban, ahogy a levelezésben több ponton is kiderül, általában hátrányt jelentett a család számára, tekintve, hogy a későbbi Alex Sr. rendszerint rossz híret keltette a Gondos névnek. De Victor sem szerénykedhetett ilyen téren, aki Budapesten szert tett némi ismertségre értelmiségi körökben, és az is kiderül, hogy a Kereskedelmi Minisztériumban is több jó kapcsolata volt – akiket név szerint sajnos nem ismerünk meg a levelekből. 1909-es hazatérése után a magyar üzleti és politikai élet több fontos szereplőjével került kapcsolatba.

Részösszegzés

Az 1902 és 1913 között lebonyolított apa-fia közötti levélváltások alapján levonható néhány általános következtetés. Gondos Mór nem hitt a fiaiban, nem tartotta sokra fiai képességeit, persze nem alaptalanul, hiszen mindhárom fia rendszeresen pénzt kért apjától, sokszor egészen követelőző módon. A sok panasz és kritika ellenére azonban szinte soha nem fordult elő, hogy ne segített volna gyermekein, szükség esetén mindig küldött nekik pénzt. Majd amikor az Amerikában töltött idő alatt világossá vált, hogy fia tényleg képes az önálló boldogulásra, Mór már elfogadta az új országot mint lehetőséget. Ebben a politikai változások is közre játszhattak. Gondos Mór ellenzéki érzelmű volt. Lehetséges, hogy 1910 után már azért nem volt ellenvetése fia kiköltözésével kapcsolatban, mert visszatért Tisza István, amiben Mór számára a csalódottság, ill. reménytelenség érzése is visszatérhetett. 1905-ben a család megkísérelt bejutni az országos elitbe, ez viszont – a választáson elszenvedett vereség miatt nem sikerült. Mór 1906-ban még ellenezte a kiutazást, viszont Tisza visszatéréseivel már ő is Amerikában láthatta a továbblépés lehetőségét. Ez is hozzájárulhatott véleményének megváltozásához.

Világosnak tűnik a levelezés alapján, hogy Victor Sr a második amerikai útján vált „felnőtté”. 1906 nyarán egy felelőtlen, adósságokat halmozó, anyagi helyzetének stabilizálására képtelen fiatalember szállt fel az Egyesült Államokba tartó hajóra, az 1909-es hazatéréskor viszont egy felelős férfi, családapa, szakember érkezett vissza.

A szövegek alapján jól megfigyelhető a folyamat, amelynek során kialakult Victorban, hogy Magyarország helyett az Egyesült Államokban kell boldogulnia. Eleinte még úgy fogalmaz, hogy ő Magyarországot, a hazáját szolgálja, és esetleges hazarendelése után bármilyen pozíciót elfogad. Mégis az látható, hogy szeretné kieszközölni, hogy minél tovább maradjon az USA-ban. Látja, hogy adósságai könnyen elolvadnak, mégpedig amerikai tevékenységének köszönhetően. Magyarországon ezt nem tudta volna megvalósítani. Később azt írja, hogy nincs semmi, ami visszavonzza Magyarországra édesapjának közelségén kívül. Az Egyesült Államok hatása jól érzékelhető a személyiségén. Az 1906 és 1909 között eltelt három év alatt sikerült internalizálnia azokat az értékeket és azt az mentalitást, ami az amerikai életmódra – különösen a századelőn – jellemző volt. Amerika hatása elsősorban abban mutatkozhatott meg Victor Sr személyiségében, hogy elsajátította az önálló „self made man” attitűdöt, ami rányomta bélyegét egész későbbi életére. Döntései, cselekedetei ebből indultak ki. Már 1910-es magyarországi – akkor még kudarcos – vállalkozási tervei is az USA-ban látottak miatt voltak. Később, az 1920-as évek elején sikerült megvalósítania, onnantól kezdve szinte azonnal patronálni kezdett mindenkit, és amíg csak lehetőségei engedték, folytatta ezt a tevékenységet.

4.3.3. A családtagok amerikai levelezéseinek tartalmi elemzése (1915–1963)

A sok száz elemből álló levelezés lehetőséget biztosít arra, hogy megvizsgáljam a középosztálybeli magyar bevándorlócsalád tagjainak több évtizedes csoportdinamikáját, óhazához és a rokonsághoz való viszonyát, ill. hogy miként élték meg a körülöttük zajló történelmi eseményeket. A zömmel angol nyelvű kommunikációjuk elemzését alapvetően ezen szempontok mentén igyekszem elvégezni, helyenként kiegészítve a memoár releváns passzusaival és a vonatkozó szakirodalommal.

Családi kapcsolatok, csoportdinamika a családtagok között

A családi levelezés 1921-től vált relatíve rendszeressé mint a családtagok közötti fő kommunikációs csatorna. A két fiú ekkortól vált állandó levelezőpartnerré, amire az alkalmat egyetemi tanulmányaik megkezdése adta. Victor Jr levelei eleinte Ann Arborban, a Michigan Állami Egyetemen keltek, Robert Z pedig kezdetben a Bethlehemből, a Lehigh Egyetemről írta a leveleket. Az egyetem után mindkét fiatal dolgozni kezdett. Robert Z hosszabb-rövidebb ideig különböző New Jersey-i városokban, ill. Washington, DC-ben is dolgozott, mígnem 1945-ben Philadelphiában telepedett le, ahol állandó munkahelye a Campbell Soup Company lett. Victor Jr a diploma megszerzését követően szintén munkába állt, emellett tartalékos katonai szolgálatának keretében is látott el feladatokat, amelyek gyakran elszólították családjá közeléből. Az 1920-as évek végén csatlakozott ugyan apjához a családi vállalkozás vezetésében, de a hamarosan elhatalmasodó betegsége miatt a 30-as évek jelentős részében a család ápolására szorult. 1942-től dolgozott a Nemzeti Levéltárban Washington, DC-ben, levelei innentől kezdve szaporodtak meg az anyagban.

Victor Sr a munkája, az építkezések szervezése, munkálatok felügyelete miatt sokat volt távol otthonától, így a fiúk mellett feleségével is gyakran levelezett. A szülők közötti levelek hangvétele alapvetően pozitív és szeretetteljes. Victor Sr és Irene közötti üzenetváltások rendszerint beszámoló jellegűek, az egymástól távol töltött idő alatt történt eseményekről és végzett tevékenységeikről adnak számot a másik félnek. Ennek megfelelően Victor jellemzően az aktuális munkákról, az építőipar nehézségeiről és a pénzügyi helyzetükről írt, Irene pedig többségében az otthoni eseményekről és az ismerősökkel való kapcsolatáról. A jövőre vonatkozó tervek és a rokonok helyzete, támogatása is a visszatérő témák közé sorolható. A legtöbb levélben megfigyelhető a családtagok között oly jellemző bensőséges érzelmek kifejeződése, gyakran adnak hangot egymás iránt érzett szeretetüknek és hiányérzetüknek.

Victor Sr sokszor különösen szemléletes, olykor egészen kreatív módon fejezi ki felesége iránti érzéseit. Gyakran szívhez szólóan, időnként egészen lírába illően fogalmazza meg ezeket a házastársi érzéseket, amire jó példa 1922-ből: „az mindig a legszebb nap, mikor megérkezel, és minél előbb, annál jobb”⁵⁰⁸, vagy 1927-ből: „Nincs olyan a végtelenbe szálló nap és éjjel, amikor ne lennék kapcsolatban a lelkeddel.”⁵⁰⁹ Felesége leveleit szinte rajongással fogadja, egy-egy különösen kedves levél esetén nem mulasztja el válaszában méltatni annak nagyszerűségét: „Ha – ahogy gyakran mondom – egy levél a szív igazi tükre, a tiéd valóban igazán az, minden melegségével, hitével és elbűvölőségével.”⁵¹⁰ Victor nagyra értékeli Irene szavait, olyan példa is akad, amikor arra panaszodik, hogy már napok óta hiába vár újabb levélre. Ezek a levelek az 1930-as évekig nagy számban fordulnak elő.

Az 1940-es és 1950-es évekből viszont már alig található közöttük üzenetváltás, mindössze egy-egy rövidebb, munka vagy más ügyintézés miatti távollét kapcsán. A hangvétel azonban mit sem változott a 20 évvel korábbiakhoz képest: „kialakul az emberben egy vágyakozás, hogy siessen vissza a szíve vágyához, és akaraterő kell ahhoz, hogy tartsa magát helyette a kötelességéhez” – írta Victor Sr egy 1947-es levelében.⁵¹¹ Az '50-es években csak 1953-ban töltöttek külön néhány hetet, ezt követően a kettőjük közötti üzenetváltások el is tűnnek a forrásanyagból. Ez egybe esett azzal, amikor Victor Sr feladta a vállalkozását és végleg visszavonulva, feleségével leköltözött a Florida állambeli Orlandóba. Innentől levelezésük javarészt a fiaik felé, kisebb részben a rokonaik felé koncentrált.

Mindketten előszeretettel becézgették a fiúkat, még felnőtt korukban is. Victor Jr-t nemcsak Vic-ként, hanem katonai háttere okán Colonelke-ként szólítja meg (főleg apja), a Robert Z-nek címzett leveleket pedig leginkább Bóbika, Bóbillie, Bóbikám vagy Bóbilicska megszólítással kezdik. Érdekes mindkét fiú esetében a magyar kicsinyítő képzők, Robert Z esetében pedig a hosszú ó-hang használata. Victor Jr felesége, Dorothy is kapott becenevet, ő gyakran „drága” vagy „nemes” Admiralchen-ként jelenik meg a levelekben (utalás Dorothy második világháborús szolgálatára), aminek érdekessége, hogy német kicsinyítő képzővel kreált egy becézett alakot az angol admiral szóból. Victor Sr nejeinek írt leveleit az

---

⁵⁰⁸ „It is always the fairest day when you arrive and the sooner the better.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1922. február 1.

⁵⁰⁹ „There is no day or night passing into eternity without I being in communion with your soul.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. január 4.

⁵¹⁰ „If – as I often say – a letter is a true mirror of a heart, yours is indeed a true one, in all its warmth, its faith, its charm.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1926. december 13.

⁵¹¹ „You develop a longing to hurry back to your heart-interest and it takes grit to stick to your duty instead.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1947. január 20.

angol nyelvű leveleknél szokásos „Dear” helyett annak felsőfokú változatával („Dearest”) vagy a „Sweetheart” szóval kezdi. Irene az 1915–1916-os magyar nyelvű levelekben még „Tatyi” néven szólítja meg férjét, az angol nyelvűekből viszont ez eltűnik, aminek a latinos Pater, és annak magyar kicsinyítő képzős alakjai Paterka/Paterke veszik át a helyét. Irene-t Mater-ként szólítják meg fiai.

A két fiú közül Robert Z-től áll rendelkezésre számottevően több levél, de stílusát tekintve Victor Jr volt a „bőbeszédűbb”, kifejezetten hosszú mondatokat írt és gyakran már-már irodalmi szövirágokat használt. A gyermekkor történetének jelentős magyar és nemzetközi szakirodalma van, de e helyütt sajnos gyermeklevelezések hiányában (mindössze 1-1 tinédzserkori levele maradt fenn a két fiúnak) ennek vizsgálatára nem nyílik lehetőség. Az egyetemista koruktól levelezőpartnerré váló fiúk szülei felé tiszteletteljes és szeretetteljes hangnemben fogalmaztak. A szülői levelekben pedig a törődés, a fiaik jólétéért való aggodás egy visszatérő, átívelő motívum. A szülő-gyermek irányú levelezésekben a mindennapi események mellett fontos szerepet kap az anyagi helyzet, a jövő tervezése, később (az 1950-es években) pedig a távolság és a ritka találkozások miatti kesergés.

A családfenntartó Victor Sr támogató, fiai jövőjéért felelősséget vállaló apaszerepe pontosan kiolvasható a levelezésből. Ezt az apai mintát saját apjától tanulta, ahogyan arról a kettőjük közötti, korábban már elemzett levelezés tanúskodik. Gondos Mór számos levele tartalmazott javaslatokat vagy éppen kritikákat fia életvitelével, megélhetésével kapcsolatban. Ez később Victor Sr-nál is megjelenik. Apjának írt utolsó fennmaradt levelében, 1921-ben megfogalmazta, hogy a hozzátartozók támogatásával nem szabad várnia addig, míg ő maga meggazdagszik: „Szeretett édes atyámtól, aki egész életét a legnagyobb önzetlenséggel és szeretettel áldozta fel családjának, más leckét tanultam.”⁵¹²

Ez a mentalitás a tágabb rokonságra nézve is jellemző volt rá, de elsősorban természetesen fiai tekintetében volt jelentős. Victor Sr kiemelten fontosnak tartotta, hogy stabil anyagi háttérrel biztosítson leszármazottjai számára és átadja nekik saját mentalitásából is, hogy mindketten képesek legyenek megállni a helyüket. Ezt igen részletgazdagon és meglehetősen fennkölt stílusban fogalmazta meg egyik levelében: „Mi mindent megtettünk, hogy felszereljük őt [Victor Jr-t] mindennel az útra, amit választ magának. Nincs messze az idő, amikor útnak indul és ki tudja, mi áll előtte azon az úton. Amíg még lehet, adjunk neki a Szeretetünkéből.” A levél folytatásából ugyanakkor kiderül, hogy nem állt szándékában jelentős örökséget gyűjteni nekik: „Hiszek a fiaink elindulásának

---

⁵¹² HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1921. február 5.

megkönnyítésében, de nem hiszek a saját magunk felőrlésében azért, hogy próbáljunk egy vagyont hagyni rájuk.” Fontosabbnak tartotta, hogy megfelelő érzelmi alapot adjanak a fiúknak: „Inkább élnék fiaim emlékében szerető apaként, mint nagy formátumú emberként, vagy tanult emberként, vagy gazdag emberként, vagy egy nagy energiájú, sokat elért emberként. Ha én mind ez lennék, akkor csak idegenek sorába állnék be, nagyok, tanultak, bölcsék és profik. A Szeretet, amit adtunk nekik, lesz az egyetlen ajándék, ami megkülönböztet minket, az egyetlen kincs, amit senki más nem adhat nekik, az egyetlen Napsütés, ami sosem halványodik, ahogy az a Napfény sem halványodott soha, amit mi örököltünk.”⁵¹³

A szülői szeretet megnyilvánulása különböző időszakokban újra előkerül a levelezésben. Az 1930-as években állandósuló téma lett a gazdasági válság és az ezzel kapcsolatos családi és üzleti nehézségek, Victor Jr betegsége – az ápolással és a felépülés reményével kapcsolatos megjegyzések között időnként az anyagi vonatkozások is előkerülnek: a kezelés költségei által a válság közepette jelentett terhek, ill. Victor Jr keresőképességének mielőbbi visszaszerzése. A keresőképesség visszaszerzésének és megőrzésének jelentőségét Victor Sr többször is kiemelte, ez a motívum az önellátó amerikai polgár képéhez szervesen hozzá tartozik.

A gyermekei jólétét mindig szem előtt tartó szülőként nem meglepő módon felnőtt korukban is mindenben támogatni igyekszik őket. Ennek kifejeződése természetesen szintén megtalálható a levelekben. A válság súlyosabb időszakában Victor Sr meg is jegyzi feleségének, hogy a fiúknak mindig lesz otthonuk a házában.⁵¹⁴ Jelentős számú levél – különösen az 1950-es években – foglalkozik részvények, befektetések tárgyalásával a családfő és a két fiú között. Egymás közti kommunikációjuknak szerves részévé vált az üzlet, Victor Sr gyakorta tett nekik javaslatokat, hogy milyen részvénybe érdemes befektetni. Mindezt azzal a céllal, hogy fiainak ezzel is próbáljon biztonságos anyagi hátteret teremteni. Ilyen esetekben bármelyik fiának címezett levelet, mindig megjelölte „cc”-vel, hogy az elsődleges címzett mellett másolat jár a másik fiának is.

A levelezésekből világosan látszik, hogy mindegyikőjüket magas fokú pénzügyi tudatosság jellemezte: követték a tőzsdepiacot, ismerték a befektetési lehetőségeket, foglalkoztak azzal, hogy minél kevesebb adót kelljen megtakarításaik után fizetni stb. Ez tudatos nevelés eredménye lehetett, Victor Sr nem csak szavakkal fejezte ki gyakran, hogy fiai jövőjét biztosítani akarja, de rengeteg energiát is fektetett abba, hogy ezt megteremtse.

---

⁵¹³ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. február 13.

⁵¹⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. augusztus 14.

A Gondos családra jellemző polgári mentalitás hangsúlyos elemei (a család fontossága, a takarékoság, a munka és a tudás jelentősége) átszövik a levelezések narratíváját.

A szülői büszkeség megjelenése is kiolvasható a levelezés bizonyos pontjain. Már a Colonelke megszólítás is erről árulkodik Victor Jr esetében. Arra utal, hogy katonai eredményeit nagyra tartják. Vannak konkrétabb kifejeződései is a szülői büszkeségnek: „Ez a legnagyobb kompenzáció a múltbeli erőfeszítéseinkért: fel tudunk és fel is nézünk a fiainkra amiért – a saját munkáttal – még magasabbra emeltek a zászlót.”⁵¹⁵ A szülők sosem mulasztották el kifejezésre juttatni elismerésüket és nagyrabecsülésüket, ha valamelyik gyermekük eredményt ért el. Egyébként az egész levelezést áthatja ez a szeretetteljes nyelvezet. Konfliktusok a családtagok között viszonylag ritkák, a levelezésekben nem jelennek meg. Az egész levelezés-folyamban talán egyetlen konfliktusnak nevezhető helyzet Robert Z agglégénysége miatt alakult ki, de ebben is a szülői aggodalom kifejeződése érzékelhető: nem akarják, hogy fiuk társ nélkül maradjon.

Irene levelezésén a féltő anyai gondoskodás tipikus formái nyilvánulnak meg: gyakorta hívja fel fiai figyelmét a bőséges táplálkozásra, az évszaknak megfelelő öltözködésre vagy az orvosi kivizsgálások szükségességére stb. Erről az olyan mondatok tanúskodnak, mint pl. „Nagy könnyebbség nekem, hogy tudom, jobban odafigyelsz az egészségedre. Idd csak tovább azt a tejet!”⁵¹⁶ Vagy még harminc évvel később is: „Nagyon aggaszt engem, hogy megtudtam, hogy mindig kimerült vagy. Remélem, teszel valamit ellene.”⁵¹⁷ Rendszeresen küldött fiainak ajándékba meleg ruházatot, Floridából pedig gyakran narancskosarakkal is ellátta őket. Ez az anyai gondoskodás a fiúk meglelt korában sem marad el, különösen Robert Z esetében. A már 50-es éveiben járó mérnököt számos levélben feddi meg anyja amiatt, hogy még mindig nem állapodott meg. „Ismét egy újabb év eltelt és még mindig nem vagy házas. Ez jelentős szívfájdalmat okoz nekem, mivel szeretném látni, hogy elveszel egy jó asszonyt (mielőtt túlságosan beleszoksz a saját életmódodba) azt, aki vigyázna rád és jó társad lenne [...] a legfontosabb dolog az, hogy oszd meg az életed egy szerető lélekkel.”⁵¹⁸

A házasságot mindkét szülő sürgeti az 1955–1956-os levélváltások során, de láthatóan Irene az, aki számára komolyabb aggodalmakat okoz fia agglégényi életmódja. Sokszor panaszos hangon jelzi fia felé, hogy nagyon fél attól, hogy örökre egyedül fog maradni.

---

⁵¹⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele VGJr-nak, 1960. június 14.

⁵¹⁶ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1928. január 22.

⁵¹⁷ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1958. május 26.

⁵¹⁸ Again another year added and you aren't married yet. This gives me considerable heartaches as I would like to see you married to a good woman (before you get too much settled in your way) and to one who would take care of you and be a good companion. [...] the most important thing is to share your life with a loving soul.” HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. január 8.

Hangsúlyozandó, hogy nem önmaga érdekében (mert pl. nagymama szeretett volna lenni), hanem fia érdekét szem előtt tartva, akit a magányos megöregedéstől féltett. Irene idős korában gyakran a boldog nosztalgia hangján szólt a gyerekeihez. A floridai időszakban például sokszor kifejezte, hogy mennyire hiányoznak neki a fiai, akik a nagy távolság miatt természetesen csak évente 2–3 alkalommal tudták meglátogatni idős szüleiket. „Gyakran emlegetünk eseményeket, mikor gyerek voltál [...] édes látni téged + Vic-et az elménkben gyerekeként, mikor még ránk voltatok utalva”.⁵¹⁹ Többször előfordulnak az emiatti keserű megjegyzések, például az 1955-ös karácsony előtt, amikor kiderült, hogy Robert Z nem fog velük ünnepelni: „annyit tudunk tenni, hogy előhívjuk [...] a mély örömet, amit a társaságod okozott... Azon az emléken fogunk élni hosszú ideig!”⁵²⁰

A két fiú egymás közötti levelei természetesen más hangnemben fogalmazódtak, mint amit a szüleik felé írtak. Leonore Davidoff társadalomtörténész megfogalmazása szerint a testvérek közötti kapcsolat a leghosszabb az ember életében, ezért bizonyos szempontból a legmeghatározóbb is.⁵²¹ A testvérlevelezések vizsgálata viszonylag új kutatási témának számít. Ahogy a Davidoffhoz hasonló kutatók eredményei is rámutatnak, a testvéri levelezésekben nem annyira a tisztelet, hanem inkább a baráti hangnem a jellemző. Egyetemista korukban Victor Jr még humoros beceneveket aggatott öccsére (pl. Öreg Szimat – Old Sniff), ezek azonban később elmaradoztak, ezeknek jellemzően a „Drága Bob” és „Drága Vic” vette át a helyét. Az 1920-as években az egyetemi életről szóló hangulatos tudósítások is helyet kapnak, ezek témái a – természetesen amerikai – foci, a lányok, az egyetemi klubok működése stb. A későbbiekben – a kevés fennmaradt levél alapján – elsősorban üzleti ügyekben írtak egymásnak, jellemzően arról, hogy milyen részvényekbe érdemes befektetni. Az 1950-es évek vége felé idős szüleik jóléte is témává vált közöttük.

Az 1920-as évekből előkerült még egy több részes fiktív újság, a *Madre de Dios*, amit Victor Jr írt Robert Z szórakoztatására. Ebben veretes angol nyelvezettel, humorosan, a sajtó retorikai fordulatait imitálva („biztosítjuk hű olvasóinkat”) kommentálja a világ eseményeit, megcsillogtatván írói vénáját. A '20-as évekből származó néhány „lapszám” Robert Z rövid kórházi ápolásának alkalmából készült, kiderült azonban belőle, hogy Victor Jr már az első világháború idején is írt hasonlókat. Természetesen az általuk használt nyelvi eszközök is másak, mint amit szüleik felé alkalmaztak.

---

⁵¹⁹ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1954. június 28.

⁵²⁰ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1955. december 11.

⁵²¹ Leonore Davidoff: *Thicker Than Water: Siblings and Their Relations, 1780–1920*. OUP, 2011.

Idősebb korokban Robert Z büszke volt bátyja eredményeire, ez több levélben is megnyilvánul. De máshogy írt ugyanarról a témáról bátyjának, és máshogy apjuknak. Victor Jr folyóirat szerkesztői kinevezését így kommentálta bátyjának: „A Military Affairs legújabb száma a kezem ügyében hever, hogy csak lazán fel tudjam hívni a látogatók figyelmét a szerkesztő nevére”⁵²² Ebben tehát lazábban, humorosabban fogalmaz, ami a testvéri bensőséges viszonyra utal. Érdekes az összevetés a Victor Sr-nak írottakkal: „Büszkeséggel és örömmel töltött el, hogy Victor nevét láttam a Military Affairs belső borítóján mint szerkesztőt”⁵²³ Ez már láthatóan érzelmesebb, komolyabb megfogalmazása a testvéri büszkeségnek. Victor Jr egyik leveléből az is kiderül, hogy öccse mindenhol elhíresztelte (akkor még nem is aktuális) doktori fokozatszerzését: „Bob hirdeti mindenhol Phillyben. Amikor megérkeztem a Savoy épületbe, az ajtónálló, a recepciósök mind „Dr.”-ként szólítottak. Mikor elmentem a Plays and Players Clubba, ott is mindenki tudott róla.”⁵²⁴

Az írásképeket figyelembe véve Irene tűnik a legjobb készségű levélírónak. Levelei széles műveltségről és jelentős szókincsről árulkodnak. Ugyanakkor sok hibával dolgozik, szinte minden levélben vannak elírások, szavak összekeverése. Ezeket a 4.4-es nyelvészeti szempontú elemzésben részletesebben is tárgyalom. A két fiú közül Victor Jr-t jellemzik a retorikai fordulatok, gyakran hosszú körmondatokban fogalmazza meg mondandóját, idézetek használatával ad elő jeleneteket. Hozzájuk képest Victor Sr és Robert Z átlagosnak számít, leveleiket célratörően fogalmazzák, egyszerűbb, de nem pórias nyelvezettel. Irene minden levelét kézzel írta. Victor Sr gyakorlatilag annak feltalálása óta használta az írógépet, de nála is szép számmal fordulnak elő kézzel írott levelek. A két fiú vegyesen használta az írógépet és a tollat. A levelezés materiális jellemzőiről elmondható, hogy a három férfi családtag – három precíz mérnökember – gyakran írt saját fejlcés papírra, amelyek változtak az évek során a munkahelyeikkel együtt. Irene volt az egyetlen, aki gyakorlatilag arra írt, ami a keze ügyébe került.

A rokonsághoz és Magyarországhoz fűződő viszony

A Gondos család életében fontos szerepet töltött be a magyarországi, és esetenként az Amerikába költözött rokonaik bőkezű patronálása, ami elsősorban Victor Sr személyiségéből volt levezethető. Ez a polgári mentalitásból következő felelősségvállalás

---

⁵²² „The latest copy of Military Affairs lies close at hand so that I can casually draw to the attention of visitors the name of the Editor.” HSP BIES 3082, RZG levele VGJr-nak, 1952. február 4.

⁵²³ „It made me proud and happy to see Victor’s name on the inside cover of Military Affairs as Editor.” HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1952. február 10.

⁵²⁴ HSP BIES 3082, VGJr levele VGSr-nak, 1960. január 24.

végigvonul a levelezésükön, alapja pedig az, hogy Amerikában nekik olyan lehetőség adatott, hogy sikerült anyagi függetlenséget elérniük. Emiatt felelősséggel tartoztak a Magyarországon maradtak és a kevésbé szerencsés sorsúak felé.

Leonore Davidoff felhívta a figyelmet arra, hogy a középosztálybeli családok társadalmi pozíciójának tudatosságát alapvetően befolyásolja az, hogy milyenek a rokonaik reflexiói az irányukba.⁵²⁵ A rokonok állandó támogatása Victor Sr számára megkérdőjelezhetetlen volt, ami bizonyára önmagáról alkotott képét is meghatározta. Ezt a rendszeres támogatást már szinte azonnal el is kezdték, amint Victor Sr önálló vállalkozóvá vált. Apjának, Gondos Mórnak írt korábban már idézett levelében fogalmazta meg ezt az igen határozott elvét: „...ha segítsérről van szó, akkor helyes volna-e addig vártni az éhezőket és szenvedőket, míg gazdagra hízzuk magunkat? [...] Nem akarom felsorolni, kinek mit tettünk és mit szándékozunk a jövőben tenni, mert minden egyes esetben nem arra néztünk, hogy ki mennyit kap vagy kapott már, hanem hogy hol van legnagyobb szükség a segítsérré.”⁵²⁶

A levelezésből egyértelműen kiderül, hogy a Gondos család rendszeres időközönként támogatta kisebb-nagyobb pénzüsszeggel a Magyarországon és Romániában élő családtagokat. Az 1920-as években rendszeres juttatásokat vállaltak több rokon felé, mivel a Gondos Company prosperálása ezt lehetővé tette. Erre több levél is utal, pl. olyan formában, hogy „kézbesítették neki a múlt havi felajánlásunkat”⁵²⁷, ami vélhetően havi rendszerességű „felajánlásokat” jelenthetett. Alapvetően a nagylelkűség és önzetlenség jellemezte őket, a levelek retorikája alapján szinte természetesnek tűnik, hogy adnak abból, amijük van. „Van egy vágyam, hogy egy kis boldogságot hozzunk kedves kis rokonainknak az óhazában.”⁵²⁸ – írta Irene 1927 karácsonya előtt datált levelében, ami talán jól szemlélteti attitűdjüket hozzátartozóik felé.

Szegényebb hozzátartozóik patronálása pénzügyi helyzetük szűkössé válásakor sem maradt el. Ahogyan a családtörténeti fejezetben olvasható, az 1929-es gazdasági világválság a Gondos család életére is komoly hatással volt. Ennek ellenére a végsőkig igyekeztek támogatni a hazaiakat, és próbálták elkerülni még azt is, hogy azok észleljenek bármit is amerikai rokonaik bajaiból. Ezt Fanni nővérének magyar nyelven 1932-ben írt levelében Victor Sr nyíltan meg is fogalmazta: „Mikor a háború megszűntén újra felvettük a levelezést szeretett rokonainkkal, elhatároztuk, hogy a magunk bajaival – amelyeken segíteni úgysem

---

⁵²⁵ Davidoff 2011: 21–22.

⁵²⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1921. február 5.

⁵²⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. január 16.

⁵²⁸ „There is a wish in me to bring a little happiness to our dear little relatives in the old country.“ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1927. december 7.

tudnak – nem fogjuk nekik még nehezebbé tenni a napi küzdelmet. Innen van, hogy tőlünk rossz (sic!) híreket alig, vagy soha nem kaptatok.”⁵²⁹

Victor Sr attitűdjére jellemző, hogy igyekezett kitartani a folyamatos támogatás mellett, és felesége, ill. fia Robert Z próbálták több levélben is meggyőzni a szüneteltetésről vagy legalább csökkentésről. Betekintést enged a válság időszakába, hogy a korábban, a vállalkozás sikereinek csúcsán tett ígéreteik betartásáért Victor Sr milyen komoly áldozatokat hozott: „...1930-as ígéretem fényében [...] biztosítom a 17 dolláros tandíjat Otto lányának a 4 iskolaévben. Ez a pénz lassan esedékes lesz és szó szerint a saját étkezéseimen spóroltam össze.” A nehéz időkben folytatott támogatás kérdése Victor Sr énképének megőrzése miatt is nagy jelentőséggel bírhatott. Amíg jut támogatásra, addig nincs nagy baj. Ennek fényében a válság mélypontja az volt, amikor fia unszolására hajlandónak mutatkozott arra, hogy befagyasszanak bizonyos hazautalásokat, de még ekkor is csak vonakodással fogalmazott erről: „Bob nagyon empatikusan ellenzi, hogy további pénzt küldjünk akár Kamilla Hermannak vagy a Nővéremnek; és ragaszkodik, hogy nagyban csökkentsük a havi hazaküldött pénzt Musinak [...] Akármilyen nehéz is visszatáncolni boldogabb időkben tett ígéretektől, úgy érzem igaza van.”⁵³⁰

A második világháború alatt és után nagy erőket mozgósítottak az amerikai magyarok, hogy humanitárius és pénzügyi segílyt juttassanak el a háború által sújtott óhazának. A Hungarian Reliefet 1944-ben állították fel, az első küldemény pedig 1945 áprilisában indult el Magyarországra.⁵³¹ A segílyakcióhoz a Gondos család is csatlakozott, elsősorban szegény sorsú hazai rokonaik támogatásán keresztül. A háború alatt alig kaptak hírt, csak sajtó útján értesültek rokonuk Budapest ostroma során bekövetkezett haláláról.⁵³²

1945-től folyamatosan küldtek élelmiszer és ruhacsomagokat több magyarországi és németországi címzettnek. Ezeket a levelekben „segélycsomagoknak” nevezik: „Kb. 80 csomagot postáztunk eddig Budapestre és 5 pénzutalványt is küldött Bob az Amer. Expr.-en és még mentek más táviratok és leveleink is. – Nem jött posta tőlük, kivéve az egyet Anna Trautmanntól 1945. dec. 1-jei keltezéssel. – Folytatjuk a csomagküldéseket ettől függetlenül.”⁵³³ Ezután még éveken át nagy számban küldtek csomagokat Magyarországra, amiben leginkább hétköznapi dolgok voltak: ruhák, cipők, téli alsóneműk, öltöny,

---

⁵²⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele özv. Somossy Miklósnének, 1932. április 3.

⁵³⁰ „Bob very empathically protests against sending any more money to either Kamilla Herman or to my Sister; and insists on greatly reducing the monthly remittance to Musi [...] Hard as it is to go back on promises made in happier days, I feel that he is right.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. augusztus 9.

⁵³¹ Puskás 2000: 255.

⁵³² Magyar Jövő, 1945. december 11. 8., ill. Magyar Jövő, 1945. december 19. 6.

⁵³³ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1946. február 11.

ágyneműk, ill. élelmiszerek: tejpor, kávé, csokoládé stb, esetenként gyógyszerek (pl. máj-injekciók) is.⁵³⁴ Az adomány-csomagokhoz szomszédjaik, valamint menyük Dorothy is hozzájárult. Mindezekon kívül olyan eset is előfordult, amikor 50\$-t küldtek egy önellátásra képtelenné vált rokonuk otthonba helyezési költségeinek fedezésére.⁵³⁵

Ritka a forrásanyagban, de olvashatóak rokonoktól érkezett, magyar nyelvű levelek is, amelyekben hálájukat fejezik ki a Gondos család felé. Egyik legjellemzőbb példa erre Irene egyik unokahúgának 1948-ban kelt levele: “Édesanyámtól tudom, hogy Victor bácsi újból dolgozik, csak azért, hogy a rokonokat segíthessék. [...] szavakat nem lehet találni arra, hogy Victor bácsi mily nemes és jóságos szívvel rendelkezik; Irén nénivel együtt karöltve, az életben mindig azt nézték, hogyan lehet másokon segíteni.”⁵³⁶ Ezzel a levélíró arra utal, hogy az akkor már 69 éves Victor Sr ismét építkezési munkákat kezdett elvállalni, hogy a patronációjuk folytonosságát biztosítani tudja.

Emellett magyarországi látogatásaikkor a rokonok szintén igyekeztek kedvükben járni. Victor Jr 1936 őszi budapesti kezelésekor Irene több levélben számolt be arról, hogy a rokonok valósággal körülrajongták őket. „Az első héten érkezésünk után valahogy elfoglaltak maradtunk, meglátogatott minket a számos rokonságunk.”⁵³⁷ „Az összes rokon nagyon boldog, hogy itt vagyunk, hogy örömükben lehoznák a csillagos eget értünk.”⁵³⁸ Szinte minden nap megvendégelték őket, elvitték őket különböző budapesti helyekre. Ezt a hála egyfajta megnyilvánulásaként is értelmezhetjük.

Robert Z az 1950-es években egyre inkább kezdett a magyar gyökerei felé fordulni, egyre fontosabb lett számára is a rokonok megsegítése, egyre többször csatlakozott saját csekkekkel a közös segélyküldésekhez. Ennek nyomai anyja leveleiben is megtalálhatóak: „Mélyen megérintettél minket gondoskodásoddal, amit a megsebzett európai rokonokkal teszel. Pont rád vall, hogy együtt érzel a kevésbé boldog helyzetűekkel. Nagyon köszönjük neked a mi, csakúgy, mint az ő nevükben.”⁵³⁹ Mindez nem csak a rokonok szempontjából adott okot büszkeségre Irene számára, aki egy későbbi levelében fia Magyarország iránti elköteleződését méltatja: „Számunkra igazán megérintő, hogy érdeklődsz minden iránt, ami

---

⁵³⁴ HSP BIES 3082, levelek Éva 1948. 05. 27.; Irene 1949. 03. 03.; Musi 1950. 10. 15.; VGSr 1951. 12. 21.

⁵³⁵ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1954. február 18.

⁵³⁶ HSP BIES 3082, Trautmann Éva levele IG-nak és VGSr-nak, 1948. május 27.

⁵³⁷ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936 (hiányos dátum).

⁵³⁸ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 10.

⁵³⁹ „You have touched us deeply by your solicitude for the badly stricken relatives in Europe. It’s just like you to feel a compassion for less happily situated ones. We thank you very much in our as well as in their name.” HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. február 26.

magyar. Boldogan látjuk, hogy osztod az érzéseinket az óhazában.”⁵⁴⁰ Ezen törekvései végül az 1956-os forradalom után csúcsosodtak ki az Amerikába került menekülteknek nyújtott támogatásban.

A segélyezések szisztematikussá tételére, külön bankszámlákat és pénzügyi alapokat hoztak létre a magyarországi rokonok egy szűkebb köre számára. Ilyet több alkalommal, több európai bankban is nyitottak, pl. 1954-ben.⁵⁴¹ 1956-ban, a forradalom leverését követően pedig ez még tovább bővült. 1957-ben évi 3.000 Ft-os támogatást indítottak el három rokonuknak, Martos Jánosnének és Ligeti Rezsónének Budapestre, ill. Somossy Miklósnak Kistarcsára. Azért ennek a három személynek, mert ők voltak a velük egy korosztályból valók. Az erről szóló levélben már leszögezik, hogy ez csak a három megnevezett rokon élete végéig jár, a leszármazottjaik viszont már nem fognak részesülni belőle: „Ez minden, amit kapni fognak, amíg ők élnek. Egyikük házastársa, gyereke vagy más rokona sem fog kapni semmit, amikor ez a mi saját generációnkból való 3 személy eltávozik.”⁵⁴² 1959-ben újabb 4.000 dollárt helyeztek el egy svájci bankban, „hogy hosszú távon ellássa a hazaküldéseket Budapestre”.⁵⁴³ Az ezt követő levelekben svájci frankban számolva adják meg az éves apanázs mértékét: a nevezett három személy fejenként 575 frankot kap évente, életük végéig.⁵⁴⁴ A hazautalások ennek megfelelően az 1960-as években is folytatódtak.

Az évtizedeken át fenntartott önzetlen segítségnyújtás az anyagi megterhelésen túl sok csalódást is okozott Gondosék számára. Több ízben szembesülniük kellett patronáltjaik telhetetlen, esetenként felelőtlen viselkedésével. Rájöttek, hogy a rendszeres segítségük kontraproduktív: célja az volt, hogy elindítsa őket a felemelkedés útján, ezzel szemben egyikük sem élt a pénzben rejlő lehetőséggel. Az ezzel való szembesülés is egy átívelő motívum a levélanyagban. Victor Sr-t egyik 1927-es levelében így feddi meg felesége a túlzásba vitt jótékonykodás miatt: „Én teszem, amit mindig tettem: szerényen élek és kizárólag a szükséges dolgokra költök. Mindeközben akárki jön hozzád zokogó történettel, ő [az angol hímnemű személyes névmás] vagy ő [az angol nőnem]: azonnal üdvözlöd a tárcáddal, - Nem teszünk állandóan többet mindenkivel, mint ami a kötelességünk? [...] A

---

⁵⁴⁰ „To us it is really touching your interest in everything Hungarian. We are glad to see that you share our sentiments in the old country.” HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1957. május 1.

⁵⁴¹ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1954. augusztus 2.

⁵⁴² „That is all they shall get while they live. None of their spouses, children or any other relatives shall get anything when any of these 3 persons of our generation pass away.” HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1957. április 23. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁴³ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1959. január 27.

⁵⁴⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1959. május. (A pontos dátum olvashatatlan.)

figyelmeztetésem a te általános viselkedésednek szól: légy jó szívű, de mérsékelten.” Ez összhangban állt fiuk véleményével is: „Bob azt mondja, hogy meg kellene tartanod ezt a levelet állandó hivatkozásra.”⁵⁴⁵

Esetenként előfordulnak pikírt megjegyzések a rokonok hálátlanságával, telhetetlenségével kapcsolatban, amit néhány rövidebb mondat tanúsít: „A rendszeres aláírt nyugták arról árulkodnak, hogy mindenki jól van.”⁵⁴⁶ „Emmi néni elég túlsúlyosnak tűnt a képen, bizonyosan nem alultáplált.”⁵⁴⁷ Olyan is előfordult, hogy a rokonok anyagi természetű kérései keltettek felháborodást, főként Irene-ben: „kedves (?) rokonaink ismét ki akarnak minket véreztetni 250\$ értékben [...] Miért hozunk mindig áldozatot amíg neki van gyűrűje, ami ér valami pénzt? De ő szeretné meg is enni az ő tortáját és meg is tartani.”⁵⁴⁸ A pénz mellett ez a hozzáállás a második világháború utáni csomagküldésekkel kapcsolatban is előkerült: „Mostanában levéláradat jön odaátról. Senki sem kér semmit, kivéve Miklóst, akinek mindig van egy hosszú listája arról, amit küldenünk kellene neki. De téved. Nekünk egyszerűen nincs erőnk csomagokat csomagokra összekészíteni.” [...] „De mindazonáltal, a házunk ismét lassan hasonlít egy kereskedőházra.”⁵⁴⁹

Ez a fajta elégedetlenség a rokonok viselkedésével kapcsolatban talán egy 1932-ben kelt levélben érhető tetten a legpontosabb módon. Ebből ugyanis kiderül, hogy az évek során összesen több mint 25.000 dollárt fizettek ki a magyarországi rokonoknak – azonban ennek senkinél sem volt semmilyen haszna: a rokonok csak elköltötték a pénzt és könnyelműekké váltak. „A tapasztalat azt tanítja nekünk, hogy egyetlen példa sem volt, amikor a mi segítségünk nagyobb munkára való inspirációt jelentett volna, épp ellenkezőleg, a címzettek csak könnyelműbbé tette, és ez kivétel nélkül így volt.”⁵⁵⁰ A Gondos család tehát mindig bőkezűen támogatta rokonaik megélhetését, még annak ellenére is, hogy meggyőződésük szerint fordított esetben ők nem számíthatnának hasonló önzetlenségre – ahogy ezt Victor Sr markánsan kifejezésre is juttatta fiának: „Kérlek, tartsd észben, hogy ha ők járnának a mi cipőnkben, ezen idősebb személyek egyike sem adna nekünk semmit, semmikor; és az örökösök még kevésbé.”⁵⁵¹

---

⁵⁴⁵ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1927. január 17.

⁵⁴⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. február 1.

⁵⁴⁷ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1956. október 14.

⁵⁴⁸ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1928. március 27.

⁵⁴⁹ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1957. január 29.

⁵⁵⁰ „Experience taught us that in no single instance was our help an inspiration to greater effort; on the contrary, it only made the recipients more easy going,- and this without a single exception.” HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. augusztus 22.

⁵⁵¹ „Please bear in mind that [if] the shoes were on the other feet, none of these older persons would give us or you anything any time; and their heirs much less.” HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1959. május. (A pontos dátum kiolvashatatlan. 17-e utáni levél)

Mindezekén túl azt is érdemes megjegyezni, hogy a rokonokat nem csak az óhazában igyekeztek segíteni. Két olyan rokoni család is volt, akiket „felkaroltak” az Egyesült Államokban. Az egyik ilyen Alex Gondos, Victor Sr fivére és az ő családja, akiket több mint fél évszázadon keresztül istápoltak. Még akkor is, amikor kiderült, hogy bátyja többször is kihasználta jóhiszeműségét. A levelezés egészen a század elejétől lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy Victor Sr milyen szorosan ragaszkodott bátyjához, és mindvégig segítette annak boldogulását. Az előző, 4.3.2. fejezetben leírtakból látható, hogy Victor apjuk intelme, és Alex jellembeli hiányosságai ellenére újra és újra fivére mellé állt, a 3.2. fejezetben pedig az is részletezésre került, hogy Amerikába költözésük után eleinte anyagi megterhelést, később az 1915–1916-os börtönbüntetést eredményezte az Alex-szel való szoros kapcsolat.

A két fivér és családjaik kapcsolata – egymásnak írt levelek híján – közvetett módon, a Gondos család belső levelezéséből ismerhető meg felületesen. A korai levelek alapján az a benyomás alakul ki, hogy Victor Sr minden bizonnyal felnézett bátyjára, amit jól mutat, hogy szinte minden tisztességtelen ügye felett szemet hunyt. 1912-ben, Amerikába költözésük után Victor munkahelyet teremtett neki, majd még akkor is eltartotta és kifizette neki a bért az el nem végzett munkáért, amikor csőd közeli helyzetbe juttatta. Az 1920-as évektől már másabb kép mutatkozik, lazul ez a fajta kötelék, mindössze az anyagi támogatás marad változatlan. Ugyanakkor megemlítendő az is, hogy ez egybeesett Victor Sr „önállósodásával”. Lehetséges, hogy önálló vállalkozóvá válva, mintegy önmagának is bizonyítva képességeit, már kevésbé igényelte bátyja közelségét, talán ekkor már nem is nézett fel rá úgy, ahogy korábban.

A két család szoros kapcsolata és Alexék állandó támogatása a fivérek egymással váltott leveleinek hiánya ellenére is jól nyomon követhető a levelezésben. Közös vakációkra jártak, gyakran vacsoráztak együtt, ilyen esetekben mindig Victor Sr állta a számlákat. Jeles alkalmakkor (hálaadás, karácsony, születésnapok) gyakorta ünnepeltek együtt. De Victor családja nagyobb anyagi terheket is átvett Alextől. 1930-ban például Alex Magyarországra tett utazásának – amelyről a korabeli magyar sajtóban is olvashatunk, és melynek során Bethlen István miniszterelnökkel is találkozott⁵⁵² – költségeit is ők fizették ki, kb. 1.000 dollár értékben.⁵⁵³

A kezdeti együttműködések: Victor és Alex közös vállalkozása, a közös újság alapítása kudarcokhoz, majd – legsúlyosabb eredményként – börtönhöz is vezetett. Az „Amerikai

---

⁵⁵² „Gondos Sándor amerikai újságíró a »Szabadság« munkatársa Nyíregyházán” – *Nyírvidek*, 1930. augusztus 10. 9. o.

⁵⁵³ HSP BIES 3082, VGJr levele VGSr-nak, 1930.július 1.

Mikszáthnak”⁵⁵⁴, vagy sokszor „az amerikai magyarság nagy mesemondójának”⁵⁵⁵ nevezett Alex a későbbiekben sem vonakodott sötét ügyekbe keveredni. Viszont láthatóan Victor Sr már igyekezett ezektől távol tartani magát. „Remélem, sikerrel jár. Nem tettem fel kérdéseket és (szerencsére) nem kérték, hogy én is beszálljak.”⁵⁵⁶ Hogy ezt mennyire jól tette, arról a kutatás során előkerültek ezzel kapcsolatos újságcikkek. Az erősen baloldali kötődésű *Előre!* című amerikai magyar újság több 1927-es lapszáma is foglalkozik Alexszel és Trentonban (New Jersey) folytatott üzelmeivel. A cikkek szerint „a rendőrhatalóságok és bíróságok irattárában bő anyag van” róla.⁵⁵⁷ A tudósítások alapján valamiféle csalásra készülhetett, aminek eredménye egyelőre a forrásokból nem ismert.

Az Alex és családja megélhetésének biztosítását érintő gondolatok a későbbi évtizedekben is megmaradtak. A levelek alapján sejthető, hogy ennek kulcsa valójában Alex felesége volt, akire a családtagok jellemzően „Gizi néni”-ként hivatkoznak. Az évtizedeken át nyújtott sok segítséghez Robert Z 1913-as betegsége minden bizonnyal egy morális alapot képezett, ekkor történt, hogy Alex és felesége – áldozatot vállalva – visszaköltöztek Chicagóból New Yorkba, hogy segíthessenek a kisfiú ápolásában. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy férjeik börtönbüntetése idején ugyancsak fontos szerepet vállalt Gizi a két család fenntartásában.

Emellett 1925 és 1926 folyamán, amikor Irene több hónapos gyógykezelése zajlott Colorado államban, szintén Gizi néni kísérte el és segített neki, ápolta amíg ott volt. Így nyernek értelmet ezek, a Victor Sr által 1952-es év elején megfogalmazott sorok, amikor megvalósítandó céljaként jelölte meg, hogy Alexék nyugdíjas éveire otthont fog nekik biztosítani. Ahogy fogalmazott: „Anya és én sosem felejtjük a csodálatos ápolást, amit Gizi néni végzett Bobbal a korai éveiben, és később Anyával.”⁵⁵⁸ Arra vonatkozóan nincsenek források, hogy az 1940-es években milyen kapcsolatban voltak, de a korábbi – és későbbi – információk ismeretében biztosnak tekinthető, hogy a segítségnyújtás akkor sem maradt el. Az 1950-es években viszont ismét gyakran megjelennek a levelezésben, és egyértelmű, hogy Victor és Irene sokat tettek értük. Tampában minden bizonnyal gyakorlatilag megvettek nekik egy házat is.

---

⁵⁵⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele Alex Jr-nak, 1953. szeptember 12.

⁵⁵⁵ Amerikai Magyar Népszava, 1960. december 2. 2. o.

⁵⁵⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. február 16.

⁵⁵⁷ Új Előre. 1926. december 13. 4. o.

⁵⁵⁸ „Mom and I shall never forget the wonderful nursing Gizi néni bestowed on Bob in his early years and later on Mother.” HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1952. január 1.

1953 szeptemberében Alex agyvérzést kapott. Ettől fogva felesége ápolására szorult, ideiglenesen le is bénult. A támogatás ekkor is folyamatos, gyakran látogatták őket. Ezzel kapcsolatban konkrét részletek derülnek ki Victor Sr unokaöccsének, Alex Jr-nak címzett leveléből, amit apja sztrókját követően küldött neki. Ebben a következőket részletezi: „...a rendszeres segítségen kívül, amit az Amerikában töltött 42 évük során adtunk nekik, kifizettük a floridai enyhe klímába való leköltözésük jelentős költségeit; kifizettük a konyhájuk és fürdőszobájuk alapvető feljavítását, hogy Anyád munkáját megkönnyítsük; kifizettük a lakáshitelük teljes 5,5%-os kamatát az idei évre.”⁵⁵⁹ A levélben felszólítja Alex Jr-t (és nővérét, Mary-t), hogy segítse szüleit.

Az ekkori levelekből az is tudható, hogy nem csak Victor Sr és Irene, de a fiaik is küldtek pénzt: mikor Robert Z fizetésemelést kapott, küldött egy 40\$-os csekket, és tette ezt több alkalommal is, eseti jelleggel. Szintén kiderül, hogy Victor Sr azonban sokszor nem tartotta előnyösnek a készpénz küldését, mert azt ők nem saját magukra fordították, hanem unokáikra. A pénzügyi támogatás helyett tehát inkább étellel és használati eszközökkel (ventilátor, porszívó, villanyborotva stb.) igyekeztek segíteni.⁵⁶⁰ Alex egészen az 1950-es évek végéig agyvérzése ellenére is tudott alkotómunkát végezni, később viszont – sejtetően újabb sztrók miatt – mindkét karja lebénult, ezért élete végéig ápolásra szorult. Victor Sr és Irene gyakran látogatták őket Tampában lévő otthonukban. Egyik ilyen látogatásuk után Robert Z-nek írva Irene megjegyezte, hogy Gizi néni minden alkalommal egyre fáradtabbnak látja.⁵⁶¹

A fiúknak írt folyamatos beszámolókból látható, hogy mind Alex, mind felesége egészsége folyamatosan hanyatlott, ami 1959-re odáig romlott, hogy Gizi néni már nem bírta ápolni férjét. Ezt látva Irene végül felvetette a külső segítség bevonásának szükségességét. „Egy vakáció Daytonban jó lenne Gizi néni számára, aki teljesen ki van merülve a nagybácsi gondozása, ellátása miatt. Utolsó levelében nagyon idegesnek tűnt. [...] az lenne a legjobb, ha a nagybácsi bemenne egy öregek otthonába. Van egy barátságos pap, aki lehet, hogy el tudná őt helyezni egy katolikus otthonban.”⁵⁶²

Ebben a nézetében a család többi tagja is osztozhatott, különösen Robert Z, aki fél évvel később, szintén idős szüleit féltve, arról győzködte őket, hogy inkább áldozzanak egy kis pénzt arra, hogy Alex és Gizi jó helyre kerüljenek, „minthogy rátok háruljon a fizikai

---

⁵⁵⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele Alex Jr-nak, 1953. szeptember 12.

⁵⁶⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1956. szeptember 26.

⁵⁶¹ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. február 26.

⁵⁶² HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1959. június 13.

gondviselésük terhe.”⁵⁶³ Az idős, beteg Alex folyamatos ápolása nagy megterhelést jelentett, Victor Sr nem csak anyagilag, hanem idegileg is a kimerülés szélére került. A sok szenvedés hatására, amit az állandó támogatás okozott, a feladás szélére jutott: „abbahagyok minden további lépést, vagy látogatást attól félve, hogy komoly agyvérzést kapok [...] az erőfeszítéseim nem csak hasztalanok, de [...] úgy használnak engem, ahogy használják a saját lányukat, hogy mentesítsük a csodálatos fiukat minden morális (és talán jogi) kötelezettség alól és hogy elvegyenek tőlünk mindent, amit tudnak, hogy nekiadják az unokáiknak és dédunokáiknak.”⁵⁶⁴ Fia, Victor Jr is hasonló véleményen volt: „Kérlek, hagyjátok Tampát. Sokkal, sokkal jobb lenne ezer dollárt adni Marynek, mint megkockáztatni egy sztrókot, és elkölteni ugyanezt az ezret teljesen haszontalan és még káros erőfeszítésekre. Kérlek, csak nyugi.”⁵⁶⁵

Alex halála végül mindössze pár hónappal ez után, 1960. november 28-án következett be. Victor Jr levélben értesítette nagybátyja Mary nevű, Párizsban élő lányát a halálhírről. Ennek megfogalmazása során méltatta bácsikáját: „Mindannyian szerettük Alex bácsit, és tiszteltük őt mint nagyszerű magyar nyelvű író, de ő volt a legidősebb, és mint kiderült, fizikailag a leggyengébb és, a dolgok természetes rendjében ő volt az első közülünk, aki eltávozott. Nyugodjon békében”, és tudomást szerezhettünk belőle Gizi néni sorsára vonatkozóan is: „a mozgásképtelen férje ápolásának hosszú évei megtörték mentális egészségét, de [...] van esélye részleges felépülésre.” A temetés után fia, Alex Jr. és családja vette magához, így Gondoséknak már feltételezhetően nem kellett tovább támogatniuk.⁵⁶⁶ Habár Alex Jr viszonylag hamar megkísérelte kihúzni magát édesanyja eltartásának felelőssége alól, de ezzel kapcsolatos próbálkozásait Victor Sr határozottan elutasította.

A másik hozzátartozói család, akiket az Egyesült Államokban vettek szárnyaik alá, a Zongor család volt, akiknek segítése szintén sok éven át visszatérő elem a levelezésben, és jól illusztrálja a Gondos család rokonaik felé tanúsított jótékony hozzáállását. A Zongor név elsőként 1948-ban tűnik fel a levelezésben. Ekkor még azon családok sorában említik őket, akiket Németországban segíteniük kell.⁵⁶⁷ Zongor Endre és felesége Enikő, ill. 3 gyermekük: Endre, Csaba és Irene voltak a család tagjai. Zongor Enikő a Trautmann ágon keresztül kapcsolódott a Gondos családhoz, ő Irene fivérének, Telkes (Trautmann) Aurélnak volt a

---

⁵⁶³ HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1960. január 31.

⁵⁶⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1960. május 27.

⁵⁶⁵ „Please lay off Tampa. It would be far, far better to give Mary a thousand dollars outright than to risk a stroke, and the spending of the same thousand thorough wholly useless and even harmful efforts. Please take it easy.” HSP BIES 3082, VGJr levele VGSr-nak, 1960. május 27. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁶⁶ HSP BIES 3082, VGJr levele Alex Jr-nak, 1960. december 16.

⁵⁶⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1948. január 10.

lánya. A család ún. „dipi”-ként élt Németországban, majd néhány hónap után az Egyesült Államokba kerültek. Utaslistájuk tanúsága szerint a Zongor család végül 1950. december 22-én érkezett az országba a Bremerhaven-i DP táborból.⁵⁶⁸ Azon 17.000 magyar származású személy közé tartoztak, akiket az Egyesült Államok befogadott.⁵⁶⁹ Eleinte középnyugati államokban laktak. A forrásokban Munster (Indiana), majd Lansing (Illinois) jelenik meg helyszínként. Később Victor Sr közbenjárására Orlandóba költöztek, de néhány év eltelte után ismét északon találjuk őket.

1951-től folyamatosan olvasható a levelekben, hogy Gondosék gyakran találkoztak a Zongor családdal és több módon is igyekeztek segíteni őket. Erre utalnak olyan mondatok, mint „A Zongorék nagyon sürgetnek minket, hogy jöjjünk.”⁵⁷⁰ Vagy éppen „A kedves Zongorék is egy édes meglepetést adtak nekem”⁵⁷¹, ami Irene 70. születésnapja kapcsán került a levélbe. A legkisebb gyermek születésekor is jelen voltak: „mondd meg Enikőnek, hogy megvettem minden szükséges dolgot a babakelengyéhez”⁵⁷² Az őket említő, Victor Sr és Robert Z közötti eszmecserekből hangsúlyos témát jelent a stabil megélhetésük kialakítása. Velük kapcsolatban érezhető, hogy Victor Sr már az országba érkezésüktől kezdve arra törekedett, hogy elindítsa őket, hogy később már a saját lábukon tudjanak állni. Ezért az anyagi támogatáson kívül a megélhetéssel kapcsolatos útmutatással, olykor tanácsokkal is ellátta őket.

Ugyanakkor a Zongorékkal kapcsolatos levelek retorikájában megjelenik az is, hogy bár Victor Sr morális kötelességnek nevezi a támogatásukat, de idős korára való hivatkozással nem minden áron akar nekik segíteni: „Nekem nincs már se fizikai, se mentális energiám, hogy gyorsan megnyissak egy utat nekik, vagy bárkinek is. Ha – lesz rá idő és – tudok, akkor fogok.”⁵⁷³ Szavai az érintettek felé is világosan artikuláltak, hogy készséggel segít nekik, de nem fog túlzásokba esni: „Tervezzük, hogy beszállunk 1/3-al a lakbérérdbe az első évben, és legalább fele annyival a második évben. [...] Semmi adósság, - semmi részletfizetés – másképp egyszerűen arról lenne szó, hogy mi fizetnénk az autóért, a televízióért, vagy más másodlagos szükségletért.”⁵⁷⁴

---

⁵⁶⁸ Ship manifest: <https://heritage.statueofliberty.org/show-manifest-big-image/czoxOToiMDA3MjU2MDI1XzAwNzg2LmpwZyI7/2> letöltés: 2024. 04. 10.

⁵⁶⁹ Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás* (2010/4. sz.) <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00048/1890.htm> letöltés: 2024. 04. 10.

⁵⁷⁰ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1952. április 4.

⁵⁷¹ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1953. július 31.

⁵⁷² HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1953. július 28.

⁵⁷³ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1951. november 3.

⁵⁷⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele Endre Zongornak, 1951. augusztus 5. Kiemelés az eredetiben.

1954-től, vagyis délre költözésüktől kezdődően jelenik meg a levelezésben, hogy Victor Sr Zongorékat is le akarja telepíteni Floridában. Ezen a ponton – a rokonság több évtizedes támogatása során elsőként – szavakkal kimondva tetten érhető, hogy ezúttal önös érdek is meghúzódott a segítségnyújtás hátterében. Ebben elsődleges motivációja az volt, hogy Irene rokonai a felesége közelében legyenek. „Hogy egy alapvető családi környezetet biztosítsak Anyának, szándékomban áll letelepíteni a Zongorékat ugyanabban a floridai városban.”⁵⁷⁵ Victor Sr bizonyára figyelembe vette azt is – főként Alex agyvérzése után –, hogy jó, ha van a közelben valaki, aki baj esetén segíteni tud.

Ehhez köthető, hogy épp ezzel párhuzamosan Robert Z-t is megpróbálta rábeszélni a Floridába költözésre a Gondos Company reaktiválásával, ő azonban elutasította az ajánlatot és maradt a Campbellnél. A szövegek alapján láthatóan nagyon fontos volt Victornak, hogy Zongorék a közelükben legyenek, hiszen ezért nagy árat és komoly kockázatot is hajlandó volt vállalni: „készek vagyunk, hogy segítsük (és ha kell), elnyeljük a költözés és újratelepítés költségeit [...] készek vagyunk, hogy befektessünk egy üzletbe, annak reményében, hogy idővel ti képesek lesztek azt megvásárolni magatoknak [...] Kudarcs esetén a pénzügyi veszteség a miénk lesz.”⁵⁷⁶ Ennek megfelelően, amikor az Orlandóba költözés véglegessé vált, komoly összeget szánt a saját üzlet felépítésére. Egyik ezzel kapcsolatos hosszú levelében ki is fejtette Robert Z-nek: „Hogy gondoskodjunk a Zongorékról, egy kezdeti 60.000\$ összjövedelem lenne szükséges az első évre és biztosan edződnie kell bármilyen üzletben, mielőtt tovább fejlődik.”⁵⁷⁷ Természetesen a Zongor család számára előnyös váltást jelentett a költözés, mert megélhetésük nem ment könnyen Illinois-ban: „A Zongorék írták, hogy múlt héten a cég, ahol Endre dolgozott, fel lett számolva, de ő talált ugyanilyen munkát egy másik cégnél, 20 cent per óra fizetés-csökkenéssel. Reménykedve várják a napot, hogy mi idehívjuk őket.”⁵⁷⁸ 1954 augusztusában vettek nekik egy házat Orlandóban. A ház kiválasztásánál ügyeltek arra, hogy közel legyen a saját lakhelyükhöz, különösen Irene örömeire, aki Victor beszámolója szerint nagyon boldog volt, hogy unokahúga és három gyermeke mindössze néhány percnnyire lakik majd tőlük.⁵⁷⁹

Figyelemre méltó Victor Sr több levelében is kifejtett érvelése, amelyben Zongor Endre önálló vállalkozása mellett állt ki. A saját felfogásához hasonló útra kívánta terelni és

---

⁵⁷⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. április 7.

⁵⁷⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. június 24.

⁵⁷⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. április 07.

⁵⁷⁸ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. június 11.

⁵⁷⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. szeptember 19.

ragaszkodott hozzá, hogy alkalmazotti státusz helyett inkább vállalkozzon és a maga ura legyen. Biztos anyagi háttérrel, előre lépéssel, hosszútávú perspektívával kecsegtető állást igyekezett találni Endre Zongor számára: „Te képes vagy Isten segítségével és a mi támogatásunkkal lefektetni az alapját valaminek, amitől a Fiaid majd fel tudnak nézni rád, nem csak kenyérkeresőként, hanem mint igazi őse egy nagyszerű Amerikai családnak.”⁵⁸⁰ Ebben nem csak a polgári mentalitás, hanem egészen konkrétan az amerikai polgári attitűd jelenik meg. Robert Z-vel közösen igyekezett megtalálni, hogy Endre mihez értene és mihez lenne affinitása, szóba került többek között az élelmiszeripar, az épületanyagokkal kereskedés, a citrusfélék termesztése, a ruhaipar, az elektronikai alkatrészek stb. Végül a pékipart, a kiskereskedelmet találta ki nekik: „...elsőként alkalmazottnak, később egy helyen, amit majd létrehozunk nekik egy kb. 6.000\$-os költségen a bolt és raktári felszerelésekre. A keresetük a szokásos bérszinten, plusz egy nagyvonalú bónusz, amit mi adnánk nekik a keresetükre pár év alatt Tulajdonossá tehetné őket.”⁵⁸¹ Később burkoló vállalkozást is próbált neki felállítani, mivel Zongor Endrének volt már amerikai munkatapasztalata burkolósegédként.

Irene láthatóan örült rokonai közelségének, ugyanakkor azt is látta, hogy mekkora terhet jelent számukra a Zongorék „felépítése”. Több levélben is arra panaszkodott, hogy Victor Sr túl sokat vállal, szerinte fölöslegesen: „aggódik, hogy állítson fel Bandinak egy vállalkozást anélkül, hogy túl sok pénzt kockáztatna. Hogy őszinte legyek, a hátsó gondolataimban kétségeink vannak az ő valódi üzleti képességeit illetően.” Érzékelhetően nagyon várta, hogy Zongornak sikerüljön önállósodnia. „Megszabadítana minket attól az állandó nyaggató érzéstől, mely szerint felelősek vagyunk egy másik család jólétéért.”⁵⁸² Később ismét Victor Sr túlterheltsége miatt aggódott: „Mi igencsak el vagyunk foglalva a Zongorék ügyével. Pater szaladgál, hogy megjavíttassa a mosógépet, vagy a fiúkat elvigye orvoshoz.” – ez a helyzet tehát láthatóan zavarta Irene-t. Kifejezetten rosszalló hangvételen jegyezte meg, hogy „Elég baj, hogy Amerika elkényezteti őket a folyamatos adással; most meg úgy veszik, mint valamit, ami jár nekik [...] eddig minden előnyét élvezik, de én nem látom, mi jót tesz ez velünk.”⁵⁸³

---

⁵⁸⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele Endre Zongornak, 1954. július 17. Isten igen ritkán kerül említésre a levelezésben (esetleg a „hála Istennek” szófordulat formájában), itt szinte egyedi alkalomról van szó. Robert Z memoárja is kitér arra, hogy szülei nem voltak kifejezetten vallásosak. Sem katolikus apja, sem evangélikus anyja nem ragaszkodott a vallási szokások, szertartások megtartásához. Gyaníthatóan a vallás és a hit nem tartozott a család gyakori beszédtemái közé.

⁵⁸¹ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. július 16.

⁵⁸² HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1954. november 10.

⁵⁸³ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. december 2.

A sok fáradozás azonban végül hiábavalónak bizonyult. Korábban is voltak jelei, hogy Zongor nem volt kifejezetten jó képességű. Még Németországban élve felesége Enikő felvázolta Andre ötletét, egy úgynevezett „repülőgép-autót” és Victor Sr-tól kért segítséget a megvalósítására. Ezt az anyagi természetű kérését Victor azzal utasította el, hogy nem tudnak időt szánni „az ilyen bolond szivárványok kergetésére” és azt tanácsolta Enikő férjének, hogy „hagyja ezt abba.”⁵⁸⁴ Már 1954 decemberében látszott, hogy a vállalkozás nem lesz sikeres Zongor Andre számára. Nagyon sokat segítettek nekik a megélhetésben, de minden erőlködés ellenére Andre csak alkalmazottként, fizikai munkásként tudott munkát vállalni. A levelekben még egy utolsó próbálkozás olvasható a vállalkozás beindítására: „meg kell előlegeznünk a megélhetési költségeket a Zongoréknak a mostani keresetükkel egyenlő szinten, de nem félek, hogy ez nagy kölcsön lenne.”⁵⁸⁵

Victor Sr vélhetően 1955 közepére mondott le arról, hogy sikeres vállalkozót csináljon Zongorból, amire fia egyik júliusi levele reflektál. A „vállalkozással kapcsolatban nem érzem, hogy neked szégyenkezned kellene, te nagy erőfeszítést tettél, hogy létrehozod A[ndrew] Z[ongor]-t és ingyen adományoztad az időd és erőfeszítésed. Az, hogy neki teljesen hiányzik az üzleti érzéke, csak megerősíti korábbi megítélésemet, amit kifejeztem neked, amikor még ő mindig Lansingben élt. Úgy érzem, hogy a próba megérte az árát és örömmel hallom, hogy el tudtad rendezni a fennálló szerződéseket és hogy ő gyorsan visszaszerezte a korábbi munkáját. A következő lépés megmutatni Enikőnek, hogy találjon állást mint eladónő egy áruházban, vagy más megfelelő munkát. Hosszú távon jobb lenne neki kiképezni magát titkárnővé, mivel ők sokkal többet keresnek.”⁵⁸⁶

Arra vonatkozóan nincs információ a forrásokban, hogy pontosan meddig tartózkodtak Floridában, de annyi tudható, hogy a Gondosék segítsége ellenére is sikertelen kitérőnek bizonyult, hiszen az 1957-es karácsonyt már ismét északon töltötték. A két család kapcsolata nem szakadt meg, viszont semmi nem utal arra, hogy további patronálásban részesültek volna (bár vannak jelei, hogy próbálkoztak kérn). Épp ellenkezőleg: egy 1958-ban, valószínűleg Pittsburgh-ből Robert Z-nek küldött levélből úgy tűnik, hogy Zongor Andre stabil egzisztenciát tudott teremteni magának, sőt, maga is munkával és szállással igyekezett segíteni a forradalom miatt Amerikába menekült magyaroknak: „Mi is serénykedtünk

---

⁵⁸⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele Enikő Zongornak, 1948. február 12.

⁵⁸⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. december 08.

⁵⁸⁶ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1955. július 24.

menekült magyarjaink megsegítésében s még tesszük ma is. [...] valahogy olyan jóleső érzés, ha az ember rászorult vértestvéreinek segíteni tud.”⁵⁸⁷

Alapul véve akár a magyarországi rokonokat, akár Alex fivérét vagy éppen a Zongor családot, a Victor Sr által nyújtott támogatás kontraproduktívnak bizonyult minden kedvezményezett számára. Az általa várt pozitív hatás elmaradt; a levelekben tetten érhető a csalódottsága afölött, hogy a segítsége nem ösztönözte fejlődésre, önállóságra a címzetteket, sokkal inkább elkényelmesedést, könnyelműséget, esetenként még követelőzést is eredményezett. A tengeren inneni és túli rokonok felkarolása is azt mutatja, hogy Victor Sr szinte kísértetiesen ugyanazt az utat járta be, mint korábban az apja velük, a fiaival. Ahogy Gondos Mór a három fiának, Victor Sr is mindent megadott nekik, ez mégsem vitte őket előre az életben. Victor Sr maga is akkor tudott önállósodni, amikor nem oldotta meg helyette senki a problémáit, hiszen csak magára számíthatott.

A családot mindig összefogni kívánó apjához hasonlóan ő is szinte egy emberként, saját nehézségei ellenére vállán akarta hordani a rokonság terheit. Nem csak családapaként töltött be ilyen szerepet, hanem mint a „nagy és gazdag Amerikában” élő, jól menő rokon, a *self-made man*, aki nem mondhatott nemet egy kérésre sem, és nem táncolhatott vissza egyetlen ígéretétől sem. Victor Sr kétségtelenül hangsúlyos, a fizikai távolságok miatt imaginárius közösséget összekötő szerepet töltött be a kiterjedt família életében. A terjedelmes levelezést tanulmányozva Victor Sr karakterében kirajzolódik egyfajta központi alak. Egy olyan személy alakja, aki mindenki jólétét szem előtt tartotta, és akihez a rokonok gyakran fordultak támogatásért. Ez a szerep értelmezhető saját, az apjától tanultak nyomán kialakult személyiségének és Amerika hatásának kombinációjaként.

Magyarország képe a levelezésben

Magyarország képe már jóval kevésbé hangsúlyos a levelezésben. A téma szórványosan kerül elő, ez alól két kivétel van, amikor a ritka említések közül szigetként kiemelkedik 1936 és 1956. Az előbbi egy több hónapos magyarországi tartózkodás során keletkezett levelek miatt, az utóbbi természetesen a forradalom miatt. Az országgal és a magyar emberekkel kapcsolatban is általánosan érzékelhetők a korszak magyar elvándorlóira jellemző érzések: a sorsközösség, a felelősségvállalás, az adakozó kedv megjelenése. Magyar múltjukra jó szívvel emlékeznek, szívesen járnak is haza, többször utalnak rá, hogy jó lenne

---

⁵⁸⁷ HSP BIES 3082, Zongor Endre levele RZG-nak, 1958. január 2.

hazalátogatni. A sajnálat kifejeződése jelenik meg a levelekben minden olyan alkalommal, amikor rossz hírek érkeztek Magyarországról.

A pozitív emlékek, a Magyarország iránti nosztalgia érzése viszonylag ritkán fordul elő, de van példa ennek kifejeződésére. Ilyen az, amikor a *Hotel Imperial*⁵⁸⁸ című filmet látták, ami erős szentimentális, nosztalgikus érzéseket ébresztett Victor Sr-ban és Irene-ben is. „Mindenképp menjetek el és nézzétek meg a »Hotel Imperialt«. Ez messze a legjobb film, amit valaha láttam [...] biztos vagyok benne, hogy te is meg akarod majd nézni és hallani a szép Magyar zenét és a Rákóczy indulót...” – hívta fel a figyelmet az épp feleségétől távol lévő Victor Sr 1927-ben a filmre, amely láthatóan megérintette őt. Ritka eset, hogy magyar sorok is megjelennek az alapvetően angol nyelvű levelekben, az egyik ilyen épp ekkor bukkan fel. A szentimentális lendület arra készíti, hogy a Toldiból idézzen két sort: „Oh ha én is köztetek lehetnék, szép magyar vitézek, gyönyörű leventék.”⁵⁸⁹ A film hatása alá kerülve vélhetően előzőnlőtték az emlékek, mert levelét e sorokkal zárja: „Könyvek szöknek a szemembe, amíg ezt a levelet írom, olyan édes, olyan bús.”⁵⁹⁰ Irene válasza nem kevésbé érzelemdús. „Igen kedvesem, nem csak egy könnyecseppet hullattam, hanem patakokban folytak a könnyeim. [...] A »Hotel Imperial« hozta vissza a régi büszkeséget bennem.” – írja, ami a magyar nemzeti identitás felébredésének keretében értelmezhető. Ezt tovább erősíti azon megjegyzése is, hogy „Csak egy magyar tudja érzelmesen nézni ezt a filmet.”⁵⁹¹

Más esetekben csak egy-egy félmondatban vagy szóhasználatban kerül előtérbe magyarságuk, pl. mikor néhány dühös kirohanása után Robert Z azt írja apjának, hogy „Idegenek számára talán érthetetlenül tűnsz magyar tüzrel felruházottnak, de mi ismerünk a legjobban, és mindig szeretni fogunk, annak, aki vagy.”⁵⁹² Magyar szokásokról jellemzően nem írnak, ez is csak elvétve található a sok évtizeden átívelő levelekben, pl. amikor Victor Sr egy bizonyos David atya farmjára hivatalos egy vadászatra és disznóölésre.⁵⁹³ Egy 1929-es levélből az is kiderül, hogy időnként magyar zenét szoktak hallgatni a rádióban: „Ha

---

⁵⁸⁸ A *Hotel Imperial* Bíró Lajos azonos című, 1917-es drámája alapján 1927-ben készült film volt. A Pola Negri, James Hall és George Siegmann főszereplésével, a (magyar alapítású) Paramount Pictures forgalmazásában megjelent film az első világháború Magyarországon játszódik. Verebes (Weisz) Ernő személyében magyar színész is játszott benne.

⁵⁸⁹ Pontosán: „Hej! ha én is, én is köztetek lehetnék, Szép magyar vitézek, aranyos leventék!” Arany János: *Toldi*, Első ének, 6.

⁵⁹⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. február 6.

⁵⁹¹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1927. február 10.

⁵⁹² HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1927. augusztus 12.

⁵⁹³ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1927. december 07.

akarsz hébe-hóba hallgatni jó magyar zenét állítsd be a WABC-n.”⁵⁹⁴ – írta Irene Victor Sr-nak.

Kiemelkedik a forrásanyagból az 1936-os év, amikor – több korábbi családi látogatás után – Irene és Victor Jr járt Magyarországon és több hónapot töltöttek Budapesten. Utazásuk apropója Victor Jr arthritis-kezelése volt a Szent Lukács fürdőben. Irene ekkori levelei Budapest és a korabeli közhangulat leírása miatt fontos dokumentumok. Hangsúlyos témát jelent Budapest állapota és a rokonokkal átélt közös élmények. A Budapestről szóló leírásai kiemelik a város látképét, az építészet szépségeit, de bizonyos fokig a főváros iránti nosztalgikus érzelmeinek felébredése is tükröződik. „Amennyire csak lehet, élvezem én a természet és az emberek mesterművét: Budapestet.” – írta férjének szeptember 4-én datált levelében. A külföldi turistákkal teli Budapestet amerikai városokkal és saját emlékeivel összevetve ábrázolja. „Budapest egyszerűen gyönyörű. Milyen kár, hogy Amerikában a városok képtelenek lelassulni ilyen bájosra.”⁵⁹⁵ Nem mulasztja el megjegyezni azt sem, hogy az amerikai élet elszoktatta a gyaloglástól. „Az emberek itt jobb túrázók, mint mi az U.S.Á-ban és nekem is hozzá kellett szoknom a sétához.” Budapestről olyan leírásokat küldött haza, hogy Victor Sr egyik válaszlevelében hasonlóan lelkesen fogalmazott, amikor „Paradicsom”-nak és „Menny a Földön”-nek nevezte a várost, hozzátéve, hogy ő és Robert Z is oda vágyik: „egy fuvallat Budapestről, lelkesítő, megrészesítő és ellenállhatatlanul csábító.”⁵⁹⁶

Irene-t lenyűgözte Budapest gyors ütemű fejlődése, épülése: „Nagyon sokat tettek, hogy szép legyen a város, még az elfeledett sarkok is büszkén mutatják a szerető kezek virágzását.”⁵⁹⁷ Több írásában is méltatta a város fejlesztéséért végzett munkát: „Az elmúlt hat évben sokat tettek a város szépítéséért és óriásit nőtt. Mindenhol nagy lakások; majdhogynem gombamód szaporodnak. Ilyen építkezések figyelemre méltók lehetnének még odaát is.” Irene leveleinek Budapest-képében az is figyelmet érdemel, hogy nem csak a pozitívumokról számolt be, hanem a benne felmerült disszonáns érzéseknek is hangot adott, amit a magyarok megélhetési nehézségei keltettek. Felmerült benne a kérdés, hogy ennek ellenére hogyan lehetséges mégis ez a lendületes fejlődés. A válasz azonban már korántsem volt számára örömteli: „30 éves adó engedmény és alacsony munkabér [...] megmagyarázza,

---

⁵⁹⁴ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1929. április 16. A WABC (WCBS) egy 1926 óta fennálló amerikai rádiótársaság.

⁵⁹⁵ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 27.

⁵⁹⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1936. szeptember 7.

⁵⁹⁷ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 4.

hogy miért ennyire szegény a munkásosztály.”⁵⁹⁸ A másik negatívum, ami megjelenik, az a háborútól való félelem képe. Budapest szépségeinek leírása során egyik levelében hangot ad a háború esetleges kitörésével kapcsolatos aggodalmának: „Arra gondolni, hogy egy napon az ellenségek rommá lövik, az egyszerűen túl félelmetes ahhoz, hogy belegondoljunk.” Irene szerint a közhangulat már biztosra veszi a háború kitörésének közelségét: „az emberek lehalkított hangon beszélnek az elkerülhetetlen Sorsról. Beszélnek a közelgő harcról.”⁵⁹⁹

Budapestről címzett levelei tanúsága szerint ottani tartózkodásuk alatt két nagy, országos jelentőségű eseményen is részt vettek. Az egyik Buda visszafoglalásának 250. évfordulója, a másik Gömbös Gyula temetése volt. Buda visszafoglalásának ünnepségéről a következő feljegyzést küldte haza: „Egy nagyon színes esemény volt. A legjobban azt a látványt élveztem, mikor távolból benéztem a gyönyörűen megvilágított koronázó templomba, ahogy a méltóságok lassan haladnak az ajtó felé. És odakint a zászlóvivők, akik régi magyar viseletben voltak.” Itt is szerepet kap a szentimentális, érzelmes hangvétel: „Ami a legmélyebben felkeltette az érzéseimet, az a Himnusz, ami a templomi orgonából jött és a gyönyörűen szóló harang voltak.”⁶⁰⁰

Gömbös temetését viszont már sokkal inkább érzelemmentesen, a tények leírására szorítkozva ábrázolja: „annyira grandiózus volt, hogy én még ilyet eddig nem láttam. Egy félreeső ajtózugban néztem egy széken állva (1 pengőért) az Oktogonról az Andrássy útra nézve, ahonnan a menet érkezett. Láttam, ahogy jönnek a távolból. Az óriási nagy menet elrendezése mestermunka volt. Minden a menetrend szerint ment, és ahogy szétoszlatták utána azt ezernyi embert baleset nélkül, bámulatos volt.”⁶⁰¹ Ugyanezen levél részletében csillan meg a humor is, amikor Göring „nagy pocakjára” (big belly) tett megjegyzést.

Férjének és Robert Z-nek szánt leveleiben Irene tudósít a velük történt napi eseményekről a rokonaik gyűréjében. A levelekben hangot ad annak, hogy a rokonok nem hagyták őket unatkozni, kirándulásokra jártak velük a közeli hegyekbe (János-hegy, Sváb-hegy, Gugger-hegy), emellett színházi és táncos előadás, bőséges étkezések és rendszeres délutáni „Kaffeeklatsch” jelentett élményforrást.⁶⁰² Az étkezés visszatérő elem, nem csak Victor Jr gyógyulási folyamatának szempontjából, hanem a magyarországi koszt élvezeti értéke miatt is. Néhány hét után Irene saját hízásáról még a város látképénél is érzékletesebben számol

---

⁵⁹⁸ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 18.

⁵⁹⁹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 27.

⁶⁰⁰ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 4.

⁶⁰¹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. október 11.

⁶⁰² A Gugger-hegy mai nevén Látó-hegy. A Kaffeeklatsch helyesen: Kaffeeklatsch, kávézással egybekötött beszélgetést, csevegést jelent. HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. szeptember 10.

be férjének: „Mindenki azt mondja nekem mostanság, hogy mennyire pompásan nézek ki [...] Sehol nem kapsz ilyen kaját. Mindketten tele faljuk magunkat, mert nem tudunk ellenállni annak, hogy mind többet és többet együnk.” A Budapesten töltött időt összességében így foglalta össze: „Háromszoros élvezetet nyújt számomra a hegyi levegő, Budapest imádott látványa és végül, a kedves társaságom!”

A levelezésben ezt követően jóval elszórtabb Magyarország említése, ilyen „tömbszerűen” nem jelenik meg, kivéve az 1956-os forradalom idejét. Előtte, pl. a Rákosi-korszakkal kapcsolatban egy-egy kisebb megjegyzést olvashatunk, amelyek természetesen aggódó hangnemben, a politikai-gazdasági helyzetet kritizálva jelentek meg: „Az óhazában a dolgok még rosszabbra fordultak. A mezőgazdasági föld nem elég arra, hogy etetni tudja a tolvajokat...”⁶⁰³ Egy másik hasonló levelében igen szentimentális hangon szól Magyarországról, amikor megköszöni Robert Z-nek, hogy kiáll a magyar ügyért: „Nagyon szépen köszönöm az édes leveled és a programot, amit a március 15-i ünnepekről küldtél. Úgy éreztem magam, mintha személyesen ott lettem volna és magamnak énekeltem az összes jólismert himnuszát a kedves öreg Magyarországnak. Állandóan könnyet csalva a szemembe. – Nem tudom elmondani neked, hogy mennyire értékelem – és Pater is – az érdeklődésedet a mi öreg apaországunk iránt. Annyira beteg és annyira szüksége van a lágy gondoskodásra.”⁶⁰⁴ Jól érezhető a szövegen, hogy közel állt a szívéhez az óhaza. Mindezek ellenére a teljes levelezés vonatkozásában kijelenthető, hogy soha nem merült fel, hogy visszaköltöznének Magyarországra, mindent Amerikában képzeltek el. Az is látszik azonban, hogy Victor Sr és családja sosem felejtette el, hogy Magyarországról jött – éppen ahogy apja, Mór tanácsolta neki.

1956 képe a levelezésben

Az 1956-os események után a magyarok (nem csak rokonok) segítése jól illeszkedik a Gondos család saját magával szemben támasztott erkölcsi normáiba. Nem meglepő módon 1956 október végétől számos levelük aktualitását a magyar forradalom és szabadságharc adta. Állandóan figyelik a híreket és naprakészek, segítenek nem csak a rokonoknak, hanem mindenkinek odahaza. A forradalom hírére nagy lelkesedéssel reagáltak. Szinte ujjongással fogadták az első híreket, azonnal keresték a lehetőséget, hogy miben tudnak segíteni. Több helyütt is hangsúlyozták, hogy mennyire fontosnak tartják a magyarok támogatását, mert

---

⁶⁰³ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1953. február 26.

⁶⁰⁴ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1957. március 21.

nem mindenkinek vannak amerikai rokonai. Különösen felerősödve jelent meg ez a gondolat a november 4-i lesújtó híreket követően. Például az ismert műsorvezető, Ed Sullivan felhívására⁶⁰⁵ reagálva hezitálás nélkül küldtek 15\$-t, és Victor Sr fiainak is javasolta, hogy küldjenek egy-egy 10 dolláros csekket a „magyar segélyre”. Ennek fontosságát azzal indokolta, hogy „Szó szerint milliók vannak abban a bátor öreg országban bármilyen külföldi rokon nélkül, aki segíthetné őket, és ez a fajta hivatalos támogatás azért van kitalálva, hogy adjon nekik némi segítséget.”⁶⁰⁶

Az 1956-os levelek azért is figyelmet érdemelnek, mert lehetőséget adnak arra, hogy a család több tagjának a véleményét, szóhasználatát egyazon témával kapcsolatban meg tudjuk figyelni. A korábbi, több évtizednyi levélváltásokban nem fordult elő még olyan eset, hogy ugyanarról az eseményről hárman is kifejtsek érzéseiket. Így összevethetővé vált Victor Sr, Irene és Robert Z retorikája az 1956-os magyar eseményekkel kapcsolatban. Victor Sr fentebb idézett levelében a tisztelet hangján szólva *bátor, öreg országnak* nevezte Magyarországot. Értékrendjével összeegyeztethetetlen lenne, ha ebben a helyzetben nem támogatná a hazaiakat. Egy másik levelében kifejti, hogy meg kell tudniuk, hogyan tudnak segíteni „annak a milliónyi rongyos, éhező embernek, akinek nincs senkije ebben az áldott országban, aki személyesen ismeri őket és közvetlenül segít nekik.”⁶⁰⁷

A Magyarországra használt szavak mellett érdemes megfigyelni az USA-ra alkalmazott *áldott* jelzőt, amely minden bizonnyal az Amerika iránti háláról árulkodik. Mindez egybe vág az életfilozófiájával, mely szerint neki, akihez kegyes volt Amerika, kötelessége segíteni a rosszabb sorsú honfitársain. Ez a felelősségvállalás példamutatással párosul. Fiait arra utasítja, hogy ha tudomást szereznek hatékony gyűjtési akcióról, akkor azonnal értesítsék és együtt tegyenek látványos hozzájárulást: „kombináljuk erőinket és tegyünk olyan hozzájárulást, ami példa értékű és mások is követhetnek minket.” Soraiban egy családfőre jellemző hatékony, praktikus problémamegoldás fejeződik ki. Hozzá hasonlóan felesége is osztja a magyarok iránti felelősség érzéseit. Az anyai aggódás hangján írja, hogy „Nem csak a saját rokonainkért aggódom, hanem nagyban Magyarorszáért is. Nekik örökké leláncolva kell lenniük majd? [...] Oh, a szívem igazán szomorú. Nem szenvedtek azok az emberek már eleget?”⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁵ Victor Sr itt Ed Sullivan műsorának november 4-i adásáról beszélt. Egy későbbi, elhíresült adásban a műsorvezető még Elvis Presley-t is színpadra állította a magyar ügy érdekében. <https://veritasintezet.hu/en/everyday-history/how-ed-sullivan-convinced-america-to-help-the-hungarians-in-1956> letöltve: 2023. 12. 10.

⁶⁰⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1956. november 5.

⁶⁰⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1956. november 3.

⁶⁰⁸ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. november 9.

Robert Z egyenesen az ország felszabadítását szerette volna elérni. Levelén keresztül lelkesedése, egyben tehetetlenséggel átítatott frusztrációja is érzékelhetővé válik a következő sorokban: „...olyan keveset tudunk tenni, hogy enyhítsük a szenvedéseit azoknak a hősiess szabadságharcosoknak és hogy felemeljük az elnyomás terhét róluk.”⁶⁰⁹ A későbbiekben ezekért tenni is kezdett, ahogy a családtörténetet tárgyaló, 3.5. fejezetben is olvasható. Mindegyikükben közös, hogy itt már nem csak a rokonokról volt szó. 1956 után az együttérzés, felelősségvállalás érzése az egész magyarság irányába fejeződik ki.

Mind Victor Jr, mind Robert Z aktivitást mutatott a kérdésben, például azzal, hogy – a természetesnek vett anyagi segítségen kívül – a magyar ügy érdekében hirdetett gyűléseken vettek részt. Victor Jr november 4-én a Foundation for Religious Action által szervezett gyűlésen vett részt Washingtonban. Robert Z pedig New Yorkban elment az International Relief Committee szervezésében megrendezett tömeggyűlésre a Madison Square Gardenbe. Ezeket a gyűléseket az IRC és más hasonló szervezetek azzal a céllal hirdették meg, hogy kampányoljanak a magyar szabadságharcosok és menekültek erkölcsi, illetve humanitárius megsegítése mellett. Tevékeny szerepük volt az amerikai társadalom szimpátiájának felébresztésében a magyar ügy iránt.⁶¹⁰ A Robert Z által látogatott gyűlés a humanitárius segítség szempontjából sikeresnek bizonyult, hiszen mint írta, „Dollárok tízezrei gyűltek össze a gyűlésen, és több darab \$1.000 dolláros csekk is jött be a szakszervezetektől és más támogató csoportoktól.” Ugyanakkor azt is megjegyezte apjának, hogy az orosz barbarizmust ostorozó beszédek során a tömeg elégedetlenségének adott hangot a pusztán szavakban megnyilvánuló támogatás miatt és hangosan a tetteket és a hadsereg bevetését követelte.⁶¹¹

Robert Z esetében ez az érdeklődés inentől kezdve erősödött fel. Levelei szerint továbbra is járt ilyen rendezvényekre, pl. 1959-ben Tollas Tibor költő felolvasására, aki: „a tíz kommunista börtönökben és szénbányákban töltött év ellenére is legyőzhetetlen szellemiséggel rendelkezik”.⁶¹² Később, az 1960-as években már ő maga is szervezte ezeket. Ezek közé tartozott az 1961 márciusában Philadelphiában megrendezett Amerikai-Magyar Gála Bál, amelyre Robert Z számos kongresszusi képviselőt és szenátort is meghívott mecénásként, az esemény tiszteletbeli levezető elnöke pedig Henry Cabot Lodge volt.⁶¹³ Az

---

⁶⁰⁹ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1956. november 14.

⁶¹⁰ Farkas Judit Antónia: Az amerikai emberek meghallották a magyarok segélykiáltását. Az International Relief Committee sürgősségi segélyakciója az 1956-os forradalom napjaiban. In: *VERITAS Évkönyv* 2021. Magyar Napló, Bp. 345.

⁶¹¹ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1956. november 11.

⁶¹² HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1959. február 1.

⁶¹³ HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1961. január 2.

1956-os forradalom olyan kiemelkedő esemény volt, ami a Gondos családból a tőlük elvárható reakciót váltotta ki. Emellett elindította Robert Z-t a magyar ügyért való kiállítás útján, ami végül az American Hungarian Federation alelnöki székéig vezetett. Apja örökségét így vitte tovább. Szülei ennek rendkívül örültek, ahogyan Irene hangot is adott örömének: „Számunkra igazán megérintő, hogy érdeklődsz minden iránt, ami magyar. Boldogan látjuk, hogy megosztod az érzéseinket az óhazában.”⁶¹⁴

A világ eseményei, a kortársak, a politika, az USA szerepe a levelezésben

A mikrotörténeti megközelítésmódból következően érdemes megvizsgálni azt is, hogy hogyan jelennek meg történelmi, politikai események a levélírók kommentárjai alapján. Ahogy az 4.3.1. fejezetben már felmerült, az első világháború időszaka sajnos szinte teljesen hiányzik a levelezésből, így a 20. század egyik legjelentősebb eseménye nem elemezhető. Mindössze egy olyan eset van, ahol a háborút említik, 1916-ból: „Bizony, ideje volna ha végét szakítanák mindennek az öldöklésnek, és jó volna ha a világ visszatérne végre rendes kerékvágásába. Postát sem lehet hazulról kapni hónapok óta, s így nem csoda ha az ember türelmét veszíti. Ki tudja hogy szegény Ligeti és Miklóska az élők között vannak e még. A többieket is behívták valószínűleg; hiszen már az ötven éves embereket is behívták harctéri szolgálatra már.”⁶¹⁵

A még magyar nyelven íródott levelezés zöme a családi problémákat tárgyalja, amik Victor Sr börtönben töltött hónapjai alatt adódtak. Az imént idézett egyetlen levélből több dolog is kiderül, pl. hogy már elégük van a háborúból – ami utal arra, hogy követték az eseményeket a hírekben –, ill. hogy aggódnak a hazai családtagokért, tehát a kapcsolattartás is megszakadt a háborús események miatt. Ligeti Rezső egyébként, aki katonatisztként szolgált, 1917-ben valóban elhunyt. Ezen kívül sajnos több szövegrész nem utal a világháború eseményeire.

A források lehetőséget adnak viszont három nagy történelmi esemény vizsgálatára a fentebb nevezett szempont alapján. Ennek megfelelően három csoportra oszthatóak azok a levelek, amelyekben világesemények megjelennek. Az első az 1929-ben kitört világválságot említő levelek kisebb halmaza, a második csoportba sorolhatóak a 2. világháborúval kapcsolatos levelek, a harmadikba pedig a hidegháború tartozik.

---

⁶¹⁴ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1957. május 1.

⁶¹⁵ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1916. július 6.

Az 1930-as évek elején kelt levelekben kirajzolódik a világválság képe a család szemszögéből. Ezekben legtöbbször saját anyagi helyzetüket értékelik, de az országos viszonyokról is felvillan pár pillanatkép. A válságot az őket ért hatások kontextusában emlegetik, kommentálják a gazdaság és a tőzsdepiac állapotát, több levélben panaszkodnak, hogy a részvények semmi hasznot nem hoznak, sok befektetésük értékét veszítette.⁶¹⁶ Egy 1932-ben írt levélből kiderül, hogy az előző évben hárman (Victor Sr, Victor Jr és Robert Z) együtt nem kerestek annyit, amennyi a megélhetéshez elég lenne.⁶¹⁷ Egy másik alkalommal szóba kerül az állami dolgozók fizetéscsökkentése, ami az országos események ritka kommentálásainak egyik példája. Victor Jr levelében megjegyzi ezzel kapcsolatban, hogy az állami alkalmazottak még így is jobb helyzetben lesznek, mint az ország dolgozóinak nagy része.⁶¹⁸ A válság hatásai a család életében 1932 nyarán kezdtek megmutatkozni. Ezt szó szerint ki is mondja Victor Sr egyik levelében.⁶¹⁹ Később, az 1936-ban kelt levelek némelyikében a Wilson kormányzat által felállított Public Works Administrationre panaszkodik. A PWA gyakorlatilag kihúzta az amerikai építőipart – vele együtt a Gondos Company-t is – a válság okozta szakadékból, de a levelek tanúsága szerint óriási bürokratikus háttér munkával járt, amelynek labirintusában Victor Sr-nak nagyon nehéz volt manővereznie.

A forrásanyag második világháború idején keletkezett részéből képet kaphatunk az amerikai háttér eseményeiről és viszonyairól, valamint egy kis bepillantást is abba, hogy hogyan érezhették magukat ebben a helyzetben egy ellenséges országból származó bevándorló család tagjai. 1940 augusztusának végén Budapestről még ujjongó hír érkezett a 2. bécsi döntés ügyében („Erdély nagy része ismét a miénk.”, „Drága Viktor bácsi vízum nélkül lehet hazamenni!”).⁶²⁰ A Pearl Harbor elleni japán támadás azonban nem hagyott kétségeket a szomorú jövő felől: „Tudom, hogy az elmúlt hét eseményei szomorú csapásként jöttek neked, és mindannyiunk számára tényleg sokkot jelentett. Most nincs más amit tehetünk, csak hogy átvészeljük a vihart és reméljük, hogy a jövőben boldogabb napok jönnek”⁶²¹ – állt Robert Z december 14-én, anyjának küldött rövid üzenetében. A háború vihara mindenki számára nagy megpróbáltatásokkal járt nem csak a frontokon, hanem a háttérben is. A korábban már idézett levélben Robert Z a vészjósló sorok között

---

⁶¹⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. május 6.

⁶¹⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. április 3.

⁶¹⁸ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. április 16.

⁶¹⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1932. augusztus 9.

⁶²⁰ HSP BIES 3082, Trautmann Henriette levele VGSr-nak, 1940. augusztus 30.

⁶²¹ HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1941. december 14.

kifejtette, hogy tartózkodniuk kell a politikai témáktól még baráti társaságban is – utalva ezzel az ellenséges országból való származásukra. Az amerikai hadba lépés számukra ismét azt jelentette, hogy ottani életük során már másodszor került új hazájuk hadi állapotba a régivel.

Habár az Egyesült Államok területén nem zajlottak harci cselekmények, a lakosság mégis megérezte a háború okozta megpróbáltatásokat. A háború ellátási problémákat, infrastrukturális nehézségeket, emelkedő árakat generált az országban, ami az életmód megváltoztatását tette szükségessé. A hadba lépést követően Gondosék üzenetváltásában többször is beszédtemát jelentett a mindennapi élet a háború idején. Korábbi tapasztalataik alapján előre gondolkodva, próbáltak felkészülni a várható hiányokra, így szinte azonnal elkezdtek felhalmozni bizonyos termékeket: „jobb ha veszünk gumi felsőcipőket, forróvizes üvegeket, gumi esőkabátot stb. mielőtt az üzletek kifogynak belőlük.”⁶²² Irene kifejezetten tartós élelmiszerből próbált hosszú távra előre vásárolni.

A nehézségek között az infláció is megjelent. 1944-ben az élelmiszerárakkal kapcsolatban már megjegyezték, hogy „az egekben vannak”, feltehetően ez volt az oka, hogy „five and ten cent” üzletben (a mai 100 Ft-os boltok megfelelője) vásároltak, ami korábbi életszínvonalukhoz képest visszalépést jelentett. Az üzenetváltásaikon panaszos hangvétel mégis alig érződik, többnyire a helyzetet tudomásul véve, indifferens módon közöltek bizonyos részleteket („Elég benzinjegyem van, mivel alig használom az autót mostanában”), általában tömören, őket közvetlenül érintő dolgok kapcsán. Az infrastruktúra problémái néhány olyan megjegyzésen keresztül villannak fel, amit a vasúti embargók miatti üzemanyag- és élelmiszerhiánnyal vagy a vonatülőhelyek korlátozásaival kapcsolatban tettek. Emiatt Robert Z például 1944 elején nem tudta a szabadságát a szüleivel tölteni Floridában. Egy születésnap köszöntésből mellékesen az is kiderül, hogy a kapcsolattartás is körülményesebbé vált, mivel a táviratozást is korlátozták. Victor Jr sem apjának, sem öccsének nem tudott születésnap köszöntő sürgönnyt küldeni 1943-ban, mert azok „nem létfontosságú telegramnak” voltak minősítve. Utóbbi esetében az üzenet leegyszerűsítésével próbálta ezt kijátszani: „Akartam küldeni neked egy lelkesítő jó telegramot a születésnapodra, kívánva sok boldog visszatérését e napnak, de megint közbelépett Uncle Samuel és azt mondta »ezt biza nem lehet.« Szóval mivel tudatni akartam, hogy nem felejtettem el, ki kellett cseleznem Sammyt azzal az álcázott, halvány, vérszegény, bolondos sürgönnyel. Így ő nem érte el a célját és én sem teljesen értem el az enyém.”⁶²³ Azért, hogy

---

⁶²² HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1942. január 11.

⁶²³ HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1943. február 5.

fel tudja köszönteni öccsét, a születésnap köszöntést tárgyilagosságnak tűnő sürgönynek kellett „álcázni”, hogy átmenjen a cenzúra szűrőjén, tekintve, hogy a telegram szolgáltatás csak a legszükségesebb üzenetekre volt korlátozva.

A fiúk számára, akik a háború idején még hadköteles korúak voltak, az esetleges katonai szolgálat lehetősége is felsejlett. Irene arról számolt be egyik levelében, hogy az újságban olvasta a 45 év alattiak kötelező sorozási regisztrációjának hírért és érdeklődött, hogy Robert fiát ez hogyan fogja érinteni. Victor Jr még orvosi alkalmassági vizsgálaton is átesett, de az orvos nem javasolta aktív szolgálatra.⁶²⁴ Még 1945-ben is felmerült, amikor a háború vége már belátható közelségben volt, hogy Robertet beoszthatják szolgálatra. Irene hiányzó levelére adott válaszában kisebbik fia megnyugtatta őt azzal, hogy a Campbell leveskonzerv gyárban „a munka a háborús szükséglet kategóriába van sorolva, ezért nem kell aggódnom a War Manpower Commission⁶²⁵ miatt.” Ez alatt azt értette, hogy őt nem fogják áthelyezni vagy katonai szolgálatra hívni, mert munkája kiemelten fontos a hadigazdaság számára.

A háború idejéből fennmaradt levelezésekben szinte kizárólag a családtagok életét közvetlenül érintő hétköznapi tapasztalataik kerülnek említésre. Az egyetlen világpolitikai eseményeket érintő kommentárt Robert Z tette az európai front közeledő lezárulásáról 1945 februárjában: „Úgy néz ki, hogy a háború Európában nagyon hamarosan véget ér. Ahogy mondod, a magyar fegyverszüneti feltételek nem voltak a várhatónál súlyosabbak – most remélem, az utolsó harcok is véget érnek hamarosan Budapesten. Szegény Európának sok újjáépítenivalója lesz a következő pár évben.”⁶²⁶ Habár Robert reflexiója („ahogy mondod”) az egyetlen politikai rész a rendelkezésre álló forrásanyagban, de ebből az említésből úgy tűnik, hogy a háború beszédtema lehetett a családtagok között, azaz naprakészen figyelemmel kísérhették a nemzetközi események alakulását.

Noha a második világháborút követően, különösen az 1950-es években önmagukhoz képest kiemelkedően sok levél született, a hidegháború nem nyomta rá erősen bélyegét a levelek tartalmára, kevés tartalmaz erre vonatkozó megjegyzéseket. Amerika-szerte megjelent az atomháborús pánik, a harmadik világháború kitörésétől való félelem. Miután kiderült, hogy a Szovjetunió is sikerült atombombát fejleszteni, az amerikai társadalom szignifikáns részeiben eluralkodott a pánikhangulat. Sokan tartottak az atomháborútól, a

---

⁶²⁴ HSP BIES 3082, VGJr levele IG-nak, 1942. augusztus 24.

⁶²⁵ A War Manpower Commissiont 1943-ben hozta létre Roosevelt egy elnöki rendelettel. Feladata az volt, hogy megállapítsa, hogy a gazdaság mely ágazataiban van szükség munkaerőre, majd programokat és terveket dolgozzon ki a rendelkezésre álló munkaerő minél hatékonyabb elosztására.

<https://snaccooperative.org/view/21989437> letöltve: 2023. 12. 10.

⁶²⁶ HSP BIES 3082, RZG levele IG-nak, 1945. február 4.

szovjet ügynököktől való félelem pedig tovább növelte a paranoiás hangulatot, ami a McCathyzmusban csúcsosodott ki. A hidrogénbomba felfedezése tovább növelte az ország szerte érzékelhető pánikhangulatot, sokaknál ez konkrét mentális betegségeket, egzisztenciális válságokat is okozott. A jelenségnek orvosi neve is van: nucleomituphobia, azaz nukleáris szorongás. Az amerikaiak jelentős része bizonyos fokig egészen az 1980-as évek végéig szenvedett tőle.⁶²⁷

Még ha nem is ilyen súlyos mértékben, de az atomháborútól való félelem helyenként a vizsgált levelekben is tükröződik. Több esetben arról olvashatunk, hogy Victor Sr és Irene féltek az atomháborútól. Egyik levelében Victor rövid elemzést ad a világpolitikai helyzetről Robert fiának: „Háborús riadó terjed a Világon át és elég ütemesen az U.S.-ban. Hirtelen és valós kitérés valóban lehetséges. Mind Washington, mind a Delaware folyó ipari központ elsődleges célpontok.” Mivel Irene és ő épp költözést fontolgattak, felvetette, hogy a nagyobb városoktól távoli, csöndesebb helyre költözzenek. A végső lakóhely gondolata már korábban is foglalkoztatta őket. A világ eseményeinek alakulása viszont ezúttal érdemben befolyásolta a döntésüket, az atomháborútól való rettegés ugyanis jelentős hatást gyakorolt a helyszín kiválasztására. Ebben Victor Sr a gyerekeik biztonságát és praktikus szempontokat is figyelembe vett. „Olyan helyet akarunk választani, ahova Victor és Dorothy és Bob gyorsan visszavonulhat a veszélyzónából. A helynek elsődleges mezőgazdasági termékek és üzemanyag közelében kell lennie.”⁶²⁸ Irene félelme még férjénél is erősebb lehetett. Korábban még terveik között szerepelt, hogy a Pennsylvania – New Jersey térségben telepednek le. „Szerintem érmét fogunk feldobni W. Chester, Penna. és Haddonfield, N. J. között. De anya fél a bombáktól mind a két helyen.”⁶²⁹ Ez utóbbi minden bizonnyal erős érv lehetett amellett, hogy végül mégsem egy északi várost, hanem a Florida állambeli Orlandót választották állandó lakhelyül.

Victor Sr néhány levelén érződik, hogy tudatosan készült a potenciális apokalipszisre. Fiainak azt tanácsolta, hogy halmozzanak fel készpénzt a vész esetére. Intelmében ismét megmutatkozott, hogy kifejezetten valószínűnek tartotta a centrális helyek elleni szovjet atomcsapást: „tartsatok annyi készpénzt elérhetően, amennyit lehet. Még azt is javaslom, hogy vegyétek ki a többségét a bankokból és tegyétek Biztonsági Széfekbe távol a nagyvárosoktól.”⁶³⁰ Láthatóan a család két idősebb tagjára – talán épp koruknál fogva –

---

⁶²⁷ Bővebben erről: Rodric Braithwaite: *Armageddon and Paranoia: The Nuclear Confrontation*. Profile Books, London. 2017.

⁶²⁸ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1948. március 8.

⁶²⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1953. március 4.

⁶³⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele VGJr-nak és RZG-nak, 1954. november 5. Kiemelés az eredetiben.

sokkal jobban hatott az atomhisztéria, mint a fiaikra. A figyelmeztetések ellenére Robert Z nem osztotta szülei aggodalmát és félelmeit a nukleáris háborúval kapcsolatban. A több szülői levélben is hangoztatott költözés tervére azzal reagált, hogy „Ami a városi térségben való élet veszélyeit illeti – az ember csak remélheti és imádkozhat egy háború-veszélyeztetett világban, hogy meg lehet találni a módot a békés együttélésre.”⁶³¹ Robert nem tartotta annyira közelinek az atomháború lehetőségét, hogy ezért hajlandó legyen elköltözni Philadelphiából és feladni addigra kialakított életét a háborús fenyegetettség miatt. Bátyja, akitől hasonló témájú levél nem maradt fenn, bizonyára hasonlóan vélekedett, mivel ő sem hagyta el Washington.

A hidegháború és az Európában veszélyt jelentő kommunizmus ellenére vágytak Európai körutakra, sok levélben emlegették, tervezgették. Az egyik ilyenben olvashatóak a következő sorok, melyek az Ausztriából történt szovjet csapatkivonásokat kommentálják: „Most, hogy a Ruszkik beleegyeztek, hogy kiürítsék Ausztriát, itt a remény, hogy Magyarország is egy nap megszabadulhat a nem szívesen látott agresszoroktól. Reméljük, hogy a most következő magas szintű konferenciák jó eredményeket hoznak. Akárhogy is, az Egyesült Államok sürgetni fogja a szatellit országok felszabadítását és érvelni fog a megszállásmentes országokként való helyreállításukért.”⁶³² A reményteljes hangulat mellett tehát megjelenik az USA képe is mint az igazság képviselője.

Magát a kommunizmust keveset emlegették a családtagok. Ezt főként Irene teszi meg néhány levélben, rendszerint az aggodás hangján szólva: „Mostanság sokat aggódom az emberekért, akik a kommunista uralom alatt élnek: erős a hideg, és valószínűleg nincs elég fűtőanyag, hogy meleg legyen.”⁶³³ Itt a kommunista uralom alatt élők esetében feltételezhető, hogy nem csak a magyarországi helyzetre utalt. „Mielőtt megölik az összes embert odaát, remélem, az ENSZ sietni fog gondoskodni róla, hogy ne történjen több gyilkolás.”⁶³⁴ Ugyanakkor időnként – egy-egy aktualitásra reagálva – a remény is felcsillan egy-egy ponton: „köszönöm azokat az újságkivágásokat, amiket küldtél. Nagyon érdekesek, ha igazak. Az ablak lassan nyílik nyugat felé.”⁶³⁵ Az ablak kinyílására, azaz a kommunista uralom visszaszorulására Kelet-Európában nem került sor. Ebbe a családtagok kénytelenek voltak beletörődni. Pár évvel később Victor Sr már arról ír hasonlóan reményteli hangon, hogy talán legalább rokonaikkal tudnak majd találkozni európai – de Magyarországot

---

⁶³¹ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1954. június 12.

⁶³² HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1955. május 24.

⁶³³ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. február 15.

⁶³⁴ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. november 9.

⁶³⁵ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. szeptember 11.

elkerülő – utazásuk során. „Az egyetlen aggodalom, amink van, az, hogy vajon a durva moszkvai medve fogja-e hagyni nekünk, hogy békésen találkozzunk Viennában Anya két jó nővérével.”⁶³⁶ Szembeötlő, hogy bár viszonylag sokat foglalkoznak a levelekben ezekkel a kérdésekkel, az viszont a hallgatás homályába vész, hogy Magyarország a Varsói Szerződés tagjaként gyakorlatilag ellenséges országnak számított a hidegháborúban.

A levelezés ezen szakaszában is viszonylag kevés a politikai kommentár, jóllehet ez izgalmas vizsgálati lehetőséget kínálna. A belpolitikát, a közügyeket is aktívan követték, ez jól olvasható a több évtizedes levelezésben. A választásokon rendszeresen részt vettek – ami a sorsáért felelősen tenni akaró, tudatos polgári attitűd megnyilvánulásaként is értelmezhető. Nem csak sodródtak, hanem amennyire saját szintjükön tudtak, igyekeztek tevőlegesen is részt venni a sorsuk alakításában. Az elnökválasztások – és eleve a belpolitika aktív követése – ennek egy megnyilvánulásaként értelmezhetők. Vállalkozóként ez szinte létfontosságú lehetett. Az amerikai elnökökről általában pozitív megjegyzések olvashatóak. Hoover, Rooseveltt, Truman, Eisenhower is megjelenik a levelezésben.

Az 1920-as években kelt néhány levél alapján világos, hogy Victor Jr kifejezetten szerette Herbert Hoovert, egyszer majdnem találkozott is vele. Az elnök iránti nagyrabecsülését konkrétan ki is mondta egyik levelében az öccsének: „Nem tudom, hogy Hooverita vagy-e, mint én magam.”⁶³⁷ Ahogyan az Robert Z egyik, apjának írt üzenetéből kiderül, Victor Jr részt vett Hoover elnöki beiktatási ceremóniáján is. „Küldtem telegramot Victornak, válaszban meghívott, hogy menjek le Washingtonba a beiktatásra.”⁶³⁸ Victor Jr szinte rajongással teli sorokban számolt be Hoover rádióbeszédéről: „Mama és én hallottuk Pres. Hoover köszönőbeszédét a rádióban és ahol alaposan kifejező volt. Mama most biztos, hogy rá fog szavazni. Mások, akik itt voltak látogatni azóta, mind úgy néz ki, hasonlóan gondolják. Kétségtelen, hogy olvastad a beszédet, de hogy tényleg értékelni lehessen, hallgatni kellett az előadásmódot is. Nagy ütőerővel volt előadva, és a hang is vibráló őszinte volt, és érzéssel teli. Úgy rabul ejthette az embert, hogy olyan volt, mint egy nagy szimfonikus zenekar, ami előad egy megindító szerzeményt.”⁶³⁹

Ahogyan a 3.4-es fejezetből is kiviláglott, az 1930-as évek második felében Franklin D. Rooseveltt elnököt támogatta a család mindegyik tagja. Feltételezhető, hogy általánosságban nem volt a családtagok között politikai alapú vita, jellemzően ugyanazt az elnököt

---

⁶³⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1959. február 25.

⁶³⁷ HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1928. május 13.

⁶³⁸ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1929. március 4.

⁶³⁹ HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1932. augusztus 14.

támogatták, egy politikai oldalt képviseltek. A levelezésből nem derül ki, hogy pártszimpátia alapján választottak volna, ill. hogy elkötelezett hívei lettek volna bármelyik politikai oldalnak. Valószínűbb, hogy az adott politikus által képviselt eszmék lehettek fontosabbak, illetve az Amerika érdekében végzett munka és persze az adott elnök személyisége is szerepet játszott. A republikánus Hoovert és később Eisenhowert is ugyanúgy nagyra tartották („Te is örülsz, hogy Eisenhowert újraválasztották? Mi teljes mértékben.”⁶⁴⁰), mint a demokrata Rooseveltet. Abraham Lincolnról is rendkívül jó véleménnyel voltak, Victor Sr idéz is tőle egyik levelében, Robert Z pedig a valaha volt legjobb elnöknek tartotta.⁶⁴¹

Az mindenképp egyértelműnek tűnik, hogy az USA és a Szovjetunió között kialakult helyzet bizonyosan sok fejtörést okozott Victor Sr-nak. A hidegháború idején Victornak határozott elképzelése volt arról, hogy hogyan lehetne visszaszorítani a Szovjetuniót. Ennek keresztülvitelére Harry Trumant nem tartotta a legalkalmasabb személynek: „a nemes Elnökünk biztos, hogy nem Richelieu a nemzetközi szinten”. Ugyanakkor nemesnek nevezi, ez lehet szó szerint veendő, de az irónia hangjának is értelmezhető. Úgy tartotta, hogy a szovjet Kommunista Párt Politikai Bizottsága jóval kompetensebb, mint az amerikai vezetés. „A Politikai osztály 13 embere talán a legalkalmasabb csoport, amit a Szovjetek össze tudnak szedni, és a legkevesebb, ami kell nekünk, az hogy legyen egy hasonló döntéshozó csoportunk nekünk is, ami képviseli a 2 pártot, plusz az ipart, plusz a munkásokat, plusz a mezőgazdaságot, plusz a haderőt. A felelősség túl hatalmas még egy olyan formátumú embernek is, mint Winston Churchill és biztos, hogy a Kongresszus túl leterhelt Fórum ahhoz, hogy gyors döntéseket hozzon. A Nemzet egész Életmódja forog kockán. Akár nyerünk, akár veszítünk, szeretném látni az Irányelveket lefektetve – ismétlem – egy olyan csoport által, amely legalább is egyenlő képességű a Politikai osztállyal.”⁶⁴² Ilyen jellegű kiforrott politikai vélemény korábban sehol nem jelent meg a levelezésben. Feltételezhetően azért is érdekelte mélyen a szovjet kérdés, mert magyarországi rokonai révén ő maga személyesen is érintett volt benne. Korábban egyik történelmi szituáció kapcsán sem fejtett ki leveleiben ilyen jellegű részletes véleményt. Azt mindenesetre megjegyezte, hogy a Szovjetuniót ennek ellenére is le lehet győzni. „Veszíteni fognak, de nekünk még nagyobb veszteségekkel fog járni, ha most támadnak. Mégis (ezt szilárdan hiszem), mi eltöröljük őket.”⁶⁴³ Ez utóbbi megjegyzésével megerősítette, hogy bízott Amerika erejében.

---

⁶⁴⁰ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1956. november 9.

⁶⁴¹ Gondos, Recollections, 8.

⁶⁴² HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1951. április 27.

⁶⁴³ Uo.

Részösszegzés

A levelezések vizsgálata alapján kirajzolódik a családtagok közötti belső viszonyrendszer, az ó- és újhazához való viszony, Victor Sr központi szerepe pedig jól körvonalazható a családjában és szélesebb rokonságában is. Victor Sr több szerepben is helyt állt hosszú és produktív életútja során. A kezdetekben felelőtlennek nevezhető apaszerepe hamarosan (Chicago hatására) megváltozott, a Mórral folytatott levelezés alapján sejthető felelőtlen, családjáról kevésbé gondoskodó apa helyett egy felelős, sikeres „felnőtt” családfő tért haza Magyarországra, majd innentől olyan apaként jelenik meg, akire számíthatott a család, később pedig – sikeres vállalkozóként – majd a teljes rokonság is.

A saját erejéből sikeressé váló, majd a nála kevésbé szerencséseket folyamatosan segítő amerikai self-made man képét rajzolja ki Victor Sr alakja. Számára ez az út a sikerhez és a létbiztonsághoz, ezért mindenkit magához hasonló vállalkozóvá akart tenni. Fiainál is az önállósodást szorgalmazta az alkalmazotti státusz helyett, majd miután mindkettő számára véglegesen kialakult a saját útja, Endre Zongorral is megkísérelte, hogy „megcsinálja” (az angol „make” szó használatát átvéve), még jelentős anyagi befektetések árán is. Ez is kudarcot vallott viszont, hiszen Zongor nem volt vállalkozó alkat, nem volt érzéke az üzlethez. Victor Sr azonban nem próbálta saját attitűdjét senkire sem ráerőszakolni, amikor szembesült a kudarcral, elfogadta, hogy más utat választanak.

A levelekben markánsan megjelenik a tágabb család segítésének fontossága, ami később, 1956 után már a magyarság segítésévé szélesedik. Az amerikai magyarokat illetően viszont sokáig a távolságtartás, a második világháború után viszont a velük való egyre szorosabb együttműködés jellemzi a Gondos családot. Mindemellett az is jól látszik, hogy a világ eseményeire odafigyelő, a modern időkkel állandóan lépést tartó emberekről beszélhetünk. Ennek ellenére számos esemény említhető, amik nem jelennek meg a levelezésben: ilyen például Trianon vagy éppen a holokauszt témája. Figyelembe kell viszont vennünk, hogy szereplőink szubjektumok, hétköznapi emberek: nem feltétlenül kérhető számon rajtuk, hogy miért nem írnak valamiről. Lehetséges, hogy valamiről csak szóban beszélgettek, ahogyan az is könnyen elképzelhető, hogy írtak az adott témáról, de ezek a levelek nem maradtak fenn.

4.4. Nyelvészeti szempontú elemzés

A magyar bevándorlókkal kapcsolatban – mint ahogyan a következő oldalakon is látni fogjuk – még az első világháború előtt kialakult az az általános kép, hogy nem áll szándékukban megtanulni angolul.⁶⁴⁴ Ennek annyi valós alapja volt, hogy igen kevesen voltak közöttük, akiknek sikerült megfelelő szinten elsajátítaniuk a nyelvet, és az írni-olvasni tudók között sem fordult elő gyakran, hogy a fogadó ország nyelvén kommunikáltak volna egymás között vagy rokonságukon belül. Ennek oka Albert Tezla szerint egyrészt az volt, hogy nagy volt közöttük a hazatérési hajlandóság, másrészt pedig az, hogy szinte mindent el tudtak intézni magyar nyelven a saját közösségükön belül.⁶⁴⁵ A nyelv mint identitás- és kultúraőrző eszköz népszerű kutatási témának számít a nyelvtudomány területén. Ritkább viszont az, hogy ennek történeti kontextusát vizsgálják, hiszen az alapvető vizsgálati módszer az aktív nyelvhasználat megfigyelése – ami már nem élő alanyok esetében némileg problematikus lenne. A bevándorlással és az asszimilációval kapcsolatos történeti kutatások Magyarországon amiatt is ritkán terjednek ki nyelvészeti vizsgálatokra, hogy az elvándoroltak (különösen az „Új bevándorlás” idején) ritkán hagytak hátra jelentősebb mennyiségű idegen nyelvű kéziratot.

A Gondos család után fennmaradt ego-dokumentumok viszont zömmel angol nyelven íródtak. Emiatt korlátozottan ugyan, de mégis alkalmasak arra, hogy nyelvészeti szempontból is elemzés alá vegyük őket. A Gondos-hagyatékából a nyelvhasználat tanulmányozására egyértelműen a családtagok több száz darabos, angol nyelvű személyes levelezései a legkézenfekvőbb források. A téma azért is igen fontos lehet, mert a nyelvhasználat „ablak az identitásra”⁶⁴⁶, azaz a nyelv mindennapi használatának részletei bepillantást engednek az egyén (esetünkben nemzeti) identitásába. Ennek a fejezetnek nem célja az amerikai magyar szépirodalom vizsgálata, ahogy szociolingvisztikai kutatásra sincs lehetőség. Mindössze néhány olyan elemet villantok fel, amelyek a szöveges források alapján megállapíthatóak, ill. kikövetkeztethetőek. A levelek nyelvi elemzése során alapvetően a szintaktika és a stílus vizsgálata lehetséges, emellett az időnként előforduló kódváltások gyakorisága képezi a megfigyelés tárgyát. Érdekes kérdés, hogy az első generációs kivándorlók, Victor Sr és Irene egymás közötti kommunikációjában hogyan és mikor szorul vissza a magyar mint domináns nyelv.

---

⁶⁴⁴ Tezla 1987 I: 307.

⁶⁴⁵ Uo. 328.

⁶⁴⁶ Shizhou Yang–Yinyin Peng: „I Am Like a Lost Child”: L2 Writers’ Linguistic Metaphors as a Window Into Their Writer Identity. *Front Psychol.* 2021.
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.648667/full>

A bevándorlók nyelvhasználati jellemzőinek kutatása régóta sok szakembert foglalkoztat. Joshua A. Fishman 1966-ban átfogó művet adott közre az amerikai magyarok nyelvmegtartásáról, ami talán még ma is alapvető szociolingvisztikai munkának számít.⁶⁴⁷ A bevándorlók számos beilleszkedési problémával szembesültek a befogadó országban, melyek egyike – talán legfontosabbika – a nyelv elsajátításához kapcsolódott. Az amerikai társadalomhoz idomulás nyelvi nehézségeivel már szintén többen foglalkoztak, Wass 1980-as és Cseh 1975-ös munkájában humoros formában közelített a kérdéshez, Tezla és Fejős⁶⁴⁸ viszont már tudományos, főként néprajzi jelleggel szóltak a problémáról könyveik, tanulmányaik vonatkozó fejezeteiben.

Meghatározó jelentőségű kutatásokra került sor több közösségben is. Indiana államban az 1960-as években, az 1970-es évek végén és 1993-ban, Michiganben 1987-ben, Pennsylvániában 1993-ban, New Jerseyben pedig 1994-ben végeztek szociolingvisztikai terepmunkát a szakemberek.⁶⁴⁹ A magyar nyelv Egyesült Államokbeli használatáról pedig 2005-ben Fenyvesi Anna összegezte a meglévő ismereteket.⁶⁵⁰ Ezek a kutatások azonban zömmel elsősorban a magyar nyelv megtartására helyezték a hangsúlyt, nem pedig az angol elsajátítására, hiszen az idegen környezetben éppen az anyanyelv megőrzése tűnt fontosabb kérdésnek. Ez a fejezet viszont a Gondos szülők nyelvváltását igyekszik megfigyelni. Fenyvesi megállapítja, hogy az európai eredetű bevándorlók esetében általában három generáció alatt teljesedik ki a nyelvváltás, ami viszont arra vonatkozik, hogy teljes mértékben kiiktatódik az eredeti anyanyelv használata. Ez szintén nem vizsgálható a Gondos család esetében, mivel egyik fiúnak sem születtek gyermekei.

Bartha Csilla megállapította, hogy az „öreg amerikások” esetében az angol nyelv mélyebb elsajátítása nem volt általános, mivel az ideiglenesség tudatában kerültek a kommunikációt azokkal, akik nem beszéltek magyarul. A munkahelyeken (gyárak, bányák stb.) is nagyobb gyakorisággal használták a magyar nyelvet, ha más kelet-európai munkatársakkal próbáltak érintkezni. Miután közösségeik megszilárdultak, a magyar nyelv használatának intézményes keretei (iskola, templom, sajtó stb.) is kiépültek, így gyakorlatilag teljes életet tudtak élni az angol nyelv használata nélkül is.⁶⁵¹ Ez a jelenség azonban nem vonatkoztatható Victor

---

⁶⁴⁷ Joshua A. Fishman: *Hungarian Language Maintenance in the United States*. Indiana University Press. 1966.

⁶⁴⁸ Fejős Zoltán: Magyarok az Egyesült Államokban az 1980-as években (Demográfiai, társadalmi adatok, fogalmi problémák). In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Bp. 1988. 177–216.

⁶⁴⁹ Bartha Csilla: Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcsera amerikai magyar közösségekben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai, Bp. 2002. 115.

⁶⁵⁰ Anna Fenyvesi: Hungarian in the United States. In: Anna Fenyvesi (ed.): *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies in Hungarian as a Minority Language*. Benjamins, Amsterdam. 2005. 265–318.

⁶⁵¹ Bartha 2002: 122.

Gondos Sr-ra és családjára, hiszen több nyelvet beszélő értelmiségiek voltak, akik alapvetően az állandó letelepedés és a társadalomba való beágyazódás (integrálódás) szándékával érkeztek az országba. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy az említett szociolingvisztikai szakirodalomban is terepmunkára és a vizsgálat alanyaival készített személyes interjúkra alapozott kutatások eredményei találhatóak. A jelen kutatás esetében azonban pusztán fennmaradt ego-dokumentumok tartalmára hagyatkozhat az elemzés, ami behatárolja annak lehetőségeit.

A nyelvtanulás és beilleszkedés, ill. az akkulturáció problémái, amelyek az 1920 előtti hullám bevándorló magyarjai körében általánosak voltak, már jóval kisebb mértékben érint(h)ették a művelt, középosztálybeli amerikusokat, ahogyan a DP-k és az 1956-os menekült mérnökök esetében is láthattuk pl. Frank Tibor és Rapali Vivien már idézett munkáiban. Az 1956 utáni menekülthullámban érkezett magyarok körében ráadásul igen erős volt a nemzeti identitás érzése, ezért ők jellemzően ragaszkodtak ahhoz, hogy családi körben mindig a magyar nyelvet használják, gyakran még azután is, hogy gyerekeik már iskolába jártak, tehát az angol nyelv már természetesebbnek hatott számukra.⁶⁵² Ez a hazafias jelenség azonban az „Új bevándorlás” korszakában még nem volt jellemző.

A bevándorlók gyermekeinek nyelvi asszimilációja ugyancsak széles körben tanulmányozott szociolingvisztikai téma. A kutatások alapján kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy ugyan a gyerekek többféle angol nyelvnek vannak kitéve az Egyesült Államokban – az egyik pl. az iskolában és a tömegmédiában használt sztenderd amerikai angol, a másik a szülei által otthon, az anyanyelvvel kevert angol-változat –, ám egyik ilyen forrás sem közelíti meg fontosságában a kortársaik által használt angolt. Egy 1970-es években végzett kutatás pl. azt mutatta ki, hogy Puerto Ricóból New York Harlem negyedébe költözött gyerekek elsősorban a harlemi feketékre jellemző beszédmintákat vették át, mert többnyire helyi fekete közösségekhez tartozó gyerekekkel játszottak együtt.⁶⁵³

A Gondos fiúk viszont 1911-es kiköltözésükkor még nem álltak készen az iskolára. Ahogy Victor Sr arról apját informálta, a gyerekek már 1908-ban, Chicagói kiküldetése idején folyékonyan beszéltek angolul.⁶⁵⁴ Magyarországra való visszaköltözésük idején

---

⁶⁵² Katalin Pintz: Hungarian Heritage Maintenance in the USA: New Brunswick, N. J. as a Magyar Ethnic Island. *Hungarian Studies Review* 38 (2011/1-2). 86. Az 1956-os menekültek Magyarországhoz fűződő érzelmeiről bővebben: Bögre Zsuzsanna: 56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései. *Tér és Társadalom* 32 (2018/2). 77–92.

⁶⁵³ Walt Wolfram: Linguistic Assimilation in the Children of Immigrants. *The Linguistic Reporter* 14. Nr. 1. (1972 február). 1.

⁶⁵⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. szeptember 30.

viszont sokat felejtettek, ahogyan ez kiderült Victor Sr egy másik, szintén apjának írott leveléből: „Mikor visszajöttünk Amerikába, a gyermekek ugyszólván semmitsem tudtak angolul, s szükséges volt, hogy itthon is taníttassam őket, hogy az iskolában lépést tartsanak a többivel.”⁶⁵⁵ Victor Jr és Robert Z tehát mindketten magánórákra szorultak angolból. Ősszel azonban megkezdték az általános iskolát immár az amerikai iskolarendszerben. Feltehetően legkésőbb 1913-ra (azaz 11 és 8 éves korukra) már készség szinten beszélhették az angol nyelvet (annak is a New Yorkban használt változatát, tekintve, hogy legalább 1915-ig a városban éltek). Ahogyan a levelezésből kiderül, 1913-ban Robert Z-nek már jobban ment az angol, mint a magyar: „...Zolika a magyar olvasásban nem oly gyakorlott, mint az angol nyelvű olvasásban, s ezért a k. atyánk keze írását nehezebben olvassa, mint mi többiek...”⁶⁵⁶

A bevándorlók gyerekeinek nyelvhasználati szokásait ismerve szilárd alappal feltételezhető,⁶⁵⁷ hogy valahol 1913–1915 környékén a két kisfiú egymás közötti kommunikációra már mindenképpen az angol nyelvet használta, azaz nyelvhasználatukban hamar az angol válhatott a domináns nyelvvé. Ezt alátámasztja Robert Z memoárja is, amelyben arról is szó esik, hogy ír, német és svájci családok éltek körülöttük New Yorkban, legtöbbet pedig a fölöttük lakó ír gyerekekkel játszottak együtt. A közös játékok során voltak még angol és olasz gyerekek is, akikkel kapcsolatban a nézeteltérések során használt sértő megnevezéseket (wop, kraut stb.) is megemlíti. Ezeket a szavakat gyerekként képes volt értelmezni, sőt, emlékei szerint ő maga is gyakran vett részt összetűzésekben, így arra lehet következtetni, hogy a Gondos kisfiúk már megfelelő nyelvi szinten voltak, hogy ilyen konfliktusokban vegyenek részt kortársaikkal.⁶⁵⁸

Szüleik esetében viszont nincs ok arra, hogy ugyanerre a következtetésre lehessen jutni. A két fiú az USA-ban szocializálódott, számukra az angol anyanyelv. Így az ő levelezésük nem kíván közelebbi vizsgálódást. Szüleik viszont első generációsokként jó alapot szolgáltatnak erre. Fenyvesi Anna szerint olyan családok, amelyek kifejezetten szeretnének asszimilálódni, nem csak gyermekeikkel, hanem egymással való kommunikációjukban is a befogadó társadalom nyelvét fogják használni, gyakran ezt olyan szükségszerűségekkel magyarázva saját maguk számára, mint a könnyebb boldogulás, a karrierépítés.⁶⁵⁹ Victor Sr

---

⁶⁵⁵ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. december 1.

⁶⁵⁶ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1913. március 29.

⁶⁵⁷ Ennek jellemzésére: Bernard Spolsky: *Second-Language Learning*. In: Joshua A. Friedman (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. OUP, New York. 1999. 183.

⁶⁵⁸ Gondos, *Recollections*, 28.

⁶⁵⁹ Fenyvesi 2005.

és Irene ebbe a csoportba sorolható. Levelezésükben rendkívül pontosan lekövethető, hogy az 1910-es években még végig magyarul írtak egymásnak (a gyerekek viszont nem meglepő módon angolul írtak hozzá pár sort e levelekhez, például az épp börtönben lévő édesapjuknak még 1915-ben).

A nyelvi átmenettel kapcsolatban a legalkalmasabb – későbbi minták sajnálatos hiánya miatt – ez a 1915–1916-os, vagyis a börtönidőszak alatt keletkezett levelezés Victor és Irene között, ami ugyan még magyar nyelven történt, de érdemes megfigyelni, ahogy az angol szavak beszivárognak a szövegekbe. Ebben a kb. egy évre kiterjedő, 32 levélnyi magyar szövegmintában olyan angol kifejezéseket fedezhetünk fel, mint pl. *candy, well, spirit, trouble, dresser, bail, chance, Thanksgiving, bond, special delivery, security, parol (sic!), job, pass, warden, piece work, cheerful, poll, Parole Commission, last but not least, day work, attorney, subway, check, suburban cottage, size, two piece suit, apartments, ready for estimate*. A listából úgy tűnik, hogy alapvetően két típusa volt a beszivárgó angol szavaknak: a mindennapi életben, hétköznapiakban gyakran használtak, ill. a speciális, jogi témakörhöz kapcsolódóak (*warden, attorney, Parole Commission*).

Emellett az is megfigyelhető, hogy esetenként az angol szavakat magyar ragozással látták el: *storban (sic!), contractor-nál, commissionerek, townok, detail-rajzok, designoltam, draughtsman-unk*. Ez utóbbi arra is következtetni enged, hogy bizonyos angol szavakat szóban nem az angol kiejtésnek megfelelően használhattak, hiszen a *draughtsman+unk* a magyar kiejtés szerint társított toldalék, angol kiejtés szerint a *draughtsman+ünk* lenne helyes. A felsorolt kódváltások már jelzik, hogy Victor és Irene elindult a kétnyelvűvé válás felé, de a bázisnyelv itt még a magyar volt. Tehát ekkor még bizonyosan nem valósult meg a magyar nyelv funkcionális visszaszorulása egymás közötti kommunikációjukban. Viszont talán említésre érdemes, hogy egyik ekkor keletkezett levelében Irene megdicsérte Victor Sr-t (az általa szerkesztett börtönújság egyik számát olvasva), hogy milyen sokat fejlődött az angol íráskészsége.

Az 1920-as évektől kezdődően már egyértelműen az látható, hogy a szülők is angolul leveleztek egymással, azaz a magyar nyelv visszaszorult, és leveleikben az angol vált domináns nyelvvé. A Victor Sr és Irene közötti angol nyelvű levelezés meglétéről 1919. április 3-ról származik az első forrás. Innentől kezdve (a kódváltásokat leszámítva) kizárólag angolul kommunikáltak egymással, ez azonban nem nyomta rá bélyegét magyar nyelvhasználatukra. Victor Sr pl. még az 1950-es években is jól ír magyarul, ami egyik Zongor Endrének írt leveléből látható. Ebben is megjelennek ugyan kódváltások: *furniture, van driver, livingroom (sic!) stb*, de kiváló magyarsággal, hibátlan nyelvtannal fogalmazta

meg mondandóját.⁶⁶⁰ A magyar nyelv megőrzését segítette, hogy ugyan hivatali és minden egyéb ügyben, valamint leveleik alapján feltételezhetően egymás között is az angol nyelvet használták, de az írott magyar nyelv gyakorlására is rendszeresen nyílt lehetőségük. A magyarországi rokonokkal – bár kevés forrás maradt meg ezek közül – mindenképp magyarul zajlott az információáramlás, ill. tudható, hogy időnként magyar filmeket néztek és rádiót is hallgattak. (Egyetlen kirívó eset található 1937-ben, amikor Victor Sr egyik nővérének angolul írt levelet Magyarországra. Ennek oka eddig ismeretlen.) A levelezés tanúsága szerint az mindenképpen kijelenthető, hogy a teljes család nyelvi akkulturációja legkésőbb az 1910-es évek végére teljes mértékben végbe ment, viszont a magyar nyelvvel is folyamatos kapcsolatban maradtak.

Érdekes megfigyelni továbbá, hogy az 1920-as évektől a kódváltások iránya megfordult: gyakran keverték magyar szavakat az angol mondatokba amikor szokatlan, ritkább kifejezéseket kellett használniuk, még akár 25–30 évnyi amerikai élet után is. Példaként említhetőek erre az olyan mondatok, mint a „...who was a gyógypedagógiai igazgató”,⁶⁶¹ vagy a „Vietnemes dragonos ezred”.⁶⁶² Magyarországra tett látogatása idején Irene férjének írt leveleiben az otthoni rokonoktól bizonyos kifejezéseket szintén nem angolra fordítva, hanem szó szerint, eredeti nyelven idézett. Jó példák erre a következők: „jaj de fess”, „oh be csinos”, „de drága és milyen édes”, amelyekkel a rokonok a gyógykezelésen részt vevő Victor Jr-t és a magukkal vitt családi fényképeket illették.⁶⁶³

Máskor a Magyarországgal kapcsolatos hevesebb érzelmi megnyilvánulások esetén találkozhatunk még ilyen beékelődésekkel, pl. a *Hotel Imperial* című film megtekintésekor váltott üzenetekben. A „Huszárhadnagy” szó használata vagy az érzelemmel töltött „Konyek szoknek a szemembe, amig ezt a levelet irom, - olyan edes, olyan bus” mondat jelzi, hogy ebben az esetben nem praktikus, hanem szentimentális háttérű kódváltás történt.⁶⁶⁴ Időnként magyar versrészletek, népdalok idéződnek fel egy-egy levélben. Például: „Tele van a város akácza virággal”⁶⁶⁵ vagy „Rózsa bokorban jöttem a világra”⁶⁶⁶ Az eddigi példákban felsorolt esetekben az figyelhető meg, hogy tulajdonképpen eredeti anyanyelvükből kölcsönöztek szavakat és mondatokat az ekkor már bázisnyelvként használt angol nyelvbe.

---

⁶⁶⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele Endre Zongornak, 1954. augusztus 4.

⁶⁶¹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. október 20.

⁶⁶² HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1937. szeptember 17.

⁶⁶³ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. január 26.

⁶⁶⁴ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. február 6.

⁶⁶⁵ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1952. április 4.

⁶⁶⁶ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1954. január 21.

Fiaikhoz természetesen szintén minden levelükben angolul szóltak, ezért megkockáztatható a feltételezés, hogy szóban is dominánsan angolul beszélgethettek egymással, vélhetően magyar szavakkal, kifejezésekkel kiegészítve. A forrásanyagban fennmaradt hangfelvételen, amelyben Robert Z szüleinek üzent, szintén angol beszédet hallhatunk. Érdekes azt is megjegyezni, hogy Victor Sr minden esetben angolul gépelte a leveleit, de néha magyarul írt rájuk kézzel pár szót.⁶⁶⁷ Arra is akad példa, hogy az amerikai szlenggel próbálkozott. „Slang cometh easy-like, dont it now, Bobby?”⁶⁶⁸ Ez jelzi, hogy otthonosan mozgott az angol nyelv használatában. Viszont annak ellenére, hogy biztos kézzel használta az angolt, időnként bizonytalanságok is mutatkoztak. Egy 1953-ban írt levelében pl. Robert fiánál érdeklődött afelől, hogy mi a *cord* szó helyesírása: „így kell írni, hogy »cord«, vagy »chord«, vagy mindegy?” (Is ”cord” spelled ”cord” or ”chord”, or either way?)⁶⁶⁹

Igen érdekes a levelezés nyelvi megfigyelései között, hogy Irene volt az, aki a leginkább kifinomult stílusban, nagyon széles szókinccsel dolgozva írt. Róla is megemlítette Victor Sr 1908-ban, hogy nagyon jól beszél angolul.⁶⁷⁰ Választékos, fennkölt stílusának és látszólag bővebb szókinccsének magyarázata homályba vész. Mindössze feltételezésekbe lehet bocsátkozni, aminek alapján az képzelhető el, hogy a széles műveltséggel rendelkező, kifinomult asszony vélhetően sokat olvasott a gyakori otthon, egyedül töltött napok-hetek alatt. Bizonyára számos angol és amerikai klasszikust olvashatott el, ami magyarázat lehet a leveleiben elő-előforduló anglicizmusokra és regionális szavakra is (pl. a *wee* szó használata a *little/small* helyett). A teljesség igénye nélkül néhány példa a kimondottan választékosnak számító kifejezésekre: *sumptuous repast* (pazar lakoma), *hospitable abode* (otthonos lakóhely), *demise* (emberre: elhalálozás), *whereby* (amivel/amitől) stb.

Viszont éppen emiatt óriási a kontraszt Irene levelezésében, hogy rendszeresen elkövet olyan tipikus helyesírási hibákat, amelyek a kezdő nyelvtanulókra, illetve az alacsony iskolázottságú anyanyelvi beszélőkre jellemzőek. Igen gyakran összekever hasonló írásmódú kifejezéseket, mint pl.: *lose – loose, your – you’re, then – than, terrific – terrible, sea – see, faith – fate, bowel – bowl* stb. Emellett számos helyesírási és nyelvtani (spelling és grammar) tévesztéssel is találkozhatunk a levelei olvasása közben. Néhány jellemző példa erre a teljesség igénye nélkül (zárójelben a helyes): *strait (straight), slepped (slept), dam it*

---

⁶⁶⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1925. augusztus 1.

⁶⁶⁸ „A szleng laza módon jövend (nekem), nem-e tán, Bobby?” Érdekes kombináció a már az 1920-as években is régiesnek számító „cometh” és a nem igényes köznyelvi „dont it now” használata egy mondatban.

⁶⁶⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1953. november 11.

⁶⁷⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1908. szeptember 30.

(*damn it*), *hale and hearty* (*hail and hearty*), *botheres* (*bothers*), *paysant* (*peasant*), *everage* (*average*), *unic* (*unique*), *where* (*were*), *flys* (*flies*), *luckilly* (*luckily*), *refugee's* (*refugees*), „*The Sun is bakeing*” (*baking*)⁶⁷¹, *wellfare* (*welfare*) stb. Ezek igen éles kontrasztot mutatnak az általában fennkölt stílussal és az általa használt választékos nyelvezettel.

Hozzá tartozik még szülők levelezésének jellemzéséhez Irene német származásának, neveltetésének hatása is. A német családi háttérből következően helyenként német kifejezések is megjelennek nála az angol szövegben, szintén kódváltás jelleggel, mint pl. *lauf pass*, *Hof*, *danke*. Bizonyos helyzetekben viszont éppen Victor Sr volt az, akinek – látható indok nélkül – német közmondások, szólások kerültek a szövegébe. Erre magyarázat lehet az, hogy bizonyos érzelmi szituációkban úgy találhatta, hogy jobban tud hatni feleségére, ha németül fogalmazza meg megnyugtatónak szánt üzeneteit. Sokszor ezek egyébként ismert irodalmi sorok többé-kevésbé pontos felidézései voltak, pl. „*Die goldene Tagen von Aranjuez sind bald vorbei*”,⁶⁷² vagy német közmondások, pl. „*Komm Nacht, Kommt Rat*”.⁶⁷³ Máskor csak egy-egy jelentősnek szánt mondatot írt le németül, pl. „*Ich kann nicht anders*” (nem tehetek róla), vagy „*Schlaf' wohl, Liebchen und hab' susses Traeume*” (aludj jól kedvesem és álmodj szépeket). Victor Sr német nyelvtudásáról árulkodik, hogy 1930-ban, amikor Robert Z egy európai üzleti körútra utazott, apját kérte fel, hogy tartson vele és tolmácsoljon neki, mert – ahogy írta – bár kicsit ő is beszél a nyelvet, de Victor Sr. az, aki tárgyalóképes németül.

Érdekes adalék még a német nyelvi hatással kapcsolatban, hogy Irene egyik levelében „*Fatherland*”-nek nevezi Magyarországot – ez a németes gondolkodásra utal: a német *Vaterland* angolosítása. Ez az angolra nem jellemző, hiszen a magyarhoz hasonlóan az angol nyelv is nőneműként hivatkozik a szülőhazára, tehát Irene ebben a helyzetben a *Motherland* helyett választotta a *Fatherland* használatát: „*Nem tudom elmondani neked, hogy mennyire értékelem – és Pater is – az érdeklődésedet a mi öreg apaországunk iránt.*”⁶⁷⁴

Bár a két fiú, lévén fő nyelvük az angol, nem témája e fejezetnek, mégis érdemes pár sorban szólni Victor Jr és Robert Z magyar nyelvtudásáról. Természetesen egészen biztos,

---

⁶⁷¹ A „*The Sun is baking*” összetétel első látásra „*hunglish*”-nak, a „*süt a nap*” magyar idióma szó szerinti fordításának tűnt. A kutatás során viszont hasonló kifejezést találtam a *Cambridge Dictionary*-ben: „*baking hot sun*”. Ez alapján úgy tűnik, hogy az angolban is működik a „*bake*” és a „*Sun*” fogalmak társítása, így nem jelenthettem ki teljes bizonyossággal, hogy Irene itt magyarosan gondolkodik, hiszen a kifejezést akár az USA-ban is hallhatta így. A kifejezést emiatt csak az elírás (*bakeing*) miatt vettem be az elemzésbe.

⁶⁷² Ez a *Don Carlos* című operából vett idézet így szól helyesen németül: „*Die schönen Tage in Aranjuez sind nun zu Ende*”

⁶⁷³ Helyesen: „*Komm Zeit, komm Rat*”, jelentése: az idő a legjobb tanácsadó.

⁶⁷⁴ „*I can't tell you how I – and Pater too – appreciate your interest in our old fatherland.*” HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, Irene 1957. március 21. Kiemelés tőlem – R. E.

hogy nem felejtettek el magyarul sem, hiszen rendszeresen jártak Magyarországra a rokonokat meglátogatni, ill. időnként ők is kaptak Magyarországról leveleket, amelyek mindegyike magyar nyelvű volt. Sőt, néha még édesanyjuktól is kaptak születésnap i üdvözlő kártyákat magyarul. Itt ismét megemlítendő, hogy amikor Robert Z 1977–1978 között megírta memoárját, gyenge látása miatt felolvastatta magának a magyar nyelvű leveleket – tehát öreg korában is jól értett magyarul. (Hiszen 1956 után tevékeny résztvevője volt az amerikai magyar szervezetek munkájának.) A forrásanyagban 1947-ből található az első általa magyarul írt levél. Szüleik halála után a fivérek tovább vitték az állandó kapcsolattartást a magyar rokonokkal, vagyis az 1960-as és 1970-es években már számos magyarul írt levél található a hagyatékban, főként Victor Jr. tollából. A két idősödő amerikai fivér magyar íráskészségének illusztrálására szolgál a következő két kép, amelyek egy-egy levélrészletet ábrázolnak, az elsőt Victor Jr-tól, a másodikat Robert Z-től.

Drága Duci Öcsém:

Mi hamar mult az év! Megint küldünk, Dorothy és én, Karácsonyi üdvözlőket neked és feleségnek. Karácsonyra ma küldtem neked egy tíz dolláros IKKA utalványt. Remélem hogy jó időbe megkapod.

Még mindig dolgozom az én két könyvemem. De legalább az egyik, a kisebb, most már a nyomdába van. Levéltári épületekről szol. Remélem hogy már Február táján kiadják. A másik, a nagyobb, most már 600 oldalt írogépeztem. Remélem hogy már Május táján be tudom fejezni.

12. kép: Victor Jr magyar nyelven írt levelének részlete

Kedves Hennike:

Alig olvastam el szep leveledet mikor nyomban jot, legipostaval, Rudi levele amelyben ertesittet hogy kis leany szullettet. Igy csak nagyon rovid ideig elveszhetem a ~~keresztapasagot~~ keresztapasagot, melyet szivesen elvállaltam volna. Hala Istenek szerencsesen megerkezett a kis bebi es most biztos buszke es boldog szulok vagytok.

a

Majd jo idoben remelunk kapni fenykepeket csecsemorol es szinten Kamilla ket kis ikreirrol. Az lehet csak a bajos latvany mikor a ket Hermann leany a három kis gyermekeit osszehozzak - bar csak lathatna szentelt apad is ezt az orvendteljes kepet.

13. kép: Robert Z magyar nyelven írt levelének részlete

A családi levelezés nyelvi szempontú vizsgálata alapján mindenképpen leszögezhető, hogy a befogadó társadalommal szemben fennálló kommunikációs konfliktus, ami kortársaik jelentős részét jellemezte, a Gondos család tagjainak esetében nem állt fenn. Victor Sr és Irene is magas szinten megtanult angolul, nem okozott számukra problémát a vegyülés az amerikaiakkal. Az angol nyelv legkésőbb 1920 környékén, azaz kevesebb, mint 10 év amerikai élet után domináns nyelvvé vált írásos kommunikációjukban. Ez viszonylag ritka jelenségnek számított az első generációs magyar bevándorló szülők körében. Olyan esetekben volt ez jellemző, ha az adott család kifejezetten igyekezett amerikaivá válni, azaz asszimilálódni, beolvadni a befogadó társadalomba.⁶⁷⁵ Ismerve – a levelezés alapján – Victor Sr és Irene hozzáállását az Egyesült Államokhoz, ez a nyelvváltás teljesen indokoltnak tűnik.

A család angol nyelvhasználatában semmi nyoma a „Hunglishnak”, ami az őket is Amerikába sodró nagy elvándorlási hullámban részt vett magyarok többségét jellemezte. A levelezésben sehol nem használnak Hunglish szavakat (pl. burdosház, fixolás, léber stb.), még a magyar nyelvű levelekben sem. Illetve nem érezhető a levelezésen az sem, amit Tezla úgy fogalmaz meg, hogy a kivándorlók angol beszéde a magyar gondolkodás angol nyelvű kifejezése.⁶⁷⁶

Mindketten megőrizték azonban magyar nyelvi készségeiket is, amit alkalmanként illusztrál egy-egy magyarul írt levél, ami itt-ott felbukkan a több évtized alatt. A két fiú, akik általános iskolás koruktól éltek az USA-ban, természetesen anyanyelvi szinten tudott angolul, az ő esetükben a magyar nyelv megőrzése volt kérdéses. A Gondos-hagyatékban viszont egyértelmű bizonyítékai vannak, hogy mind a ketten kitűnően tudtak magyarul, még idős korukban is.

---

⁶⁷⁵ Fenyvesi 2005.

⁶⁷⁶ Tezla 1987: 332.

5. A család történeti, asszimilációs elemzése

E fejezet célja Victor Sr és családja identitásának, amerikai asszimilációjának fontosabb kérdéseit körüljárni. Gondosék ugyan magyarok, de a források alapján mindennapi életükben e kérdés nem képez központi témát. A fejezetben tehát egy magyar bevándorló család asszimilációs szakaszainak, jeleinek elemzésére vállalkozom, választ keresve számos kérdésre. Mit hozott az Egyesült Államokban való letelepedés Victor Sr számára és családja számára? Mikor vált, mikor váltak amerikai identitásúvá? Mennyire játszott ez fontos szerepet az életükben? Mi az identitásuk alapvető jellemzője? Van-e egyáltalán ilyen jellemzője? Sorolták-e magukat valami társadalmi csoporthoz? A feltett kérdéseket több különböző asszimiláció-elméleti modell (Gordon, Mann, Hutnik stb.) keretében próbálom megválaszolni. Mindehhez az eddig vizsgált ego-dokumentumokból: Robert Z memoárjából és a családi levelezésből kigyűjthető információkat használom fel.

Amerika hatása Victor Gondos Sr mentalitására

Ennek tekintetében elsősorban annak megfigyelése a cél, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag alapján kimutatható-e a modern polgári (azon belül is az amerikai polgári) attitűd kiteljesedése Victor Gondos Sr példáján keresztül. Számára ez már alapvetően adott volt, hiszen polgári családból származott. Ennél fogva push- és pull-faktoraik tekintetében Victor Sr és családja nem sorolható az 1920 előtti magyar kivándorlás-történetben általánosnak számító, szegénység által sújtott paraszti elvándorlók kategóriájába. Habár ők is az „Új bevándorlás” hullámával az USA-ba érkezett „öreg amerikások” közé tartoztak, őket nem a megélhetésért, a túlélésért való küzdelem hajtotta. Ugyanakkor magukon viseltek olyan jellemzőket is, amelyek beilleszkednek az „Új bevándorlás” mintázataiba: a jobb lehetőségek, a személyes előrejutás perspektívái vonzották (húzták) őket az Egyesült Államokba.

Miután hivatalos kiküldetése során Victor Sr látta az amerikai ipar és gazdaság előnyeit, hamar rájött, hogy az USA sokkal kedvezőbb helyszín egy fiatal, képzett, ambiciózus mérnök számára az önállósulásra és kiteljesedésre, mint Magyarország. Számára a fő push-faktorok közé a karrier-lehetőségek szükségessége, az elvárásaihoz képest elégtelen fizetések és a technológiai fejletlenség tartozott. Emellett, saját tapasztalatai megmutatták neki, hogy az amerikai gazdasági élet előnyben részesítette az olyan embereket, akikben megvolt a vállalkozói szellem – az ilyen ember számára valóban a „lehetőségek földje” volt, ahol a maga erejéből sokra viheti az ember. Így ezeknek a push- és pull-faktoroknak a

kombinációja végül az állandó letelepedésre ösztönözte a Gondos családot választott hazájában. Ahogy Robert Z igen plasztikusan megfogalmazta memoárjában: „Apának, miután felszámolta építőipari vállalatát, csak szűkös lehetőségei adódtak Budapesten megfelelően jól fizető munkák tekintetében. Éppen ezért visszavágyott a korlátlan lehetőségek földjére, az Amerikai Egyesült Államokba.”⁶⁷⁷

Az előző fejezetekben felhasznált primer forrásokra és az ezek alapján bemutatott eseményekre támaszkodva kimondható, hogy a Gondos család, különösképpen a családfő kitűnő példája az olyan magyar bevándorlónak, aki kemény munkával tisztességes megélhetést tudott biztosítani magának és családjának, emellett sikeresen be is tudott illeszkedni az amerikai társadalomba. Victor Gondos Sr ugyanakkor különbözött a nincstelen, képzetlen, kétkezi munkából élő társadalmi rétegektől, amelyek a magyar elvándorlás döntő többségét adták. Magasan képzett, tanult, szegénynek egyáltalán nem nevezhető értelmiségi volt. Ám céljai mégis a magyar elvándorlás szélesebb képébe illeszthetőek, hiszen más társadalmi szinten ugyan, de ő is a jobb munkalehetőségeket, a magasabb elismerést, a magasabb életszínvonalat kereste Amerikában.

Karakterében az amerikai „self-made man” jellemzői fedezhetőek fel. A „self-made man” fogalma a történetírásban alapvetően a polgársággal kapcsolatban használva a tőkés vállalkozó alakjához társult. Általában alacsony sorból induló, saját erejéből magasra jutó személyt jelent, aki kitartással, szorgalommal szerzett vagyont és társadalmi pozíciót.⁶⁷⁸ Ez szorosan köthető a sorsán változtatni képes cselekvő egyén képéhez, ami szintén Victor Sr személyén képezhető le.⁶⁷⁹

Élettörténetében döntő mozzanat volt, amikor elsőként a kivándorlás mellett, majd a vállalkozás alapítása mellett döntött. Victor Sr alakja a korábbiakban rekonstruált életpályája alapján éppen egy ilyen self-made manként jeleníthető meg, hiszen sikeres életutat járt be, saját erejéből, kitartása, szorgalma és találékonysága révén tudott elérni gazdasági és társadalmi felemelkedést maga és gyermekei számára. A self-made man fogalma szorosan összekapcsolódott az úgynevezett „amerikai álommal”. Ez utóbbi fogalmat J. T. Adams alkotta 1931-ben megjelent *The Epic of America* című művében. Az átlagos amerikai telepes (és bevándorló) által megfogalmazott, lehetőségekre és az előrehaladásra vonatkozó vágyak összefoglaló nevéként határozható meg az amerikai álom.⁶⁸⁰ A Gondos család

---

⁶⁷⁷ Gondos, *Recollections*. 21.

⁶⁷⁸ Bódán 2015. 44.

⁶⁷⁹ Gyáni 2017.

⁶⁸⁰ Aaron M. Duncan: Reimagining the Self-Made Man: Myth, Risk, and the Pokerization of America. *Papers in Communication Studies*. University of Nebraska. 2014/1. 6.

felemelkedését elérő Victor Sr-t tehát minden kétséget kizáróan egy igazi, amerikai self-made manként értelmezhetjük. Sikerének titka a külső és belső tényezők együttes hatásában keresendő, melyek közül a külső tényezőket az Egyesült Államok által teremtett gazdasági és társadalmi környezet biztosította. Ez azonban saját belső tulajdonságai nélkül elégtelen lett volna, hiszen éppen azok tették alkalmassá, hogy ebben a környezetben érvényesülni tudjon.

A családtörténet mögött felsejlő modern, haladó szellemű, gyakorlati szemléletű mentalitás kifejeződését fellelhetjük a család életmódjának megannyi területén. Victor Sr maga is igazi modern szellemű ember volt, levelezéséből végig kiolvasható, hogy egész életében nyomon követte a technikai újításokat és igyekezett a kezdetektől fogva használni is azokat. A repülőgép például már a feltalálásától kezdve foglalkoztatta. Az 1909–1911-es rövid magyarországi időszakában is az Amerikában látott technológiai újításokkal szeretett volna maradandót alkotni. Amint anyagi helyzete megengedte, szinte első dolga volt beszerezni egy írógépet, leveleinek 90%-át ettől kezdve gépelve írta. Az autót, a rádiót, a légkondicionálót és sok más modern találmányt szinte azonnal használni kezdett, rendkívül nyitott volt az újdonságokra még idős korában is.

1954-ben pl. részletekbe menően számolt be fiainak az Orlandóban vásárolt házuk technikai felszereltségéről: „A ház felszerelése teljesen elektromos; egy G[eneral] E[lectric] tűzhelyet vettünk, egy Pazar G. E. hűtőszekrényt vettünk (azokkal a forgó polcokkal, amit reklámoznak a tévében is) és egy elektromos vízmelegítő is van, ami a házzal jött. Van egy Chrysler Airtemp központi fűtésrendszer telepítve csövekkel és rácsokkal, valami, amit az ember ritkán lát erre felé, bár ez nagyon nagy kényelem a télen. Olajtartály a hátsó kertben van beásva és hozzacsatlakozik a fűtőegységhez; az elosztást persze elektromos ventilátor oldja meg.”⁶⁸¹ A részletes leírás nem csak amiatt lehet érdekes, mert illusztrálja az 1950-es években egy viszonylag jómódú amerikai polgár számára elérhető lakáskörülményeket, hanem mert rámutat arra is, hogy Victor Sr minden bizonnyal kifejezetten kedvelte ezeket a technikai vívmányokat.

A sajtóban is követte az újításokat, időnként egy-egy újságkivágást is csatolt fiainak, hogy vitassák meg az adott találmány használati lehetőségeit. Még fiai szakmájában is naprakésznek mutatkozott, Robert Z-nek például egyik alkalommal olyan lapkivágást küldött, amelyben szerinte a Campbell Soup Company számára alkalmazható új eljárásokat ismertettek. A részvényt piacot napi szinten figyelte, mozgatta és felügyelte befektetéseit,

---

⁶⁸¹ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1954. május 25.

fiaival közösen rendszeresen vett részt különböző pénzügyi manőverekben. Ezen a területen is igen felkészült volt. Az élet szinte minden területén ez a pragmatikus hozzáállás jellemezte. Még a házasságot is ilyen gyakorlatias szemmel nézte: „A házasság – én drága Fiam – a te korodban és az Amerikai Életmódban nem igazán szexuális készítés, hanem egy társadalmi és gazdasági együttműködés a közös kényelem és biztonság miatt az öregkorra.”⁶⁸² – fejtette ki az akkor ötven éves Robert Z-nek álláspontját, nem mellesleg itt is hitet téve amerikaisága mellett. Másik fiának is azt írta 1953-ban, hogy még mindig nem késő családot alapítani, de ha feleségével a karrier útját választják, abban sem lát problémát.⁶⁸³

E szemléletmódnak nagy hasznát is vette, hiszen Victor Sr életútja során a felemelkedésért, önállósulásért való küzdelem és az akadályok folyamatos leküzdése egyaránt jellemezte mindennapjait. 1911-ben történt végleges kivándorlásuk után szinte folyamatosan nehézségekkel, akadályokkal és persze a történelmi vészidőkkel kellett szembenézniük. Felesége és kisebbik fia súlyos betegsége, az első világháború alatti börtönbüntetés és a folyamatos előítéletek miatt amerikai életük első időszaka kifejezetten nehéznek bizonyult. A „dübörgő” húszas években Victor Sr meglehetősen sikeres vállalkozóvá vált az építőiparban, a Gondos Company virágzott, azonban ezt ideiglenesen szétzúzta az 1929-ben kitört gazdasági világválság. A család anyagi csődbe jutott, elvesztették a házukat, amit tetézett nagyobbik fiuk súlyos, idegilenes bénulással járó betegsége. Az 1930-as évek közepétől kezdtek újra a felszínre emelkedni, amit ismét egy történelmi vészidőszak, a 2. világháború árnyékolt be. Ebben az új helyzetben ismét tarthattak a diszkriminációtól, még úgy is, hogy nem is volt tudomásuk arról, hogy az FBI nyomozást folytatott Victor Sr ellen. Mindezt követte a hidegháború és a nukleáris katasztrófától való örökös félelem. Ebben a hullámvasúthoz hasonló életútban – kemény munkával, kitartással és a rá jellemző vállalkozói attitűddel – hosszú távon sikerült családjának biztosítani egy viszonylag kényelmes életmódot.

A sikeres önálló vállalkozó képe az 1929-es és 1930-as évben csúcsosodik ki, éppen mikor a gazdasági világválság kitört. A Hotel Madison felépülése és az ezzel kapcsolatos gratulációk, a Victor Sr tiszteletére adott bankett elénk vetíti a köztisztelőnek örvendő, elismert vállalkozó alakját. „Ezt a vacsorát az alvállalkozók, az anyagbeszállítók, a tulajdonosok, építészek, mérnökök, barátok és mások adják, apa tényleg figyelemre méltó teljesítményének tiszteletére, nem csak a Hotel Madison ügyében, hanem az elmúlt időkre

---

⁶⁸² HSP BIES 3082, VGSr levele VGJr-nak, 1955. december 28.

⁶⁸³ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1953. február 12.

is. Ahogy a dolgok alakulnak, szerintem ez lesz az egyik legszebb esemény, amit valaha láttál.”⁶⁸⁴ – olvasható Victor Jr öccsének írt 1930 januárjában kelt levelében. A családi levelezés és fia memoárja, valamint a sajtóanyagok alapján kijelenthető, hogy Victor Sr széles körben ismert volt, és elismerésnek örvendett az amerikai építőipar, különösen New Jersey és Pennsylvania államok vállalkozóinak körében.

Amerika hatása Victor Sr mentalitására tehát aképpen foglalható össze, hogy a benne szunnyadó ambícióknak és tettváagnak az USA nyújtott megfelelő táptalajt a kiteljesedéshez. Magyarországon ezt hiába kereste. A self-made man karaktertípus számára Amerika szinte természetes közegnek számíthatott. Ennek kontextusában nem meglepő, hogy évtizedekkel később Endre Zongornak is arról írt, hogy szeretné, ha az ő gyermekei felnéznének rá mint „egy nagyszerű amerikai család” fejére. Ebből arra következhethetünk, hogy saját magára is így, egy nagyszerű amerikai család fejeként tekintett. Ennek vonatkozásában ismét megjegyezhető, hogy Victor Sr szemléletében a (befogadó) társadalomba való beilleszkedés, a hasznos polgárrá válás, a család státuszának biztosítása kiemelten fontos elemek voltak.

Asszimiláció és identitás

Victor Sr és családja életútját megvizsgálva az asszimiláció folyamatai jól lekövethetőek. Első három évükben, amit Amerikában töltöttek, még nem beszélhetünk asszimilációról, hiszen ebben a „vendégmunkás” (sojourner) periódusban 1906 és 1909 között „relatív magányban” éltek Chicagóban. Nem volt kiterjedt kapcsolati hálójuk, mindössze egy közelebbi barátjuk volt, aki egyébként szintén magyar volt. A gyerekek még idejük legnagyobb részét édesanyjukkal töltötték (bár Victor Jr már kezdett iskolába járni), a családnak ekkoriban nem sok interakciója volt a befogadó társadalommal. Egyedül Victor Sr érintkezett rendszeresen amerikaiakkal, mivel amerikai cégeknek dolgozott. Ekkorra már viszonylag jól megtanult angolul, bár azt is tudjuk, hogy még az 1910-es években is kifejezetten erős magyar akcentusa volt.⁶⁸⁵ A Gordon által megfogalmazott akkulturáció⁶⁸⁶ kezdeti jelei mutatkozhattak nála, Irene-ről ebből a szempontból nincs információnk, bár feltételezhetően valamennyire már eleinte is beszélhetett angolul „magas műveltségének” köszönhetően. Később természetesen ő is kiválóan megtanulta a nyelvet, a levelezésében ő fogalmaz a legválasztékosabban. Említést érdemel talán még az, hogy szívesen jártak családi

---

⁶⁸⁴ HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1930. január 17.

⁶⁸⁵ Gondos, Recollections, 48.

⁶⁸⁶ Gordon 1964.

kirándulásokra, amit értelmezhetünk annak jeleként, hogy szerették volna megismerni a befogadó ország kultúráját és természeti értékeit. E szokásukat egészen idős korukig megtartották.

Az 1911-es esztendő volt amerikai integrációjuk igazi origója. Miután ismét visszatértek Magyarországról az Egyesült Államokba, a gyerekek ősszel elkezdték az amerikai iskolát. A strukturális asszimiláció aspektusán kívül ez abból a szempontból is fontos, hogy innentől kezdve mindkettőjüknek készségi szinten kellett használniuk az angol nyelvet. Victor Sr ezt nagyon komolyan vette, még egy magántanárt is fogadott nyárra a gyerekek mellé, hogy felkészítse a fiúkat angol nyelvből az iskolára. Ezekben az években New York Cityben, egy kifejezetten multikulturális környezetben éltek. Ez egyébként jellemző volt a család egész életútjára, hiszen soha nem szerették volna elszigetelni magukat a többségi társadalomtól, sőt, igyekeztek kerülni a homogén magyar közösségeket – ellentétben a kivándorolt magyarok többségével. Ez nem jelentette a magyaroktól való teljes elszigetelődést, de annyit mindenesetre igen, hogy nem ragaszkodtak a magyar nyelvi és kulturális közösséghez. A tipikus New York-i „olvasztótégely” környezetben, ill. az iskolában a gyerekek megismerték első barátaikat Amerikában, akikkel természetesen az angol volt a közös nyelv, felgyorsítván akkulturációjukat mind a nyelvhasználat, mind pedig a kultúra gyakorlásának tekintetében. 1913-ban Victor Sr már arról számolt be apjának, hogy „Zolikának már 11 kis barátja van”, akiket vendégül is láttak a születésnapján.⁶⁸⁷

Az asszimilációjuk további szakaszait illetően tulajdonképpen mindegyikre vonatkozóan megfigyelhetünk jeleket, példákat. A házassági asszimiláció (azaz Yinger modelljében⁶⁸⁸ a „keveredés” folyamata) például csak Victor Jr esetében jelenik meg, aki 1947-ben feleségül vette az amerikai születésű Dorothy Dittert. A strukturális asszimiláció a két fiú számára, ahogy már korábban említettem, az iskolakezdéssel indult el. Az iskolában Robert Z aktív közösségi életet élt, dáma- és sakk klubokat szervezett, olvasóköri körökben vett részt. Victor Jr pedig az egyetem elvégzése után belépett az amerikai hadsereg tartalékos hadtestébe, ami jelzi elkötelezettségét új hazája szolgálatára. A katonai életben egyébként ő is aktív szerepet vállalt, alapító tagja volt például a Washingtoni Parti Tüzérségi Klubnak (Coast Artillery Club of Washington, DC), aminek célja az volt, hogy a tartalékos tisztek szaktudását fejlessze. A szülők esetében ilyen jellegű információval nem rendelkezem a feldolgozott források alapján.

---

⁶⁸⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1913. január 31.

⁶⁸⁸ Yinger 1994.

A forrásanyagban akadnak olyan példák, amelyek arra utalnak, hogy a Gondos család tagjai erősen kötődtek az amerikai kultúrához, szokásokhoz és életmódhoz. A mozi például, ami az amerikai kultúra egyik sarokköve, minden bizonnyal fontos része volt mindennapi életüknek már a kezdeti években is. Memoárjában Robert Z élénk képet fest a New York utcáin sorakozó kisebb filmszínházokról, és a filmekről, amelyeket ezekben játszottak az 1910-es években. Ezek szerint gyakran látogathatták ezeket a kis mozikat, hiszen annyi év után (az 1970-es évekből visszatekintve is) még mindig élénken emlékszik rájuk. A filmek helyenként a levelezésben is előkerülnek. Az is kiderül az emlékiratból, hogy az amerikai ételek hamar bekerültek Irene konyhai repertoárjába a megszokott magyar és német ételek mellé. Említést érdemel ugyanakkor, hogy Irene soha nem kedvelte a készen kapható ételeket, teljes mértékben a saját kezűleg készített házi koszt híve volt.

További beszédes jelek az Amerikához való kötődésükkel kapcsolatban az olyan kifejezések használata a memoárban, mint pl. az „elnökünk”,⁶⁸⁹ az „ebben az áldott országban”,⁶⁹⁰ vagy pl. amikor Irene „honvág”-ról beszélt az Egyesült Államokra utalva, amikor Magyarországon tartózkodott,⁶⁹¹ vagy akár Robert Z „győzelmi kertje”⁶⁹² amit 1918 tavaszán ültetett és gondozgatott, hogy segítse az amerikai háborús erőfeszítéseket. Robert, aki éppen azért vette fel a Robert nevet, hogy „amerikai hangzású” neve legyen, azt is megemlíti az emlékirataiban, hogy „máig” a Pennsylvania állambeli Readinget tartja igazi otthonának.

Victor Jr már történészként az 1943-ban megjelent historiográfiai publikációjával kapcsolatban jegyzi meg az alábbiakat: „Szép számú dicséretet kaptam, néhányat fontos emberektől, a katonai historiográfiáról szóló cikkem miatt, ebben a tavaszi számban. Úgy tűnik, rátapintottam vele valami fontos éreztet, amit tovább szeretnék vizsgálni. Ahogy látni fogod (habár ezek a fickók itt talán észre se veszik), a *Hunkok* még a kelleténél is jobban képviseltetik magukat az *íróink* stb. között. Possony, Kovacs stb.”⁶⁹³ A „Hunkok” kifejezés alkalmazása a magyarokra, illetve a többes szám első személyű „íróink” használata az amerikai szerzőkre vonatkoztatva igen beszédes, hiszen kétséget kizáró módon jelzi a befogadó társadalommal való azonosulást. Mindezt csak tovább erősíti még Irene egyik

---

⁶⁸⁹ Gondos, *Recollections*, 8.

⁶⁹⁰ HSP BIES 3082, VGSr levele RZG-nak, 1956. november 3.

⁶⁹¹ HSP BIES 3082, IG levele VGSr-nak, 1936. október 28.

⁶⁹² „Victory Garden” – mind az első, mind a második világháborúban számos ilyen győzelmi kertet ültettek a hátszágban, hogy segítsék az élelmiszerhiány kialakulása elleni küzdelmet. Ezt kifejezetten hazafias cselekedetként értékelték akkoriban, ami az USA háborús erőfeszítéseit támogatja.

⁶⁹³ „As you will note (altho (sic!) these fellows around here probably don't notice it) the Hunks have far more than their due representation amongst our writers i. e. Possony, Kovacs, etc.” HSP BIES 3082, VGJr levele RZG-nak, 1943. március 30. Kiemelés tőlem: R. E.

megjegyzése az 1959-es – utolsónak bizonyult – európai útjuk utáni visszatéréskor írott levelében: „Sok köszönet a virágokkal való üdvözlésünkért. Jó újra *itthon* lenni!!!”⁶⁹⁴ Ezek a jelek mind a családtagok asszimilációjának identifikációs szakasza felé mutatnak.

A Gondos család asszimilálódásának attitűd-internalizációs és a viselkedés-elfogadási szakaszai gyakorlatilag – a két világháború idejének kivételével – zökkenőmentesen megvalósultak. Az első világháború alatt, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgárai voltak, előítéletekkel kellett küzdeniük, majd 1917-től kezdve már diszkriminációban is részük volt, hiszen a Selective Service törvénynek megfelelően ellenséges idegen státuszba kerültek. Mint ismeretes, Victor Sr és fivére, Alex egy időre még börtönbe is kerültek, mert a gyanú szerint ellenséges kémkedésben és szabotortevékenységekben vehettek részt. A második világháború idején, bár előítéletek felmerültek velük szemben, de konkrét diszkriminációra az állam részéről nem került sor. Ugyan az FBI nyomozott a családfő után, de erről a család abban az időben még nem tudott. Ezekről eltekintve nincs a forrásokban arra utaló jel, hogy bármilyen igazságtalanság, vagy intolerancia történt volna velük szemben a többségi társadalom részéről. Végül az utolsó szakasz, a civil asszimiláció 1923. április 30-án valósult meg, amikor a Victor Sr megszerezte az amerikai állampolgárságot, vele együtt pedig felesége és (akkor még 21 év alatti) fiai is állampolgárrá váltak.⁶⁹⁵ Az ország demokratikus működéséből is kivették a részüket, ahogy a forrásokból kiderül, lelkes szavazók voltak és figyelemmel kísérték a politikai-gazdasági élet folyamatait.

A Gondos család amerikai állampolgárrá válásával kapcsolatban külön érdekes az, hogy a téma mennyire hiányzik a levelezésükből. A bevándorlók számára az állampolgárság megszerzése alapvetően egy fontos esemény, általában fontos napként tartják számon a családi kalendáriumban. Gondosék esetében azonban ez nem tűnik kiemelt témának. A levelekben nem beszélnek róla és a memoár sem említi, maga a dátum a forrásanyagból nem is derül ki. Érdekes az a levélváltás, amelyben 1961-ben Robert Z arra kéri apját, hogy keresse meg az állampolgársági papírokat.⁶⁹⁶ Levele szerint Robertnek valamilyen okból (nem derül ki, hogy miért) szüksége van állampolgárrá válásának pontos dátumára, Victor Sr azonban nem emlékszik és a papírokat sem találja. Ebből úgy tűnik, hogy a családon belül ez nem volt téma, valószínűleg nem tartották olyan fontosnak ezt a napot.

---

⁶⁹⁴ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, Irene 1959. augusztus 23. Kiemelés tőlem: R. E.

⁶⁹⁵ NARA Record Group 21, Pennsylvania, Eastern District Naturalization Records, 1795-1952. Petitions for Naturalization, Microfilm Nr 001535298, Image Nr 54.

⁶⁹⁶ HSP BIES 3082, RZG levele VGSr-nak, 1961.

A Margaret Gibson-féle hozzáadott akkulturáció szerint a bevándorlók az új kulturális és nyelvi tudás megszerzésével nem szorítják ki, vagy helyettesítik be a régit, hanem egy hozzáadott eszköztárként értelmezik azt. Tehát kisebb vagy nagyobb mértékben megőrzik saját nyelvi és kulturális hagyományait is az új környezetben. A családi levelezésben annak jelei mutatkoznak, hogy Gondosék csak kisebb mértékben őrizték magyar kulturális eszköztáruk elemeit, miközben az amerikai kultúra elemeit szinte a kezdetektől átvették. Már Chicagóban, aztán 1911-től New Yorkban élve is előkerül, hogy ünneplik a Hálaadást.⁶⁹⁷ Irene pulykát is süttött erre az alkalomra. Az 1920-as években Victor Jr és Robert Z között született levelezések nagyfokú érdeklődésről tanúskodnak az amerikai futball iránt, az egymásnak írt üzenetek szövegeinek jelentős részét ez teszi ki.

Emellett fontos motívum az is, hogy az 1920-as években kelt levelekben már előkerül Santa Claus, azaz a Mikulás említése, de nem a magyar hagyománynak megfelelő december 6-tal, hanem az amerikai kultúrában megszokott módon a karácsonnyal kapcsolatban.⁶⁹⁸ Ennek ellenpéldája a Zongor család, akik viszont még közel egy évtizedes amerikai életük után is őrizték a magyar karácsonyi hagyományt. Endre Zongor 1958 januárjában ezt írta Robert Z-nek: „Iréne már régen látott egy üzletben egy gyönyörű piros és fehér összehajtható asztalt kis székekkel s ezt a karácsonyt megelőző napok majd minden órájában kérte a *Jézuskától*. Boldogsága kimondhatatlan volt, amikor Bob bácsi *Jézuskája* meghozta.”⁶⁹⁹ A Jézuska említése világosan jelzi, hogy a Zongor család a magyar kultúra elemeit őrizte, Gondosék azonban a jelek szerint ezt nem vagy jóval kevésbé tették.

Életmódjuk jól bele illeszkedett a huszadik századi amerikai polgári középosztályról alkotott képbe:⁷⁰⁰ a tömegkultúra közvetítő eszközeit, rádiót, tévét szinte azonnal a kezdetektől használták. Kirándulásokra jártak, autóval jártak sokszor a vidéket. A fiúk egyetemre mentek, hallgatókként követték az egyetemi amerikaifutball-bajnokság eseményeit és lelkesen jártak a mérkőzésekre, egyetemi klubok rendezvényein (ún. fraternity-partikon) vettek részt. Mindannyian kifejezetten szerették a komolyzenét, koncertekre jártak, lemezeket vásároltak, az opera említése is megjelenik a levelezésben, sokat olvastak, Victor Sr pedig nagy sakkrajongó volt. A „magas” kultúra értékei is szerves részét képezték mindennapjaiknak.

---

⁶⁹⁷ HSP BIES 3082, VGSr levele GM-nak, 1911. december 1.

⁶⁹⁸ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1922. december 14.

⁶⁹⁹ HSP BIES 3082, Endre Zongor levele RZG-nak, 1958. január 2. Kiemelés tőlem: R. E.

⁷⁰⁰ Lásd: Johnson 2016.

Történetük bele illeszkedik J. Milton Yinger folyamatmodelljébe is, amelyben az akkulturáció – identifikáció – integráció – keveredés láncolata követi egymást. A családtagok közül Victor Jr volt az, akire mind a négy fokozat vonatkoztatható, hiszen ő lépett be a többségi társadalomba házasság útján is. Victor Sr esetében is – akinél a keveredés folyamata ismert okokból nem jöhetett szóba – egyértelműnek tűnik viszont, hogy az akkulturáció mellett az identifikáció és az integráció folyamatain meglehetősen hamar keresztül ment. Több ponton is nyomatékosan megjelenik, hogy ő elsősorban az amerikai társadalom tagjaként azonosítja magát.

Ha Arthur Mann négy bevándorló-kategóriájára tekintünk, azaz a teljesen azonosulók, részlegesen azonosulók, közösségtől elszakadtak, ill. hibridek csoportjait vesszük figyelembe, azt láthatjuk, hogy a forrásanyag alapján a Gondos család mind a négy tagja a második kategóriába tartozott. Mann megfogalmazása szerint a részlegesen azonosulók „...nem etnikai alapon határozzák meg magukat a munkahelyen, a közösségben, vagy az egyetemen [...] ők adják az amerikaiak többségét, akik némi köteléket megőriznek a származásukkal.”⁷⁰¹ Ez a Gondosokra teljes mértékben alkalmazható. Mindennapi életükben magyar származásuk nem játszott komoly szerepet. Egyik forrástípusban (a memoárban, a levelekben vagy más dokumentumokban) sem található említés arról, hogy magyar hagyományörző eseményekre jártak volna, magyar szervezetekhez csatlakoztak volna, vagy magyar vallási közösségbe jártak volna stb. Úgy tűnik, hogy meglehetősen gyorsan alkalmazkodtak az amerikai kultúrához és életkörülményekhez is. Eredeti etnikai hovatartozásuk nem volt egy valós, központi kérdés az életükben. Ugyanakkor ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy teljesen elvesztették volna kötődésüket a származásukkal. Rendszeresen látogattak Magyarországra, levelezésben szoros kapcsolatot ápoltak az otthoni rokonokkal.

Megítélésem szerint a legérdekesebb ebből a szempontból a család legfiatalabb tagja, Robert Z. Mindössze egy éves volt 1906-ban, amikor a család először Amerikába költözött. Kevés időt töltött Magyarországon, amikor 1909 és 1911 között Budapesten éltek. Mégis, ez a rövid időszak meghatározó élmény lehetett számára, mivel a memoárja számos történelmi részletet és érzelmi megjegyzést tartalmaz Magyarországgal kapcsolatban. Például úgy hivatkozik Magyarországra, hogy „szeretett szülőhazám” (my beloved motherland),⁷⁰² és úgy jellemzi a Budapesten töltött kb. másfél éves időszakot, hogy „először

---

⁷⁰¹ Mann 1998: 78.

⁷⁰² Gondos, Recollections, 59.

életemben úgy éreztem, igazán otthon vagyok.”⁷⁰³ Megjegyzendő, hogy ez vélhetően annak következménye volt, hogy kb. 3 évet „viszonylagos magányban” töltöttek Chicagóban, a tágabb családdal való találkozás és a szeretetteljes fogadtatás bizonyára meghatározó élmény volt számára, ami erős érzelmi kötődést alakíthatott ki a kisfiúban az óhaza felé.

Ez a kötődés később több dologban is megnyilvánult élete során. 1966-ban például (ahogyan a családtörténeti részben részletesen is kifejtettem), az 1956-os magyar forradalom 10. évfordulójára szervezett amerikai megemlékezésen Robert Z fontos szerepet töltött be a szervezésben és a lebonyolításban is. Később, már a '70-es években Robert szervezett egy kisebb magyar-amerikai kiállítást is, amelyen olyan magyar bevándorlókat mutatott be, akik valamilyen formában szerepet játszottak, ill. elismertséget vívtak ki Amerikában. Ezek a példák mutatják, hogy soha nem veszítette el a kötődést eredeti származásával, ami az ő esetében a leginkább figyelemre méltó, tekintve, hogy neki volt a családból a legkevesebb személyes élménye Magyarországról. Mindebben persze, ahogy az a korábbi fejezetekből kiderült, az 1956-os forradalom jelentette a fordulópontot számára, hasonlóképpen apjához, akinek pedig a jelek szerint 1945 lehetett egy hasonló fordulópont, bár más tekintetben.

Amerikaiság és amerikai magyarság

Victor Sr és családja amerikai asszimilációjának sarkalatos kérdése az amerikai magyar közösségekhez való viszonyuk. Minden elvándorló esetében fontos témakör ez, hiszen – ahogyan a tárgyalt asszimilációs modellek esetében is látható – az identifikációnak szerves része az eredeti etnikummal való azonosulás és/vagy az attól való elszakadás. A Gondos-hagyaték időbeli kiterjedése lehetőséget ad ennek a jelenségnek az évtizedeken át ívelő vizsgálatára. Ebből kiderül, hogy az ezzel kapcsolatos kép nem teljesen statikus.

„Ha más polgár leszel is hord szíveden édes hazád sorsát” – ezt még Gondos Mór írta Victor Sr-nak 1906-ban, ahogy azt a közöttük zajlott levelezés elemzésekor idéztem. Ezt maximálisan betartotta, amit gyakorlatilag minden cselekedete alátámaszt. Valóban más polgár lett, de szülőhazája sorsát sosem hagyta figyelmen kívül. Ugyanakkor elsősorban amerikaiként azonosította magát. Az 1900-as évek első éveiben, Victor Sr édesapjával való levelezésében még egyértelműen azt volt látható, hogy a „haza” alatt Magyarországot értette. Ez azonban a későbbiekben már megváltozott, a „nálunk”, az „elnökünk”, szavak és a Magyarországra „odaát”-ként hivatkozás azt erősíti, hogy Amerikát tartotta otthonának és ő és családja már amerikaiak. A forrásanyag alapján mindenképpen leszögezendő, hogy a

---

⁷⁰³ Gondos, Recollections, 12.

Gondos család egy amerikai család volt. Victor Sr egy igazi amerikai vállalkozó lett, akinek fiai már gyakorlatilag amerikaiakként nőttek fel. Idős korában, a Victor Jr tiszteletére adott díszvacsora alkalmából írta e méltató szavakat fiának: „Isten adjon ennek a nemzetnek sok ilyen polgárt, akik ilyen elkötelezettek és nemes szándékúak, mint te.”⁷⁰⁴ Jól látható, hogy az amerikai nemzet sorsát viselte szívében elsősorban. Emellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy kötődtek óhazájukhoz, viszont ezt elsősorban az ott élő rokonságukon keresztül figyelhetjük meg. A család identitásának szerves részét képezte ugyan a Magyarországhoz fűződő viszonyuk, ám ez nem jelentette azt, hogy az amerikai magyarsághoz is ilyen szoros szálak fűzték volna őket.

Az elvándorolt honfitársaik zömétől eltérő módon, Victor Sr és családja nem ápolt szoros kapcsolatot az amerikai magyarsággal, épp ellenkezőleg: évtizedeken át igyekeztek minél inkább elszigetelve élni tőlük. Ezzel ellentétben állt Alex Gondos, aki ismert újságírója volt számos amerikai lapkiadványnak, ezáltal széles kapcsolatrendszerrel rendelkezett az amerikai magyarok körében. Rajta keresztül könnyen kapcsolódhattak volna az ottani magyarokhoz. Victor Sr-ról azonban minden arra utal a forrásanyagban, hogy évtizedeken át minimalizálta kapcsolatait mind az amerikai magyar szervezetekkel, mind magánszemélyekkel. Bármilyen fokú elszigeteltségben is éltek, valószínűnek tűnik, hogy szándékosan alakították így, azaz a jelek szerint ez nem csak a körülmények eredménye lehetett.

A család (s ezzel elsősorban Victor Sr) esetében az első amerikai évtizedekben a Hutnik-féle önazonosítási stratégiák közül az asszimilatív stratégiát észlelhetjük,⁷⁰⁵ melynek lényege, hogy a bevándorló kizárólag a befogadó társadalommal kíván azonosulni. Ez a magyar elvándorlók tömegeinek körében nem volt gyakorinak mondható.⁷⁰⁶ Ezt az attitűdöt meglehetősen hosszan fenntartották. Az okok nem ismertek, de az 1915–1916 során keletkezett levelek szövegéből felsejlik, hogy Victor Sr és Alex börtönbüntetése idején a bridgeporti magyar közösség cserben hagyta őket, elhatárolódott tőlük. Ez az élmény szerepet játszhatott abban, hogy Victor Sr ezeknek a közösségeknek a tudatos elkerüléséről hozott döntést. Erre Robert Z memoárja is utal. Mi több, kiderül belőle, hogy édesapja már Bridgeportba költözésükkor konkrétan azért döntött úgy, hogy amerikaiak által lakott negyedbe költözzenek, hogy „elkerülje az emigráns telepekre oly jellemző civakodásokat és

---

⁷⁰⁴ HSP BIES 3082, IG levele VGJr-nak, 1961. május 20.

⁷⁰⁵ Hutnik 1991.

⁷⁰⁶ Puskás 1982.

viszályokat.”⁷⁰⁷ Bizonyosnak tűnik, hogy a Bridgeportban töltött időszak csak erősíthette benne ezt az elhatározást. Irene több levélben is hangot adott a helyi magyarok pletykái miatt érzett dühének: „mocsoktalan, tisztességes jó nevünk meg lett hurcolva” – írja, amiben a tisztességet nagyra tartó polgár sértettsége jelenhetett meg.

A fiúk nemzeti identitásával kapcsolatban rendkívül beszédes egy 1929-ben kelt levél, amelyben Robert Z a következőket írta bátyjának: „Én csak díjazni tudom bölcsességed, hogy nem vagy hajlandó bármi módon részt venni magyar-amerikai ügyekben. Ahogy gyakran mondtad: »Lehet, hogy meleg szeretetet őrzünk szívünkben atyáink földje iránt, de *mi amerikaiak vagyunk egy amerikai környezetben, és nekünk kötelességünk, hogy elkülönítsük magunkat a magyar amerikaiak haladásra képtelen tömegétől.*« [...] formába öntődött számomra, amikor felállították »Az Ujság«-ot ezen a környéken, hogy én is követni fogom a példát.”⁷⁰⁸ Igen határozottan megfogalmazott és nagy jelentőségű sorok ezek, egyértelműen kiviláglik belőlük, hogy szilárdan el kívántak határolódni a magyar közösségektől. A család meghozott egy döntést, amikor az amerikai társadalom és a magyar közösség között választott, és ez a döntés szilárd volt. Ennek forrása pedig kétségkívül Victor Sr volt.

Az ő nemzeti identitását illetően is található a forrásanyagban egy rendkívül szemléletes szövegrész, amit érdemes teljes terjedelmében idézni: „Különös, bár nem természet-ellenes csavarja az európai elmének, hogy *mi, ő-s-amerikaiak* soha nem teljesen amerikanizálódunk. Hogyan hihetnék akkor, hogy 200 évvel ezelőtti pionírok, akik igazán egyik nehézség után a másikat kapták, tényleg ki tudták fejleszteni ezt a csodálatos kötődést ehhez a földhöz, amin *ez, a legnagyobb Ország és Nemzet a Történelemben* felépült. Már rég feladtam a tervet, hogy megpróbáljam megmenteni Európát amerikai célokkal, módszerekkel és – igen – ideálokkal. Mégis, nem kicsit irritál, amikor *a mi népünk, mi céljaink, mi eredményeink* rossz fényben vannak feltüntetve. Lehet, hogy náluk vannak a legjobb Orvosok, a legjobb klíma, a legjobb ez, a legjobb az: amikor eljön az időm ott akarok pihenni, ahol a gyerekeim láthatják a sírom és ráíratnak egy hatalmas /erőtéljes/ bevésést:

---

⁷⁰⁷ „...to avoid the bickering and feuds typical of an emigre colony.” Gondos, *Recollections*, 42.

⁷⁰⁸ „I can only appreciate your wisdom in refusing to take any interest in Hungarian-American affairs. As you often said »we may hold warm affection in our hearts for the land of our fathers but we are Americans in an American environment and it is mandatory for us to dissociate ourselves from the unprogressive mass of Hungarian-Americans.« [...] brought to a form for me by the establishment of »Az Ujsag« in this neighborhood. I shall follow your example.” HSP BIES 3082, RZG levele VGJr-nak, 1929. április 2? (olvashatatlan dátum) Kiemelés tőlem: R. E.

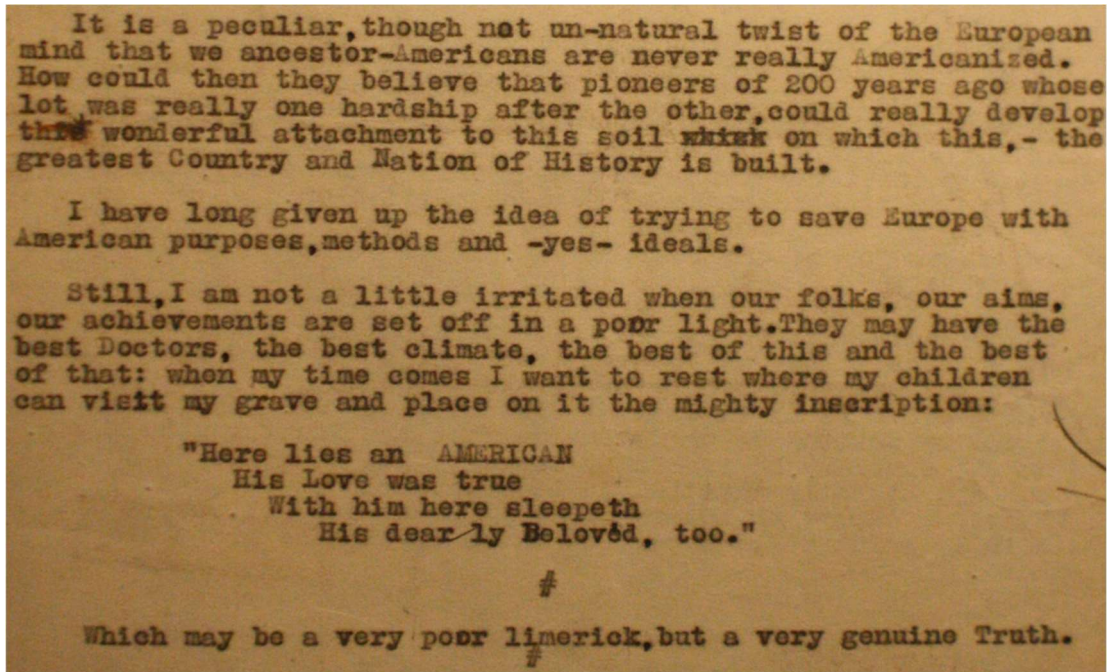
»Itt nyugszik egy AMERIKAI

Szeretete igaz volt

Vele együtt aluszik

Drága Szerelme is.«

Ami talán szegényes kis abszurd versike, de nagyon őszinte Igazság.”⁷⁰⁹

14. kép: Victor Sr 1927. március 9-i levelének részlete (HSP BIES 3082)

Az 1927-ben, tehát több mint másfél évtizednyi amerikai élet után keletkezett levélben Victor Sr gyakorlatilag szint vall nem csak arról, hogy abszolút mértékben amerikainak tartja magát, de azt is láthatjuk a sorokból, hogy komoly tettvágy működhett benne arra vonatkozóan, hogy az Amerikában szerzett ismereteivel az óhazát (bár a levélben Európát emlegeti) próbálja meg segíteni. „Már rég feladtam a tervet, hogy megpróbáljam megmenteni Európát amerikai célokkal, módszerekkel és – igen – ideálokkal” – ezekben a sorokban visszaköszön a Gondos Mórral való chicagói levélváltás is, amelyben akkor nagyratörő vágyakkal írta, hogy ő helyre fog hozni problémákat Magyarországon (pl. a lakászsora problémát) az amerikai technológiákkal. Azonban leszögezi, hogy ezzel a hozzáállásával már szakított.

Az Egyesült Államokat a „legnagyobb ország” nevezi és irritálja, ha a tengerentúlon kritizálják új hazáját. Rendkívül erőteljes, amit Victor Sr „szegényes kis abszurd versikének” nevez, hiszen tartalmazza identitásának kulcsmondatát. A sírjára

⁷⁰⁹ HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. március 9. Kiemelések tőlem: R. E.

vésendő „itt nyugszik egy AMERIKAI”⁷¹⁰ mondat egy dacos megvallása annak, hogy ő teljesen asszimilálódott az őt befogadó társadalomba és magának vallja annak értékeit. Ez alapján tehát a Mann-modellben a közösségtől elszakadókhoz is sorolható volna, a már említett Hutnik-féle stratégiák közül pedig az asszimilatívna felelne meg, hiszen a bevándorló – ez esetben Victor Sr – önmagát kizárólag a befogadó társadalommal azonosítja. Felfogásának több oka is lehetett, de talán legvalószínűbb a „bevándorló kolóniákra jellemző áskálódás és belső viaskodás” volt, amit fia memoárja is megörökített. Érdekes hozzá tenni, hogy ez a levél abban az időszakban keletkezett, amikor az amerikanizálás az amerikai társadalom részéről erős elvárás volt. A Johnson-Reed Act és Bedy-Schwimmer Rózsa állampolgársági kérvényének elutasítása⁷¹¹ közötti időben történt. Az évtized közhangulata is ráerősíthetett Victor Sr amerikaiságának lelkes megvallására.

A későbbi időszakokból származó forrásanyag tükrében azonban – ahogyan arról már korábban is volt szó – jóval árnyaltabb kép látható. Hozzá kell tenni mindazonáltal, hogy – amint az a 3.3. fejezetből kiderült – Robert Z megváltoztatta a keresztnévét „amerikai hangzásúra”, de családnevét nem akarta amerikaiasítani. „Ahogy azt tudod, mindig erősen elleneztem a családnevünk megváltoztatásának ötletét, nem csak mert számomra minden szempontból megfelelő, de valóban kapcsolódik viseléséhez egy bizonyos büszkeségérzés is, amely bizony igencsak hiányozna egy másik név viselése esetén.”⁷¹² Ez a büszkeség azonban talán sokkal inkább a saját családi identitásához volt köthető, mintsem a magyarságtudatához.

Figyelmet érdemel még, hogy ezt a keresztnév-angolosítást mind a négy családtag elvégezte. Természetesen Victor Sr és Jr esetében ez kevésbé volt látványos, hiszen elegendő volt a „k” betűt „c”-re cserélniük. Már 1915-ből található olyan levél, amelyben az angol helyesírás szerint írják a Viktor nevet. Irene számára szintén ugyanilyen könnyű lehetett az átállás, az ő esetében sem szembeötlő a változtatás. Egyedül a Zoltán névnek nincs angolszász területen bevett megfelelője, így neki kellett a legnagyobb változtatást eszközölnie. Vélhetően azonban a többiek esetében ennek mindössze praktikus okai voltak, Robert Z számára viszont komolyabb jelentőséggel is bírt keresztnévének amerikanizálása,

---

⁷¹⁰ Uo. Kiemelés az eredetiben.

⁷¹¹ Bedy-Schwimmer Rózsa a magyar feminista mozgalom vezető alakja volt. 1921-ben költözött az Egyesült Államokba. Állampolgársági kérelme körül jogi vita alakult ki, mert pacifista lévén az állampolgársági esküjében nem volt hajlandó vállalni, hogy fegyverrel is szolgálja az USA-t. 1929-ben a Legfelsőbb Bíróság hozott döntést az ügyében, megtagadva tőle az amerikai állampolgárságot. Mivel közben a magyar állampolgárságáról már le kellett mondania, így élete végéig hontalan maradt.

⁷¹² HSP BIES 3082, RZG levele VGJr-nak, 1923. január 29.

a tinédzserkori gúnyolása miatt.⁷¹³ Megjegyzendő még, hogy az amerikai magyar sajtót rendszeresen olvasták, amelyből leginkább az Amerikai Magyar Népszavát említik a levelekben.

Az amerikai magyarságtól való tudatos távolságtartás valamikor a második világháború környékén érhetett véget. Az 1950-es években kelt levelezések olvasásakor már egy olyan család képe alakul ki, amelynek jóval kiterjedtebb kapcsolati hálója volt az amerikás közösségekben, mint a korábbi évtizedek alapján feltételezhető lenne. Ezzel kapcsolatban a kutatás látószögébe került egy 1945-ös újságcikk, amely megvilágíthatja ennek a szándékos izolációnak a végpontját, egyben megszűnésének kiváltó okát is. A cikk a Philadelphiai Száz Dolláros Egylet létrejöttéről tudósít: „Philában egy új magyar egylet alakult”, amelynek célja „a magyarországi sinylődő testvérek segélyezésének oly módon való keresztülvitele, hogy ez egyletben mindenki tag lehet, aki száz dollárt adományoz a segély alap javára. [...] E bejelentésnek meg volt a hatása, mert egy régi philai magyar, Gondos Viktor építész, aki eddig nem nagyon járt a magyarok közé, egy rövid beszéd és egy száz dolláros csekk kíséretében belépett az új egyletbe.”⁷¹⁴ Lehetséges, hogy Victor Sr ezzel a 100 dolláros adománnyal a 2. világháború traumatikus hatására léphetett ki az önkéntes elhatárolódásából és innentől kezdett egyre szorosabb kapcsolatot kialakítani az amerikai magyar közösségekkel. Akár ez jelentette a fordulópontot, akár más, a levelezésben ezt követően jóval gyakoribb az amerikás magyar közösségek említése, mint korábban.

Az 1950-es években több levél is arról tanúskodik, hogy ekkorra már ismert volt a nevük az amerikai magyarok körében. Több papot, lelkészt is ismertek, tartották velük a kapcsolatot, vacsorameghívásaik voltak, időnként magyar rendezvényeken is megfordultak. Ezt több levélből kiszűrhető információ is alátámasztja. Különösen Floridában ismerhette jól őket a helyi magyarság. Korábbi izolációjukhoz képest ez nagy előrelépésnek számított, de továbbra sem lehetett kifejezetten gyakori. Ezt több megjegyzés is sugallja. Egy Orlando és Tampa között tett kitérőjükről beszámolva Irene a következőt írta Robert Z-nek: „Plant City-ben megálltunk vacsorázni a Magyar Hall-ban. Tömve volt a mi földijeinkkel, akik mind örültek, hogy látnak minket.”⁷¹⁵ Vélhetően jó volt a megítélésük a közösség tagjai körében, viszont Irene sorai azt sugallják, hogy ezek a találkozások nem lehettek túl gyakoriak. Egy másik alkalommal arról számolt be, hogy egy bizonyos Horwath családnál jártak, ahol több mint száz magyarral találkoztak. A régi elszigetelődésnek mindenesetre már

---

⁷¹³ A Robert nevet egyébként akkori iskolaigazgatója, Robert Birch iránti tiszteletből választotta.

⁷¹⁴ Magyar Jövő, 1945. november 22. 4. o.

⁷¹⁵ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, Irene 1959. május 12.

nincs nyoma, úgy tűnik, hogy az 1950-es években már szívesen találkoztak a helyi magyarokkal.

Az Alex Gondoséhoz hasonló beágyazódás szintjét azonban bizonyára nem érték el, aki idős korában, Tampában élve is komoly közösség-szervező tevékenységet folytatott. Irene egy levelében mérgesen jegyzi meg, hogy Alex meghívott a házába számos magyart, közöttük az ismert emigráns politikust, Eckhardt Tibort is, ami óriási terhet rótt idős feleségére.⁷¹⁶ Irene és férje ebben a helyzetben besegítettek ugyan Alexéknek, de ők maguk ilyen közösségi terheket nem vállaltak volna magukra.

Egyik legközelebbi kapcsolatuk egy bizonyos John Szabo nevű lelkész és családja volt, akik említése sokszor visszatér az 1920-as és 1950–1960-as évek leveleiben is. Szabó egy amerikai magyar katolikus pap volt New Jersey államban, akinek testvére (Alois Szabo) feleségül vette Mary Gondost, ezáltal ő Alex Gondos révén a rokonság tagja volt. John Szabo nem ismeretlen ember a történetírásunk előtt, Mindszenty József hercegprímás titkáráként ugyanis őt is letartóztatta az ÁVH. 1957-ben először Ausztrián át – Alois Szabó és Mary Szabo (Gondos) segítségével Párizsba, majd Kanadába menekült, végül Victor Sr hívására költözött a floridai Orlandóba.⁷¹⁷ Emlékiratait egyébként Amerikában adták ki, *Mindszenty Biborossal együtt voltam börtönben* címmel.⁷¹⁸ Ez a Szabó atya Alex Gondos mellett még egy erős kapcsolódási pont lehetett az amerikás magyar katolikus közösségek felé, hiszen Floridába érkezése után aktívan szervezte a helyi magyar hitéletet.⁷¹⁹

Victor Sr-t és családját tehát az eddigiek alapján a Hutnik-féle modellben⁷²⁰ vizsgálva a forrásanyagra támaszkodva elmondható, hogy kezdetben jó ideig az asszimilációs önazonosítási stratégia volt jellemző rájuk. Ez a stratégia azon bevándorlók sajátja, akik magukat kizárólag a többségi társadalommal azonosítják. Erre utal több, fentebb már idézett megjegyzésük. Később azonban minden jel szerint eltolódtak az akkulturációs stratégia felé, azaz mind az eredeti, mind az új csoporttal képesek voltak azonosulni. Leszögezhető viszont, hogy egyértelműen szorosabban kötődtek az amerikai társadalomhoz, mint a magyarhoz.

---

⁷¹⁶ HSP BIES 3082, IG levele RZG-nak, 1954. július 12.

⁷¹⁷ Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1972. február 27. 3. o.

⁷¹⁸ John Szabo: *I Was In Prison with Cardinal Mindszenty*. Whitefish, 2011.

⁷¹⁹ John Szabóról szóló cikkem a Vasváry Collection Newsletterben: http://vasvary.sk-szeged.hu/newsletter/24jun/rakita_eszter_john_szabo.html letöltve: 2024. 06. 30.

⁷²⁰ Hutnik 1991.

Következtetések

A Gondos család tagjairól a forrásanyag tükrében megállapítható, hogy magyar származású, de alapvetően inkább az amerikai társadalommal azonosuló, középosztálybeli, értelmiségi polgárok voltak. Sokkal inkább mondhatóak magyar amerikaiaknak, mint amerikai magyaroknak, ha figyelembe vesszük, hogy az amerikai identitásuk volt az elsődleges számukra. Tehát a források tanúsága szerint ők olyan amerikaiaknak tekinthetők, akik történetesen Magyarországról származtak. Fontos tény, hogy ez nem csak a két fiúról mondható el, akik mivel Amerikában szocializálódtak, így szinte természetes módon amerikaiaknak tartották magukat, hanem apjukról, Victor Sr-ról is. Esetében, mivel első generációs bevándorlóról van szó, ez a jelenség nem nevezhető magától értetődőnek. Victor Sr kötődése az Egyesült Államokhoz származhatott az ország iránt érzett hálájából ill. egyfajta – bevándorlókra jellemző – bizonyítási vágyból is. A levelezés tanúsága alapján, ahogy a fejezetben bemutatam, Victor Sr asszimilálódott az amerikai kultúrába és társadalomba, a család pedig ebben a szellemben élte mindennapjait. Irene esetében nem áll rendelkezésre elegendő alap ennek kijelentésére, de nála is voltak jelei, hogy az Egyesült Államokra tekintett „haza”-ként.

A hazaszeretet kérdése Amerikával kapcsolatban több ízben kerül elő a forrásokban, mint Magyarországgal szemben. Gyakran említik magyar származásukat, de nem látszik, hogy ez bármelyik családtag számára fő identitásképző elem lett volna. Az egész család esetében elmondható ez. A forrásokból nem derül ki, hogy a hétköznapiakban mennyire volt fontos számukra, hogy magyarok. A rokonsággal való kapcsolattartáson és az állandósult segélyküldéseken kívül a magyarországi hírek követése volt az, amin keresztül megtartották kötődésüket az óhazához. Saját etnikai közösségeikbe jellemzően nem jártak, legalábbis a második világháborúig bizonyosan nem. Nem derül ki, hogy ragaszkodtak volna magyarságukhoz, legalábbis gyakori témát vélhetően nem képezett a családi beszélgetésekben. Amerikaiságukról viszont írtak, amerikai életmód szerint éltek, gyakran jártak (különösen Victor Jr) amerikai helyekre pl. country clubokba, amerikai ünnepeket ültek stb. Victor Sr, Victor Jr és Robert Z is kifejezésre juttatta egy-egy levelében, hogy ők amerikaiak.

Az amerikai magyar bevándorló közösségek életében jellemzően nem vettek részt. Ez bizonyosnak tűnik a két világháború közötti időszak tekintetében. Az elemzésbe bevont asszimilációs modellek mindegyikében a befogadó társadalom felé közeledő, azzal azonosuló magatartást magában foglaló modell vonatkoztatható a Gondos családra. A

második világháborút követően a jelek szerint Victor Sr kilépett ebből az elhatárolódó magatartásából és aktívabb szerepet kezdett vállalni a magyar bevándorló közösségekben. Eredeti etnicitásukhoz és származási országukhoz való kötődésük gyakorlatilag két síkon jelenik meg a forrásokban: az egyik a rokonok folyamatos segítése – ez először családi vonalon történik, majd 1945-ben, végül 1956 után hosszabb távon kiteljesedik társadalmi szintűvé. A forradalmat követően első sorban Robert Z „zárkózott fel” Victor Sr mellé és igen aktív szerepet kezdett vállalni a magyar menekültek támogatásában pl. munkahelykeresésben vagy nyelvtanulásban való segítségnyújtással.

A másik pedig az érzelmi sík: Victor Sr 1927-ben, amikor moziban megnézte a Hotel Imperialt, szinte ódákat zengett róla. Feleségének javasolta, hogy mindenképp menjen el és nézze meg a filmet. Ahogy fogalmaz, ez „messze a legjobb film”, amit valaha látott, eszébe juttatja Magyarországot, könnyek szöknek a szemébe amikor a levelet írja. A filmben elhangzó magyar dalok igen meghatóak számára és Irene számára is. Később, az 1950-es években kelt levelekben is előfordul, hogy magyar versekből, népdalokból idéznek. Ezek jelzik kötődésüket az óhazához, viszont pusztán érzelmi kitörésként értékelhetők, esetleg valamiről eszükbe jutó emlékképekként indukálódnak. Sem az 1920-as években, sem a későbbi évtizedek során nem tettek lépéseket arra vonatkozóan, hogy megpróbáljanak visszaköltözni Magyarországra, azaz valójában, a gyakorlati síkon sosem merült fel a honvágy tényleges megnyilvánulása.

Záró gondolatok

A dolgozat fő célja az volt, hogy egy család életpályáját nagy részletességgel feltárva egy esettanulmányt mutasson be a középosztálybeli, értelmiségi amerikai magyar bevándorló érvényesülési stratégiáira. Történetírásunk 1945 előtti elvándorlással foglalkozó része ezzel a kérdéskörrel még nem foglalkozott, leginkább a források hiánya miatt. A rendkívül kiterjedt Gondos hagyaték viszont kiválóan alkalmas e témakör körüljárására. A kutatás során a Puskás Julianna által elkezdett, majd Frank Tibor, Várday Béla, Albert Tezla, Fejős Zoltán, Deák Nóra, Balogh Balázs, Venkovits Balázs, Vida István Kornél és mások által tovább vitt munkát folytatva próbáltam hozzátenni a legnépesebb diaszpóránk múltjának megismeréséhez, megértéséhez.

A családtörténet évtizedeinek részletes áttekintése során világossá vált, hogy a források alapján a korszakban jellemző tömeges paraszti vándorláshoz képest atipikus magyar bevándorló pályakép vázolható fel. A középosztálybeli értelmiségi Victor Gondos Sr Magyarországról egy ambiciózus, önállósodásra törekvő attitűdöt vitt magával az Egyesült Államokba, ahol néhány év után megfelelő környezetet talált vállalkozó szellemisége kibontakozásához. Az amerikai gazdasági környezet szorgalmazta az önállósodást és jutalmazta az innovatív gondolkodást és a kemény munkára való hajlandóságot. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy bár a fő ok Victor Sr esetében lehetett az ambíció, emellett viszont egy tetemesnek mondható adósságot is felhalmozott budapesti évei alatt, amit teljesen csak azután tudott rendezni, hogy anyagilag stabilizálta helyzetét Amerikában 1906 és 1909 között.

Tulajdonképpen az Egyesült Államokban lett belőle felelősségteljes, felnőtt ember. Előtte Magyarországon – testvéreihez hasonlóan – egzisztenciálisan jelentős mértékben támaszkodott édesapjára, Gondos Móra, ami a sajátos hazai viszonyok között megszokottnak volt tekinthető. A három amerikai év tapasztalata, az amerikai közeg hatása azonban mély nyomot hagyott Victor Sr személyiségén. Miután megtapasztalta, hogy az általa megfelelőnek tartott hozzáállás és munkamorál jelentős jövedelemhez tudja segíteni, Magyarországon is megpróbálta véghez vinni ugyanezt. A Budapesten töltött másfél év azonban bebizonyította, hogy ami működött az Egyesült Államokban, nem feltétlenül vezet célra a dualizmus Magyarországon. Így 1911 nyarán családjával együtt véglegesen kivándorolt Amerikába. Ebben a politika helyzet változásai is szerepet játszhattak: Tisza István visszatérése a kormányba azt jelezte a fiatal mérnök számára, hogy nincs remény a hazai közéleti viszonyok, ezáltal a gazdasági környezet megváltozására.

A kivándorlást követő első nehéz év után Victor pályája felfelé kezdett ívelni, az első világháború kitörése azonban újabb törést hozott a család életébe. Az ellenséges idegenekkel szembeni diszkrimináció és társadalmi előítéletek megtapasztalása mellett komoly traumát jelentett a család számára, amikor Victor Sr és Alex 1915 novemberében börtönbe került. A szabadulás után ugyan hamar munkába állhatott, de igazán csak a háború lezárása hozott előre lépési lehetőséget Victor Sr-nak. Innentől következett az igazi fellendülés; az 1920-as évek elejétől önálló vállalkozóként jelentős szereplője lett New Jersey és Pennsylvania államok építőiparának. Ez tovább építhette vállalkozói (self-made man) szemléletű személyiségét. Mielőtt kivándorolt Amerikába, saját megélhetéséért küzdő mérnök tanár volt, az „újhazában” viszont már egy olyan mérnökké vált, aki nem csak könnyedén megtudott élni, hanem cégvezetőként, kivitelezőként megélhetést tudott biztosítani mások számára is. Ehhez – már az 1910-es évek végétől – további kiemelendő pontként a rokonság megsegítése is hozzá adódott mint állandó tevékenység. Magyarországon még ő támaszkodott másokra, másfél évtized után viszont már egyfajta mecénásként tekintett rá tágabb családjára, akire a rokonok számíthatnak, hiszen megvan a lehetősége és akarata is, hogy segítse őket.

Az 1930-as években külső és belső hatások is megtörték ezt a sikerszíriát és a család sorsa lefelé ívelő szakaszba került. Kívülről a nagy gazdasági világválság volt az a tényező, ami kis híján tönkretette a családot, belülről pedig Victor Jr komoly, majdnem benuállással járó betegsége rótt nagy terheket rájuk, első sorban a családfőre. Az évtized közepétől – köszönhetően egyrészt a New Deal programjának, másrészt Victor találékonyságának – sikeresen túljutottak a válságon. A Gondos Company ismét jövedelmező tudott lenni, Victor Jr felépült betegségéből és új, hosszú távon sikeres történelmi-levéltárosi karrierbe kezdett. Emellett Robert Z is mindenben igyekezett hozzá tenni a családi erőfeszítésekhez, ő maga is több munkahelyen mérnökként dolgozva, később a Campbell Soup vállalat vezető mérnökeként helyezkedve el. Eközben a második világháború során ismét ellenséges idegen státuszba kerültek. Ekkor ugyan konkrét diszkriminációról a források nem számolnak be (épp ellenkezőleg: a Gondos Company rendszeres állami megbízásokban részesült) azonban egy újabb fordulatként kiderült, hogy az FBI a család tudtán kívül éveken át nyomozást folytatott a családfő ellen. Ennek célja az állampolgárságától való megfosztása lett volna, de végül bizonyíték híján erre nem került sor.

Az 1950-es évek nagy részében Victor Sr visszavonultan élt feleségével a Florida állambeli Orlandóban, de eközben is kiterjedt levelezést folytatott fiaival, rendszeresen adott nekik befektetési tanácsokat. A Gondos építőipari vállalat felszámolását követően Victor és

Irene fő bevétele a befektetések kamataiból és a különböző vállalatoknál vásárolt részvényeik osztalékaiból származott. Ez lehetőséget adott arra, hogy a megszokott komfort elhagyása nélküli életvitelt folytathassanak. Saját házat tudtak vásárolni Orlandóban, emellett a magyarországi rokonokon kívül másokat (pl. Alex fivérét) is jelentős összegekkel támogattak.

Az 1956-os forradalom után Robert Z komoly szerepet vállalt a magyar menekültek felkarolásában és különböző szervezetek tagjaként, rendezvények szervezőjeként igyekezett kiállni a szovjet megszállás alatt lévő Magyarország ügye mellett. Szülei 1963-ban, ill. 1964-ben bekövetkezett halála után Robert vette át apja gondoskodó szerepét, ő vált a magyar rokonok fő kapcsolattartójává, de Victor Jr is részt vett mind a velük való levelezésben, mind pedig az anyagi segítség nyújtásában. Victor Jr meglehetősen impresszív karriert futott be a Washingtonban lévő Nemzeti Levéltár munkatársaként és a Military Affairs című hadtörténeti folyóirat szerkesztőjeként. Nyugdíjazása és a PhD-fokozat megszerzése után néhány évvel azonban elhunyt, így Robert Z egyedül maradt a családból. A szüleinek való emlékállítás mellett részben ez is okozhatta, hogy nyugdíjas éveiben összegyűjtötte, rendszerezte a családi levelezést és az egyéb forrásanyagokat. Ezzel – saját gyermekei nem lévén – családja történetét hagyva sajátos örökségként az utókorra. A források közül például az FBI-akták is az ő utánajárásának köszönhetően – tulajdonképpen véletlenül – kerültek a családdal kapcsolatos levéltári anyagba. Amikor Robert az 1970-es évek végén anyagot gyűjtött memoárja megírásához, a Freedom of Information törvény keretében magánjellegű adatkikéréssel élt az FBI felé. Az apjára vonatkozó adatokat tartalmazó aktákat kért ki, arra számítva, hogy az 1915-ös ügygel kapcsolatban fog anyagokat kapni. Helyette a 2. világháború idejéből származó dokumentumokat kapta meg.⁷²¹ Mindezek mellett 1978-ban elkészült a memoárjával is, amelyben saját emlékeit összegezte fiatalkoráról és családja történetéről.

A hullámvasút-szerű családtörténet nem csak amiatt érdekes, mert egy nem mindennapi ember, Victor Sr életpályája vázolható fel teljes részletességgel, hanem azért is, mert felvillannak a korabeli Egyesült Államok történetének főbb eseményei is, amelyek összefonódnak a család sorsával. A forrásanyag pedig egy egyedülálló ego-dokumentum gyűjtemény, amihez hasonlóval még nem találkozhattunk a magyar diaszpóra-kutatás historiográfiájában. Az anyag elemzése betekintést nyújt egy középosztálybeli magyar

---

⁷²¹ HSP BIES 3082, az FBI levele RZG-nak, 1979. február 5.

bevándorló asszimilációval, akkulturációval kapcsolatos motivációiba, annak lépéseibe és fontosabb elemeibe.

A családi levelezés vizsgálata alapján mélységeiben megismerhetővé vált a családtagok közötti belső viszonyrendszer, az ó- és újhazához való viszony, valamint Victor Sr központi szerepe a nukleáris és a kiterjesztett családban. A levelezés elemzését két részletben, az 1902 és 1913 között keletkezett magyar nyelvű apa-fiú levelekre, ill. az 1915-től zömmel angol nyelven, a családtagok között egymásnak írt levelekre osztva végeztem el. A több mint ezer tételből álló anyag egy sajátos fejlődéstörténetet mutatott, amelynek során Victor Sr alakjában egy saját erejéből sikeressé váló, majd a nála kevésbé szerencséseket folyamatosan segítő amerikai self-made man képe rajzolódott ki. Megalapozottan nevezhető „ideális amerikai” történetnek, hiszen Victor Sr az ún. „amerikai álomért” indult el röggökkel teli úton, végül pedig sikeresen el is érte célját, valamint fiainak is azt hagyta örökül, amit egyik igen hangzatos korai levelében megfogalmazott. Fia memoárjában talán indokolatlanul nagy hangsúly helyeződik az alacsony fizetésre, Victor Sr esetében inkább az ambíció és a tenni akarás lehetett az igazi motiváló erő a kivándorlásra. Elvágódásában a jobb lehetőségek játszhattak nagyobb szerepet. Alakjában tehát nem a történelem sodrásában lévő, hanem a cselekvő egyént látjuk, aki képes sorsának alakítására, sőt, talán még túl is teljesíti azt.

A kutatás során átvizsgált teljes forrásanyagot: a terjedelmes levelezést, Robert Z memoárját, számos újságcikket, adatforrást és hivatalos dokumentumot az asszimiláció és akkulturáció, valamint az identitás kérdésköreinek szempontjából is elemzésnek vettem alá. Mindezek tükrében kijelenthető, hogy Victor Gondos Sr és családja története egyedi az amerikai „Új bevándorlás” időszakában. A korszak magyar bevándorlóira általában nem jellemző módon az amerikai társadalommal azonosuló, középosztálybeli, értelmiségi, modern polgárrá vált. Victor és családja számára az amerikai identitás volt az elsődleges, tehát első sorban magyar származású amerikaiaknak kell tekinteni őket. Figyelemre méltó, hogy ez nem csak a Victor Jr és Robert Z esetében mondható el, akik második generációs bevándorlónak számítottak, így számukra magától értetődő lehetett, hogy amerikaiaknak tartották magukat. Victor Sr is egyértelműen amerikanizálódott, ami – figyelembe véve, hogy első generációs bevándorlóról van szó – nem nevezhető gyakori jelenségnek. Felesége, Irene esetében nem áll rendelkezésre elegendő bizonyíték a forrásokban ennek kijelentésére, de nála is találhatóak arra mutató jelek, hogy az Egyesült Államokra tekintett hazájaként. Az amerikanizálódás egyértelmű bizonyítékaként említhető, hogy a hazaszeretet kérdése Amerikával kapcsolatban többször merült fel, mint Magyarországgal.

Magyar származásukat több alkalommal is említik a levelezésben, de nem tűnik úgy, mintha ez jelentős identitásképző elem lett volna számukra. A forrásokban semmi nem támasztja alá döntően, hogy a hétköznapi életben fontos lett volna számukra magyarságuk, ellentétben az amerikaiságukkal, ami többször is megfogalmazódik írásaikban. Emellett tartották az amerikai életmód szokásait, elmerültek az amerikai kultúrában és közéletben, megünnepelték az amerikai ünnepeket, ill. a nemzetközi ünnepeket is amerikai szokás szerint (pl. december 25-én Jézuska helyett Santa Claus) tartották meg. Az eredeti etnicitásukhoz csak a rokonok folyamatos segítségével és időnként feltörő szentimentális fellángolásokon keresztül kötődtek. Ez utóbbi egy-egy magyar film megnézése, magyar dal felidézése, vagy magyarországi látogatás során merült fel. Valójában viszont minden látogatás után jól esett nekik hazatérni az USA-ba, és a visszavándorlás ötlete fel sem merült bennük – legalábbis az elérhető források tanúsága szerint.

Ahogy az ego-dokumentumok nyelvészeti szempontú elemzése mutatja, Victor Sr és családja az amerikai angol nyelvet is közel tökéletesen elsajátította (talán Irene kivételével), ami szintén az amerikanizálódás jelzőjeként értelmezhető. Ez nem feltétlenül volt általánosan elmondható elvándorolt magyar kortársairól. Victor és Irene a családi levelezésben szinte teljes kizárólagossággal az angol nyelvet használták, nem csak fiaikkal, hanem még egymás között is. Ez utal arra, hogy domináns nyelvük az angol lett, a források alapján ez már kivándorlásuk után legfeljebb tíz évvel bekövetkezett. Nem kizárt, hogy a családtagok – még a két első generációs kivándorló is – otthoni környezetben az angolt használták egymás közötti kommunikációra, hiszen írásaikba csak elvétve kerülnek be magyar szavak és kifejezések, esetenként idézetek.

Az amerikaivá válás, a befogadó társadalomhoz tartozás érzésének kialakulása, azaz Victor Sr számára az identitásváltás egészen egyértelműnek tűnik. Mindazonáltal meg kell említeni még egy dolgot, ami talán jelentőséggel bírhat. 2021-ben a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében tett kutatóút során Philadelphiában lehetőségem nyílt személyesen felkeresni a Gondos család nyughelyét. Victor Sr és Irene sírkövén az alábbi felirat olvasható magyarul: „Itt nyugszik egy hű magyar szív.” Érdekes összevetni e mondatot Victor Sr egyik 1926-ban kelt levelében leírt kívánságával: „a gyerekeim láthatják a sírom és ráíratnak egy nagy bevésést: Itt nyugszik egy AMERIKAI”⁷²² Első látásra az identitás tekintetében komoly kontrasztnak tűnik a felirat, ami végül ténylegesen felkerült a sírkőre. A levelezés nem árulkodik arról, hogy Victor Sr idős korára ismét a magyarságát érezte volna közelebb

---

⁷²² HSP BIES 3082, VGSr levele IG-nak, 1927. március 9. Kiemelés az eredetiben.

magához. Nem említi a korábbiaknál többször Magyarországot és nem jelenik meg a honvágy sem. Mivel a forrásokban nincs erre utalás, így csak feltételezhető, hogy e mondat talán inkább a temetést szervező Robert Z gondolata lehetett. Ő volt az, aki 1956 után szívügyévé tette a magyarság sorsát. Apja életútjára visszatekintve, amely végig magyar rokonaik, ismerőseik megsegítéséről szólt, felmerülhetett benne ez a jellemzés. Valóban találó, hiszen Victor Sr soha nem felejtette el, hogy honnan jött, és különösen 1945 után egész Magyarországon próbált segíteni a számára megadatott lehetőségek szabta kereteken belül. Ebben a kontextusban értelmezve valóban élete végéig hű magyar szív tudott maradni, úgy is, hogy teljességgel lojális volt az őt és családját befogadó, nekik valódi érvényesülési lehetőséget biztosító Egyesült Államokhoz.

E dolgozatban a primer források adta lehetőségeket kihasználva bemutattam egy amerikai magyar család életútját, amelynek során a 20. század első felének amerikai történelme is megjelent úgy, ahogyan a Gondos család egyedi perspektívájának prizmáján keresztül az megjelenhetett. Identitásukat megfigyelve, asszimilációs és érvényesülési stratégiáikat, nyelvhasználati szokásaikat és az óhazához való viszonyuknak alakulását elemezve érzésem szerint új eredményekkel és szempontokkal sikerült hozzájárulnom a korszak elvándorlásával és az amerikai magyar diaszpórákkal kapcsolatos ismereteinkhez. A témában azonban még további lehetőségek rejlenek. A kutatás további szakaszaiban célom Victor Sr életpályájának párhuzamba állítása hasonló utat bejárt magyar elvándorlókéval. Emellett kiemelendő célom egy családtörténeti monográfia megírása, melyhez további levéltári anyag gyűjtése lesz szükséges, pl. a Gondos Company gazdasági tevékenységéről, Alex Sr munkásságáról, Victor Sr politikai kapcsolatrendszeréről, ill. Victor Jr az amerikai hadtörténetírás központi alakjaként eltöltött mintegy másfél évtizedéről.

15. kép: A Gondos házaspár nyughelye Philadelphiában (saját fotó)

Bibliográfia

Rövidítések

HSP BIES: Historical Society of Pennsylvania, Balch Institute of Ethnic Studies

LoC: Library of Congress

AHF HHC: American Hungarian Foundation, Hungarian Heritage Center

SKVMK VGy: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Vasváry Gyűjtemény

US NARA: The United States National Archives and Records Administration

Levéltári források

HSP BIES 3082: The Gondos Family Papers.

HSP BIES Microfilm Reels 310–321: Amerikai magyar újságok.

SKVMK VGy: Életrajzi és bibliográfiai adattár.

AHF HHC ARCH 1.1.1 – Bethlen Collection Papers: Amerikai magyar újságok.

US NARA 21: Declarations of Intention for Citizenship, 1865–1971.

US NARA 46: Records of the U.S. Senate, 1789–2015: 1711/1636: An Act granting a pension to Capt. Victor Gondos, Jr.

US NARA M1509: United States, Selective Service System. World War I Selective Service System Draft Registration Cards, 1917-1918.

Forráskiadványok

Statistics of Building Construction, 1920 to 1937. United States Department of Labor. Washington: US Government Printing Office, 1938

The Gilder Lehrman Institute of American History: Statistics: The American Economy during the 1920s.

Fourteenth Census of the United States Taken in the Year 1920. Vol. III., Population. Composition and Characteristics of the Population by States.

Fifteenth Census of the United States Taken in the Year 1930. Washington, D.C.: National Archives and Records Administration, 1930.

Sixteenth Census of the United States Taken in the Year 1940. Washington, D.C.: National Archives and Records Administration, 1940.

Szakirodalom

Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865. Pannónia, Bp. 1964.

Ambrus László: Adalékok a Zemplén vármegyéből elvándoroltak történetéhez. „Amerikás” magyarok a Nagy Háború idején. *Honismeret* 47 (2019.) 1. sz. 33–37.

Ambrus László: Az első világháború és az amerikai magyarok. Katonai szolgálat és sajtóbéli visszhangok, különös tekintettel New York államra. PhD-disszertáció. Eger, 2023.

Ambrus László: Heves megyeiek az amerikai hadsereg sorozóbizottságai előtt 1917-ben. *Acta Universitatis De Carolo Eszterhazy Nominatae: Sectio Historiae* 45. (2018.) 7–27

Ambrus László – Rakita Eszter: A „világ város mulatós zajába Egyházközséget alapítani” – Perényi László heves megyei pap New Yorkban töltött évei. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Klió elbűvölt*. In honorem Romsics Ignác. Eger, 2021. 9–23.

A. Sajti Enikő: Egy gazdag hagyaték életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései. Várady Imre (1867–1959) bánáti kisebbségpolitikus. In: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség*. Szerk. Vonyó József. Kronosz, Pécs–Bp. 2017. 256–269.

Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit (szerk.): *Képviselők és főrendek Magyarországon 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. Líceum, Eger. 2020.

Balogh Balázs: „Appointment” és spontán terepszituáció – néprajzi terepmunka amerikai iparvárosok és bányatelepek magyar közösségeiben. In: *Ethno-Lore XXXIV*. Szerk. Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán. Bp. 2017. 301–324.

Balogh Balázs: Az 1956-os menekültek társadalmi integrációja az Egyesült Államokban: Egy néprajzi terepkutatás tapasztalatai. *Világtörténet*. 2016. 38. évf. 469–484.

Bihari Péter: 1914. A nagy háború száz éve. *Személyes történetek*. Pozsony. 2014.

Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár. 1834.

Braithwaite, Rodric: *Armageddon and Paranoia: The Nuclear Confrontation*. Profile Books, London. 2017.

Broomhall, Susan – Van Gent, Jacqueline: *Corresponding Affections: Emotional Exchange Among Sibling in the Nassau Family*. *Journal of Family History* 34. 2009/2. 143–165.

Carl L. Bankston, *Encyclopedia of American Immigration* (Pasadena: Salem Press, 2010)

Bogáti Péter: *Édes Pólim!* Bp. 1979.

Bögre Zsuzsanna: 56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései. *Tér és Társadalom* 32 (2018/2). 77–92.

Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár. 1834.

Brandt, Juliane: „Társadalomtörténet az Egyesült Államokban” in *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József. Budapest: Osiris, 2003., 153–166.

- Cieger András: A levélíró politikus. A levelezés szerepe a magyar politikusi életben a 19. század második felében. *Történelmi Szemle* 56 (2014/1). 107–118.
- Conn, Stetson: A Tribute to Captain Victor Gondos, Jr. Editor of Military Affairs, 1951–1968. *Military Affairs* 32. (1968) 3. sz. 109. Daniels, Roger: Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in American Life. Harper Perennial, New York. 2002.
- Csics Gyula: Magyar forradalom, 1956. Napló. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp. 2006.
- Davidoff, Leonore: Thicker Than Water: Siblings and Their Relations, 1780–1920. Oxford University Press, London. 2011.
- Derks, Scott: The Value of a Dollar 1860–2009: A Universal Reference Book. Grey House Publishing, Millerton. 2009.
- Dojcsák Győző: Amerikai magyar történetek. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp. 1985.
- Dudás Róbert Gyula: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, Bp. 2020.
- Duncan, Aaron M.: Reimagining the Self-Made Man: Myth, Risk, and the Pokerization of America. *Papers in Communication Studies*. University of Nebraska. 1-2014
- Farkas Judit Antónia: Az amerikai emberek meghallották a magyarok segélykiáltását. Az International Relief Committee sürgősségi segélyakciója az 1956-os forradalom napjaiban. In: VERITAS Évkönyv 2021. Magyar Napló, Bp. 343–369.
- Fejős Zoltán: A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Bp. 1993.
- Fejős Zoltán: Amerikai magyar műtermi fényképészek az 1880-as évektől a második világháborúig. Bp. 2020.
- Fejős Zoltán: „Kaper kóntri”: Magyar rézbányászok Amerikában. Bp. 2020.
- Fishman, Joshua A.: Hungarian Language Maintenance in the United States. Indiana University Press. 1966.
- Fónagy Zoltán: Levelezés a 19. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 55 (2013/4). 619–637.
- Földes Györgyi: Jeltől a testig. A klasszikus narratológia találkozása a korporálissal. *Irodalomismeret: Irodalmi, Művészeti és Muzeológiai Folyóirat* 27 (1). 2015. 5–29.
- Frank Tibor: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropológiai Közlemények*, 36. (1994.) 69–77.
- Frank, Tibor: Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945. Peter Lang, Oxford. 2009.
- Frank Tibor: Ellis Island követei. Az osztrák–magyar kivándorlás titkos amerikai megfigyelése (1906–1907). *Valóság*, 35:7 (1992.). 77–90.

- Frank Tibor: Kettős kivándorlás – Budapest – Berlin – New York 1919–1945. Gondolat, Bp. 2015.
- Frank, Tibor – Tamás Magyarics: Handouts for U.S. History – A Study Guide and Workbook (Budapest: AJTK, 2018).
- Gentile Ford, Nancy: Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I. College Station, 2003.
- Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje – Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában. Bp. 2013.
- Glant Tibor: Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején. Debrecen. 2008.
- Gordon, Milton: Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origins. Oxford University Press, New York. 1964. 70–77.
- Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Argumentum, Bp. 1992. XI. kötet.
- Gyáni Gábor: 56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó Tamás (szerk.): Emigráció és identitás: 56-os menekültek Svájcban. Bp. 2002. 135–156.
- Gyáni Gábor: A levelezés mint a polgárosodás tünete. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bösze Sándor emlékére. MLE, Bp. 185–192.
- Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. Bárka 27 (2019/2). 69–74.
- Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. In: Uő: Az elveszített múlt. Budapest, 2010.
- Gyimesi Emese: Családi szerepek, polgári életmód és városi térhasználat a 19. századi Pest-Budán ego-dokumentumok tükrében. Doktori értekezés. Bp. 2021.
- Gyimesi Emese: Szendrey Ignác mint apa. Korall 82. (2020) 102–125.
- Hahner, Leslie A.: To Become an American. Immigrants and Americanization Campaigns of the Early Twentieth Century. Michigan State University Press, Lansing. 2017.
- Hajdú Zoltán: Az Osztrák-Magyar Monarchia: a geopolitikai kényszertől a világpolitikai feleslegességig. Közép-Európai Közlemények 2. 3. sz. (2009). 73–85.
- Haraszthy Ágoston: Utazás Éjszakamerikában. Pest. 1844.
- Higham, John (ed.): Ethnic Leadership in America. Johns Hopkins, Baltimore. 1979.
- Higham, John: Strangers in the Land: Patterns of American Nativism (1860–1925). New Brunswick. 2002.
- Horváth László: Adatok Detk község első világháború előtti kivándorlásához. (Heves megyei kivándorlás III.) Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis, 29–30. (1993–1994).
- Horváth László: A hatvani kivándorlási iroda (Hatvan és az emigráció kapcsolata az első világháború előtt). Délsziget 1994/30.

- Horváth László: A heves megyei kivándorlás alapvetése 1910-ig. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis 37. (2001.) 297–336.
- Horváth László: A századeleji kivándorlás hatása a hevesi kibocsájtó régióra. In: Gebei Sándor (szerk.): Pro Lyceo Agriensi. Eger. 1999. 53–68.
- Horváth László: Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás Kál községből az első világháború előtt. (Heves megyei kivándorlás I.) Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis 27–28. (1991–1992.) 257–273.
- Horváth László: Kivándorlás az Egyesült Államokba Bodonyból 1914-ig. (Heves megyei kivándorlás II.) Mátrai Tanulmányok 1993. 55–88.
- Johnson, Ashley Bavery: *Bootlegged Aliens*. UPP, Philadelphia. 2020.
- Johnson, Paul: *Az amerikai nép története*. Akadémiai, Bp. 2016.
- Katona Csaba: A „másik Magyarország” életjelei. Az 1956-os bostoni magyar szobor felállításának háttere. In: Ambrus László–Rakita Eszter (szerk.): *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában*.
- Katona Csaba: *Megőrizzük a hidakat. A Massachusettsi Magyar Egyesület története*. Boston. 2017.
- Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*. Pécs. 2008.
- Komjáthy Aladár: *A kitántorgott egyház*. Bp. 1984.
- Kosa, Paul: *Hungarian Immigrants in North America: Their Residential Mobility and Ecology*. *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Économie et de Science politique* 22 (1956. aug.) 3. 358–370.
- Kunt Gergely: A népirtás mentális előtörténete. Az antiszemitizmus az iskolai mindennapokban egy miskolci gimnazista naplójában, I–II. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kürti László 70. születésnapjára*. Miskolc. 2023. 152–164; 241–253.
- Kunt Gergely: A társadalmi képzeletvilág kamasznaplók tükrében, avagy mentalitástörténeti kutatásaim váz(lat)a. *Szellem és Tudomány* 11. (2020) *Bonarum Cultores Artium – a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja*. Szerk. Fazekas Csaba. 382–389.
- Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet Osiris*, Bp. 2014.
- Kropog, Royanne: *The Story of Árpádton. Hungarian Settlement, Louisiana, 1896–2006*. Baton Rouge. 2006.
- Lengyel Alfréd: *Adatok a Győr megyei kivándorlási mozgalom történetéhez (1890–1910)*. *Századok* 103 (1969.) 4. sz. 717–730.
- Lengyel Emil: *Americans from Hungary*. Philadelphia, PA. 1948.
- Lyons, Martyn: *The Typewriter Century. A Cultural History of Writing Practices*. University of Toronto Press, Toronto, Canada. 2021.

MacDonnell, Francis: *Insidious Foes: The Axis Fifth Column and the American Home Front*. Oxford University Press, New York. 1995.

Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. *Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat*. *Aetas* 20. (2005/3). 162–169.

Márki Sándor: Amerika és a magyarság. *Földrajzi Közlemények* 21. (1893.)

Mann, Arthur: *From Immigration to Acculturation*. In: *Making America. The Society and Culture of the United States*. Washington, DC. 1988.

Máté Anita: *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza 1919–1939*. Bp. 2011.

McGuire, James Patrick: *The Hungarian Texans*. University of Texas, San Antonio. 1993.

Molnár József: *Nagyréde története 1850–1945*. Nagyréde. 1976.

Nagy Károly: *Amerikai magyar szigetvilágban*. Bp. 2009.

Neményi Bertalan: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Bp. 1911.

Nora, Pierre: *Between Memory and History*. In: *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Eds. Pierre Nora et al. Columbia University Press, New York. 1996.

Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Bp. 2010.

Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírásra. In: *A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve 3*. Miskolc. 1999.

Perényi Béla: *A kivándorlás irányítása és hasznosítása*. Bp. 1904.

Pihurik Judit: Szubjektív források. A Horthy-korszakra vonatkozó memoáriródalom vizsgálatának néhány tanulsága. *Acta Universitatis Szegediensis* 102. (1995). 69–78.

Pálvölgyi Balázs: A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903) – Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás. *Jogtörténeti Szemle* 12. (2010/4) 27–34.

Pálvölgyi Balázs: Lehetetlen küldetés. A magyar migrációs politika kihívásai (1900–1924). *Századok* 152. (2018/1) 127–144.

Park, Robert Ezra: *Human Migration and the Marginal Man*. *American Journal of Sociology* 33. (1928) 881–893.

Papp, Susan M.: *Hungarian Americans and their Communities of Cleveland*. Cleveland. 1981.

Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás* (2010/4. sz.)
<https://epa.oszk.hu/00400/00462/00048/1890.htm>

Papp Z. Attila: *Beszédből világ. Elemzések, adatok az amerikai magyarokról*. Bp. 2008.

Pihurik Judit: Szubjektív források. A Horthy-korszakra vonatkozó memoáriródalom vizsgálatának néhány tanulsága. *Acta Universitatis Szegediensis* 102. (1995). 69–78.

Pintz, Katalin: Hungarian Heritage Maintenance in the USA: New Brunswick, N. J. as a Magyar Ethnic Island. *Hungarian Studies Review* 38 (2011/1-2).

Pivány Jenő: Magyarok Északamerikában. Bp. 1944., ill. Eugene Pivany: Hungarians in the American Civil War. Cleveland, OH. 1913.

Póka-Pivny Aladár–Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779. Bp. 1982.

Polányi Imre: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914). A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. (1964). 1. 245–270.

Pooley, Colin G. – Pooley, Marilyn E.: Moving Home and Changing Lives: Diary Evidence For The Study Of Migration And Mobility. *Family & Community History*, 23:2, 136–148.

Prépost István: Xántus János levelei Északamerikából. Pest. 1853.

Prepuk Anikó: A betegsegélyező egyletek és az önképzőkörök szerepe a magyar zsidó kivándorlók integrációjában New York Cityben a 20. század első felében. In: Horváth Zita és Sz. Halász Dorottya (szerk.): Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára. Miskolc. 2015. 183–200.

Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940. Akadémiai, Bp. 1982.

Puskás, Julianna: Ties That Bind, Ties That Divide: 100 Years of Hungarian Experience in the United States. Holmes & Meier, New York. 2000.

Puskás Julianna, Kovács Ábrahám: Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000. Debrecen. 2017.

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Bp. 1980.

Rapali Vivien: „Az élet itt nehéz” – Karácsonyi László amerikai levelei 1957-ből. Gondolatok egy tudós emigrációs kísérletének margójára. *KRE-DIt* 6. (2023/1). 453–480.

Rakita Eszter: A clevelandi magyarok hagyományörzési kísérletei. *Klió: Történettudományi Szemlész Folyóirat* 29. (2020/1.) 56–61.

Rakita Eszter: Adalékok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei elvándorlás történetéhez Vecsés példáján keresztül. *Vasvary Collection Newsletter* 64. (2020/2.)
http://vasvary.sk-szeged.hu/newsletter/20dec/rakita_eszter_adalekok.html

Rakita Eszter: „Amerika dollárja...csábítja népünket évente ezrével a vészes idegenbe”: A nagy kivándorlás képe az Eger című lapban (1880–1914). *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Historiae* 45 (2018). 195–210.

Rakita Eszter: A tengerentúlra vándorlás rendhagyó krónikája. Recenzió Fejős Zoltán „Mert abban az időben lehetett vándorolni” című könyvéről. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 76. (2019/3). 138–142.

Rakita Eszter: Bevándorló, katona, történész – Victor Gondos Jr. életpályája című tanulmányomban olvasható. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.): Magyar katonák a világ tájain – „Idegen hadakban”. Líceum, Eger. 2022. 141–157.

Rakita Eszter: Hogyan legyünk amerikaiak? Klio 29. 2020/4. 65–70.

Rakita Eszter: John Szabó atya, az orlandói magyarok papja, Mindszenty bíboros egykori titkára. Vasvary Collection Newsletter 71. (2024/1.)

http://vasvary.sk-szeged.hu/newsletter/24jun/rakita_eszter_john_szabo.html

Romsics Ignác: A 20. század rövid története. Rubicon-Ház, Bp. 2007.

Salamon Konrád (főszerk.): Világtörténet. Akadémiai, Bp. 2006.

Sipos Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth Jenő – Pritz Pál (szerk.): Emlékirat és történelem. MTT – NMT, Bp. 2012. 100–136.

Sowell, Thomas: Ethnic America: A History. Basic Books, New York. 1981.

Spolsky, Bernard: Second-Language Learning. In: Joshua A. Friedman (ed.): Handbook of Language and Ethnic Identity. OUP, New York. 1999.

Szántó Miklós: Magyarok Amerikában. Gondolat, Bp. 1984.

Szentkirályi Endre: Being Hungarian in Cleveland. Maintaining Language, Culture, and Traditions. Bp. 2019.

Szentkirályi Endre: Cold War to Warm Cooperation – The Military Service of Cleveland Hungarians – Egy amerikai város magyar katonái 1950–2014. Zrínyi, Bp. 2014.

Szilassy Sándor, “Az amerikai magyarság a második világháborúban,” Nyelvünk és Kultúránk 111 (2000. július–szeptember).

Szili Ferenc: Egy vörsei parasztcsalád „amerikás” levelei 1903–1908. Somogyi Múzeumok Közleményei 14. (2000.) 389–406.

Szili Ferenc: Kivándorlás Amerikába Délkelet-Dunántúlról 1904–1914. (Első és második rész). 221–256.

Szili Ferenc: Vidd el a levelem szép magyar hazámba! Somogyi kivándorlók „amerikás” levelei 1900–1950. Pomáz. 2001.

Tezla, Albert: „Valahol túl, meseországban...” Az amerikás magyarok 1895–1920. I–II. Európa, Bp. 1987.

Tóth Árpád: Identitásproblémák a diaszpórában. Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 1993. 4. évf. 4. sz.

Török István: Katolikus magyarok Észak-Amerikában. Bp. 1978.

Várdy Béla: Magyarok az Újvilágban. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp. 2004.

Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes: Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság és az óhaza. Mundus, Bp. 2005.

Várkonyi Péter: Mindennapi élet Granite Cityben. In: Ambrus – Rakita (szerk.): Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában. Líceum, Eger. 209–220.

Várkonyi Péter: „Úgy elfogy a magyar, / mintha nem lett volna”: A kompolti kivándorlás természetrajza. Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae 45. (2018.) 225–235.

Vasváry Ödön: Magyar Amerika. Szeged. 1988.

Vida, István Kornél: Hungarian Americans. In: Alexander M. Bielakowski (szerk.): Ethnic and Racial Minorities in the U.S. Military. An Encyclopedia. I–II. ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, USA. 2013. Vol. I: A–L. 2013. 314–315.

Vida István Kornél: Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Bp. 2011.

Yang, Shizhou – Peng, Yinyin: „I Am Like a Lost Child”. L2 Writers’ Linguistic Metaphors as a Window Into Their Writer Identity. Front Psychol. 2021.

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.648667/full>

Weiner, Tim: Enemies: A History of the FBI (New York: Random House, 2013.) E-book Version.

Wolfram, Walt: Linguistic Assimilation in the Children of Immigrants. The Linguistic Reporter 14. Nr. 1. (1972 február).

Internetes oldalak

<https://www.familysearch.org/en/>

<https://www.ancestry.com/>

<https://adt.arcanum.com/hu/>

<https://www.myheritage.hu/>

<https://www.hungaricana.hu/hu/>

<https://chroniclingamerica.loc.gov/>

<https://opac-nevter.pim.hu/>

<https://www.findagrave.com/>

<https://bparchiv.hu/>